BARÁTH ZSOLT

Draskovich György püspök és a pornói német jobbágyok konfliktusa a 17. század első felében

ADALÉKOK A PORNÓI APÁTSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

Jelen írásom középpontjában a 17. század egyik vitatott megítélésű, ám annál nagyobb ívű életutat maga mögött tudó főpapja, Draskovich György, valamint a Vas vármegye nyugati felében, a Pinka folyó partján elterülő pornói uradalom német ajkú jobbágyai állnak. Pontosabban a leginkább győri püspökként ismert horvát egyháznagynak a pornói (ma: Pornóapáti) jobbágyaihoz fűződő viharos viszonyának egy mikrotörténeti aspektusa áll vizsgálatom fókuszában, amelynek kicsúcsosodása az 1636 és 1638 közötti időszakra tehető. Az összefoglalni kívánt engedetlenségi ügy ismertetése hiánypótló adalékként szolgálhat a 2021. esztendőben 800 éves jubileumát ünneplő apátság történetéhez.

Draskovich György[1] (1599–1650) a horvátországi Trakostyán (ma: Trakošćan, Horvátország) várában született Draskovich János és Istvánffy Éva második gyermekeként. Még alig volt 7 éves, mikor apja kérésére Mátyás főherceg (1557–1617) – I. Mátyás néven német király, németrómai császár (1612–1619); II. Mátyás néven magyar király (1608–1619), cseh király (1611–1619) – révén javadalmas lett, ugyanis szert tett a tekintélyes, mintegy

Draskovich György győri püspök, 1649. Készítette: Elias Widemann. Nemzeti Portrétár 38. http://www.npg.hu/component/jcollection/item/38 (Megtekintve: 2020. november 27.)

2500–3000 forint jövedelmet biztosító pornói apátságra.[2] A Vas vármegye területén található kiterjedt javadalom fedezte az ifjú György taníttatását, akit már gyermekko-

1 Életére a mai napig meghatározó, önálló összefoglalás *Szabady Béla:* Draskovich György győri püspök élete és kora, 1599–1650. In: A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik kat. gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. isk. évről. Közli Sziklai Jenő. Sopron, 1936. (továbbiakban: Szabady, 1936.) 15–115. p.

2 Szabady, 1936. 18. p.

rától fogva papnak szántak, így ennek megfelelően jezsuita szellemű oktatásban részesült. Kezdetben Zágrábban (ma: Zagreb, Horvátország), később a grazi egyetemen, majd pedig a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult.[3] Már igen fiatalon, 1628-ban megszerezte a pécsi püspöki címet, részt vett két egyházmegyei, illetve egy nemzeti zsinaton is. 1630-ban váci püspökké és pozsonyi (ma: Bratislava, Szlovákia) préposttá nevezték ki. Mindennek ellenére a korszak legnagyobb formátumú főpapjával, Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsekkel mégsem ápolt jó viszonyt, amelynek hátterében minden bizonnyal a győri püspökség és kancellária megszerzésének körülményei állhattak.[4]

Pornó és a hozzátartozó birtokegyüttes[5] a Draskovich család javadalmassága előtt többször „gazdát" cserélt. Egy király általi adományozásnak köszönhetően, a pornói apátság első jelentősebb kegyurai a monyorókeréki Elderbach család tagjai voltak, ám az utolsó férfitagjának, Jánosnak költekező életmódja révén kapcsolatba került az őt kölcsönökkel többször kisegítő Bakócz Tamás (1442–1521) esztergomi érsekkel, amelynek következménye az lett, hogy 1496-ban minden korábbi Elderbach birtok örököse lett az Erdődy családból származó főpap.[6] Ennek megfelelően János halála után igényt is tartott többek közt a pornói uradalom javaira, és sikerült kieszközölnie, hogy a pozsonyi káptalan őt és unokaöccsét, Erdődy Pétert a 16. század első felében beiktatta az elhunyt birtokaiba, valamint az apátság kegyuraságába is.[7] 1535-ben Polidorius Bressanus apát halálát követően, I. Ferdinánd (1526–1564) a megüresedett apátságot Franciscus de Benalisnak adományozta.[8] Azonban a Monyorókeréken (ma: Eberau, Ausztria) lakozó Erdődy Péter Zala vármegyei ispán folyamatos háborgatása és a kegyúri jog megszerzésére irányuló erőszakos törekvése miatt a király 1537-ben felhatalmazta Bakics Pál kapitányt, hogy védelmezze az apátságot a hatalmaskodókkal szemben.[9] 1545-ben már Újlaky Ferenc győri püspök bírta az apátságot, ám Erdődy Péter támadásai az ő regnálása alatt sem szüneteltek.[10] A pornói javadalmat később, 1558-ban a király titkos tanácsosaként is munkálkodó váradi (ma: Oradea, Románia) püspöknek, Forgách Ferencnek adományozták.[11]

A 16. század második felében Zrínyi György tárnokmester[12] többször próbálta rátenni a kezét az apátságra, és az ennek következtében véghez vitt hatalmaskodások miatt még Mátyás főherceg is rendelkezett az ügyben.[13] Az 1590-es évek elején Gabrinus Antal apát kormányozta a pornói jószágot, azonban az ő halálát követően, 1594-ben az apátság a zágrábi káptalan birtokába

3 Szabady, 1936. 18–19. p.

4 A nézeteltérés lehetséges okairól *Kádár Zsófia:* A soproni jezsuita kollégium kezdetei, 1636–1640. Dobronoki György SJ superiorsága. 1. rész. = Soproni Szemle (továbbiakban: SSZ), 2011. 1–4. sz. (továbbiakban: Kádár, 2011.) 987. p.; vö. Szabady, 1936. 40–45. p.

5 A pornói apátság 17. század végi birtokaira lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) Magyar Kamara Archívuma (továbbiakban: MKA) E 156 b. Urbaria et Conscriptiones (továbbiakban: U et C) fasc. 11. nr. 22.

6 *Horváth Ernő:* A pornói apátság története. Pécs, 1930. (továbbiakban: Horváth, 1930.) 26. p.

7 Horváth, 1930. 27. p.

8 MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár (továbbiakban: MKL) A 57. Liber Regius. 1. köt. 250. fol. (1535. január 5.)

9 Horváth, 1930. 29. p.

10 Horváth, 1930. 30–31. p.

11 MNL OL MKA E 229. Collationes ecclesiasticae Vol. 1. 55. fol.

12 Zrínyi György 1567 és 1603 között viselte a tárnokmesteri méltóságot. *Fallenbüchl Zoltán:* Magyarország főméltóságai. Bp., 1988. (továbbiakban: Fallenbüchl, 1988.) 80. p.

13 MNL OL MKA E 21. Benignae resolutiones 567. köt. 162. fol. (1586.)

került majd 12 évre.[14] Zrínyi György továbbra sem tett le tervéről, ugyanis még 1599-ben is azt az utasítást adta II. Rudolf király (1576–1612) Vas vármegyének és Nádasdy Ferenc főispánnak, hogy a pornói apátság javadalmasát, a zágrábi káptalant védelmezze Zrínyi György túlkapásaitól.[15] A vármegye részéről az apátság jogainak védelme érdekében az első nagyszabású, mindenre kiterjedő határvizsgálat 1612-ben történt, de a nevezett tanúskodás már az 1606-tól az apátságot birtokló Draskovich család, pontosabban Draskovich János javára történt.[16]

A horvát gyökerű család tagjait az apátság jobbágyai kezdettől fogva nem ismerték el földesuruknak. Már az említett határvizsgálatot követő évben, 1613-ban Draskovich János özvegye azzal a panasszal fordult a királyhoz, hogy a pornói jobbágyok megtagadták az eddig végzett szolgáltatásokat és nem hajlandóak engedelmeskedni.[17] Hogy pontosan mely szolgáltatásokról volt szó, arra egy korábbi, 1597-ben, Mátyás főherceg közbenjárásával létrehozott egyezségben találunk adatokat, amelyben az apátság jobbágyainak szolgáltatásait rendezték egy, a zágrábi káptalanhoz intézett mandátumban.[18] Ebben többek közt megállapodtak arról, hogy Keresztelő Szent János napjától[19] egészen szeptember 8-ig, avagy Szent Mihály napjáig[20] minden egésztelkes jobbágy heti 2 napot, a zsellérek pedig heti 1 napot robotolnak. Emellett 134 tinna[21] bort kellett a jobbágyságnak kiárulni, később ezt a mennyiséget 200 tinnára emelték. Ezen felül 100 tinna bort kellett beszolgáltatni a földesúrnak. Meghatározták azt is, hogy a jobbágyságot nem kényszeríthetik az ország határain túlra vekturába,[22] ehelyett a birtok officiálisa tartson négy lovat fuvarozási célokra, valamint az is megszabták, hogy a fuvarozás és a szőlőművelés idejét számítsák bele a jobbágyok robotjába.[23]

A szolgáltatásokat illetően, Istvánffy Éva panasza után 2 évvel ismét vitás ügybe keveredett az apátság jobbágysága, illetve az apát címet viselő Draskovich György, amelynek következtében Thurzó György nádor[24] ítélete meghagyta, hogy a jobbágyság teljesítse szolgáltatásait földesura felé.[25] A két vitás fél közötti konszenzusos megállapodás végül 1616-ban köttetett meg a vasvári káptalan előtt.[26] A pornói apátság-

14 Horváth, 1930. 36. p.

15 MNL OL MKA E 152. Acta Jesuitica Soproni Coll. fasc. 10. nr. 5.

16 A vizsgálat többek közt olyan kérdésekre tért ki, mint hogy a Pinka folyót Zrínyi úr új mederbe terelte-e, mikor új malmot épített a folyón, avagy például Pokol (ma: Höll, Deutsch Schützen–Eisenberg része, Ausztria) faluhoz tartozó erdőkben és cserjésben Zrínyi úr jobbágyai írtást tettek és a területeket szántókká alakították, illetve Péterfalva (ma: Szentpéterfa) faluhoz tartozó szántók és rétek a pornói apátsághoz tartoztak, de mióta Zrínyi alatt szolgálnak, megtagadták a pensumot és a terragiumot stb. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL VaML) Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára (továbbiakban: VSZHL) Metales fasc. 10. nr. 2. (1612.)

17 MNL OL MKA E 152. Acta Jesuitica Soproni Coll. fasc. 9. nr. 1. (1604. július 3.)

18 A pornói apátság még korábbi szolgáltatásaira lásd: MNL OL MKA E 156 a. U et C fasc. 36. nr. 2.

19 Június 24.

20 Szeptember 29.

21 Tinna = csöbör. 1587-ben 3 pornói csöbör adott ki 2 pozsonyi akót, vagyis 1 csöbör 0,66 pozsonyi akót tett ki. 1 pornói csöbör = 35,78 liter. *Bogdán István:* Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp., 1991. (továbbiakban: Bogdán, 1991.) 164. p. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. 4. Levéltártan és történeti forrástudományok; 7.)

22 Hosszúfuvar = a jobbágyok földesúrnak járó fuvarozási kötelezettsége.

23 Az egyezség további pontjait lásd: MNL OL MKA E 152. Acta Jesuitica Soproni Coll. fasc. 10. nr. 34. (1597. január 8.)

24 Thurzó György 1609 és 1616 között viselte a nádori méltóságot. Fallenbüchl, 1988. 70. p.

25 MNL OL MKA E 152. Acta Jesuitica Soproni Coll. fasc. 9. nr. 35. (1615. július 7.)

26 MNL VaML VSZHL Jegyzőkönyvek 25. köt. 156. sz. 73. p.

hoz tartozó falvak, úgymint Pornó, Alsóbeled (ma: Bildein, Ausztria), Németkeresztes (ma: Vaskeresztes), Felsőpokol (ma: Höll, Deutsch Schützen–Eisenberg része, Ausztria) és Mindszent (ma: Pinkamindszent) helységekben az apátsághoz tartozó jobbágyok Draskovich György apáttal elsősorban a jobbágyszolgáltatások, a bor kocsmáltatása és a távoli úton való vektura okán keveredtek vitába, aminek következtében 20 forint értékben elmarasztalták a nevezett posessiók szolgáló népességét, így a megállapodás pontjai is ezen ügyeket tárgyalták. A konfliktus rendezésének eredményeként megállapodtak abban, hogy a jobbágyoknak az év folyamán, télen és nyáron is, minden teljes sessio után heti 2 napot kell dolgozniuk napkeltétől napnyugtáig. Továbbá aratás, szüret és szénagyűjtés idején a heti 2 napon felül is kirendelhetők munkára, de ha ez megtörténik, akkor mindezt be kell számítani az éves robot mennyiségébe. Emellett a vektura szolgáltatás a jobbágyok egész közösségét terhelte, amelynek értelmében évente Bécsbe, Grazba vagy Pozsonyba 12 szekeret kellett hosszúfuvarba adniuk, viszont, ha ettől eltérően rövidebb utakra is igénybe vették őket, azt be kellett számítani a heti 2 nap robotba. Mindezen felül a jobbágyok kollektíváját évi 400 urna[27] bor kiárulására, valamint kocsmáltatására kötelezték, amelyet az apát számára kellett megtenni méghozzá oly módon, hogy minden pint[28] bort, a saját boruk árához képest 2 dénár felárral kellett áruba bocsájtani. Az eddig szokásos cenzust meg kellett fizetniük, valamint a méhtized megadására is kötelezték őket. Meghagyták, hogy ha mindezen pontokat betartják, mentesülnek a 20 forint mulcta[29] alól, ugyanakkor, ha megszegnék valamelyiket is, akkor a földesúr fejenként behajtja a nevezett összegű büntetést rajtuk. Mindezek felett Szent Margit napra[30] két darab, Szent Mihály napra[31] két darab, Szent Kereszt felmagasztalásának napjára[32] két darab, karácsonyra pedig három darab kenyeret kellett beszolgáltatniuk, amelyet megválthattak összesen 3 forint értékben. A cenzus összegét minden egésztelek után négy tyúkban határozták meg, karácsonyra pedig minden falu közösen adott 10 mérő[33] zabot, az irtásföldek után pedig 113 meszely[34] vajat.[35]

Úgy tűnik, hogy a fenti megállapodás pontjai mindkét fél számára kielégítően hatottak, azonban az idő előrehaladtával a többször is a hatalmaskodás vádjával illetett[36] főpap és parasztjainak viszonya elmérgesedett. 1630-ban már arról értesülünk, hogy a pornói apátság jobbágyai bepanaszolták földesurukat. Méltatlankodásuk legsarkalatosabb pontjaként azt tüntették fel, hogy véleményük szerint jogtalanul kényszerítik őket hosszúfuvarba Sopronba. A földesúr válaszában arra hivatkozott, hogy korábban bírói ítélet kötelezte a jobbá-

27 Urna = akó. Az 1739–1740. évi pornói összeírásban 1 tized akó = 27 kocsmai pint, 1 kocsmai akó = 18 kocsmai pint. A pornói tized akó = 39,66 liter, illetve 1 pornói kocsmai akó = 18 helyi kocsmai pint = 26,44 liter. Bogdán, 1991. 145. p.

28 A pornói pint = 2 helyi icce = 1,4688 liter. A pornói apátság javainak 1739–1740. évi összeírása alapján. Bogdán, 1991. 252. p.

29 Bírság, büntetés.

30 Január 18.

31 Szeptember 29.

32 Szeptember 14.

33 1 pozsonyi mérő = 1593 és 1696 között = 64 icce = 53,72 liter. Bogdán, 1991. 343. p.; 1 bécsi mérő = 1639 és 1688 között = 46,02 liter. Bogdán, 1991. 330. p.; Harald Prickler a 16–17. századra vonatkozóan borostyánkői mérőt is megad, mely szerint 1 borostyánkői mérő = 70,13 liter, illetve 52,60 kg búza. Bogdán, 1991. 331. p.

34 1 meszely = fél icce. Az 1739–1740. évi összeírás alapján: 1 pornói icce = 0,7344 liter. Vagyis 1 meszely = 0,3672 liter. Bogdán, 1991. 204. p.

35 MNL OL MKA E 152. Acta Jesuitica Soproni Coll. fasc. 11. nr. 11.

36 A püspök kétes ügyeinek objektív értékítéletére lásd Szabady, 1936.

gyokat erre. Másodsorban az aratás, kaszálás, szüret idején 1–1 napot szolgáltak a heti 2 nap roboton felül, amelyet az évi robotba is beszámítottak, most azonban a roboton felül is követelik tőlük a szolgálatot az évi robotba való beszámítás nélkül. A földesúr erre azzal érvelt, hogy az urbáriumokban a szóban forgó túlszolgálatot mindig is beszámították a robotba, csak állítása szerint éppen a jobbágyok azok, akik megtagadták a teljesítését. Harmadszor a jobbágyok szerint az asszonyok a robot helyett fontak, most viszont a fonás mellett robotolniuk is kell. A földesúr válaszában nem tudta bizonyítani a fonás jogalapját, csak arra hivatkozott, hogy emberemlékezet óta ez volt szokásban. Negyedszer minden egyes telektől 200 darab csigát kértek, ám Draskovich György szerint ezt már korábban is beszedték. Ötödször 10 modius[37] zabot adnak a faizásért,[38] azonban a jobbágyok állítása szerint a zabot beszedték, a faizást viszont tiltották. Hatodszor a nagy ünnepek idején vadászatra kényszerítették őket, de ezt a robotba nem számították bele. Hetedszer amiatt is reklamációt fogalmaztak meg, hogy a rektor[39] el akarja foglalni a mészárszéket, ám a földesúr ezen felvetést hárította, és állítása szerint a falu mészárszékén visszaélések történnek, amelyek a zavaros idők következményei. Nyolcadszor a sáfár jogtalanul bünteti és börtönzi be a bírákat. Kilencedszer a jobbágyok állításuk szerint a sáfárné miatt nem tarthattak szolgálót, mert a robot alkalmával az asszony rettentően káromolja őket emiatt. Ugyanakkor a földesúr szerint ez az állítás nem igaz, mivel azokra a munkákra, amelyek nem tetszenek nekik, a szolgáikat küldik el. További panaszaik között szerepelt még, hogy a grosdorfi (ma: Vaskeresztes) erdőben megtiltották nekik a legeltetést, ezen felül az erdő felét a földesúr a saját állatai számára elfoglalta, illetve a makkérés idején pedig csak cenzus ellenében hajthatták ki az erdőbe állataikat. Végezetül azt is sérelmezték, hogy a kocsmárostól is robotot követeltek, holott ez eddig is visszaélésnek számított.[40]

A sorozatos visszaélések odáig fajultak, hogy a német ajkú jobbágyság az 1630-as évek első felében folyamatosan zúgolódott. 1636 januárjában a már egyre inkább háborgó jobbágyok védelme érdekében, a kegyúr (király) hivatalaként eljáró Magyar Kamara arra kérte Draskovich György győri püspököt, hogy a pornói apátság jobbágyainak orvosolja a panaszait és a nyakasságukat bocsássa meg.[41] A következő hónapban a Kamara már a püspököt értesítette, hogy meghagyta a pornói jobbágyságnak, teljesítsék kötelességeiket és engedelmeskedjenek uruknak.[42] Márciusban a Kamara kijelentette, hogy a pornói jobbágyok a náluk lévő iratokat Ferencffy Lőrinc kamarai titkárnak meg fogják küldeni, ellenben megjegyezték, hogy Draskovich György püspök a vasvári káptalan előtt a jobbágyok és az apát között 1616-ban létrejött szerződést nem tartja be továbbra sem, mivel az abban foglaltaknál nagyobb szolgáltatásokat követel.[43] A titkár azt is megemlítette, hogy a Kamara már írt az ügyben a püspöknek a jobbágyok érdekében.

37 Modius = véka. 1 véka általánosságban 15–25 kg gabonát jelentett, de mértéke a többi mértékegységhez hasonlóan tájegységenként eltért. Bogdán, 1991. 360–367. p.

38 Faizás = a jobbágyokat illető azon jog, amely szerint a földesúr erdejéből tűzi-, épület-, és szerszámokhoz való fát hozhassanak.

39 Tanító, nevelő.

40 MNL OL MKA E 152. Acta Jesuitica Soproni Coll. fasc. 11. nr. 4. (1630 körül.)

41 MNL OL MKA E 15. Expeditiones Camerales (továbbiakban: E 15.) 23. sz. (1636. január 23.)

42 MNL OL MKA E 15. 29. sz. (1636. február 17.)

43 MNL OL MKA E 15. 30. sz. (1636. március 1.)

A jobbágyok panaszának jogosságát és Draskovich hatalmaskodását látszik igazolni, hogy a pornói apátságból 1636 és 1642 között mintegy 17.700 forint tiszta jövedelme származott,[44] megsokszorozva a korábbi, század eleji összeget. Emellett már kortársai állításai szerint is *„elvakította tiszta látását az arany fénye és a vagyongyűjtésre beállított ember rideg kapzsisága."*[45] Ám ugyanakkor nem szabad megfeledkezni azokról a tényekről sem, amelyek miatt a püspök gyakran küszködött anyagi nehézségekkel, és amelyek miatt intézkedései vitatott megítélését eredményezték. Az 1635. november 6-án elfoglalt győri püspökség egyházmegyéjének legnagyobb helysége Sopron szabad királyi város volt, amelynek lakossága csaknem teljes egészében evangélikus volt.[46] Minden bizonnyal ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy már 1636. május 2-án világosan kijelentette a püspök, hogy Sopronban egy jezsuita kollégiumot kíván alapítani a katolikus hit erősítése érdekében, amelyhez többek közt felajánlotta a pornói apátság jövedelmeit, és vállalta az építkezés költségeit, a könyvtár és a berendezési tárgyak megszerzését.[47]

A 16. században erőteljesen terjedő reformáció okán a lutheránus, valamint a kálvinista vallást követők száma egyre gyarapodott mind a Dunántúlon, mind pedig egész Magyarország területén. A protestáns nézetek elsősorban a városi közösségekben kezdtek teret nyerni, mint ahogy a fentebb említett Sopron lakosságának esetében is láthattuk, ám emellett a főként németek lakta, Vas és Zala vármegyei határvidéki a falvak esetében is megkezdődött a katolikus hittel szemben álló nézetek terjedése. A Dunántúl evangélikus kerületeiben a meghatározó magyar többség mellett elsősorban német és horvát kisebbséget találunk.[48] A zömmel evangélikus vallást követő németek már a középkor óta éltek többek közt a soproni és a Vas vármegyei határvidéken, úgy mint például Vas vármegye délkeleti és Zala vármegye délnyugati részében a vendek, vagy éppen a Rábaközben letelepedők.[49] A reformációból kimaradó, többnyire szerzetesrendek lakta, katolikus bázisnak számító Vas vármegyei egyházi központi helyek, mint Vasvár, Szentgotthárd, Ják vagy éppen Pornó lakosságának többsége ugyan a pápista vallást gyakorolta, azonban a környékbeli németajkú jobbágylakosság körében terjedő protestantizmus minden bizonnyal éreztette hatását.

Már a század elején erős protestáns hatás érvényesült a környéken, mivel az alsó Pinka-völgyében, Pornó szomszédságában, Monyorókeréken és Beledben is jelen voltak protestáns lelkészek, amelyre a későbbiekben nem találunk példát.[50] Főként Luther tanainak terjedése okán a Dunántúlon, a dunántúli egyházkerületben az 1618 és 1657 közötti időszakban 62 gyülekezet vált lutheránussá.[51] Nem egy esetről tudunk, hogy a katolikus papság tagjai, mint például Tolnay István szombathelyi prépost is a protestánsok pártjára állt,[52] ugyanakkor a mágnások közül több-

44 Szabady, 1936. 18. p.
45 Szabady, 1936. 111. p.
46 Szabady, 1936. 47. p.
47 Szabady, 1936, 56–57. p.; vö. Kádár, 2011. 390. p.

48 *Csepregi Zoltán:* A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján. In: Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete. Szerk. Szabó Lajos. Bp., 2016. 98. p.
49 *Payr Sándor:* A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. 1. köt. Sopron, 1924. (továbbiakban: Payr, 1924.) 1. p.
50 MNL OL MKA Conscriptiones Portarum. Comitatus Castriferrei 853. fol. (1601.)
51 *Szabó Előd:* A „lutheránus" és „kálvinista" egyház viszonya a XVII. században Dunántúlon. In: Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából. Szerk. Horváth Erzsébet, Literáty Zoltán. Bp., 2012. 82. p. (Károli könyvek)
52 *Péter Katalin:* A protestáns vallásszabadságért folyó harc az 1646–1647. évi országgyűlésen. = Egyháztörténeti Szemle, 2006. 2. sz. (továbbiakban: Péter, 2006.) 47. p.

ben megmaradtak vagy éppen áttértek a katolikus hitre.[53]

A reformáció okozta vallási feszültségek során, a katolikusok által elfoglalt templomok visszaadására, és ezzel együtt a két irányzat kiegyezésére az 1647. évi országgyűlésen került sor, ahol 90, protestánsoknak visszaadandó templomot jelöltek meg.[54] A Pornó környéki települések erős evangélikus többségű lakosságára utal az említett országgyűlésen hozott törvények azon cikkelye is, amely felsorolja Vas vármegyében is a protestánsoknak visszaadandó templomokat.[55] A felsorolásban szereplő 13 templom közül 11 Pornó környéki, elsősorban németek lakta evangélikus település.[56] Ezen listában felsorolt falvak a későbbiekben ismét felbukkannak a német lutheránusok 1652. évi,[57] valamint az 1661. évi[58] Canonica Visitatiojában is, bizonyos változtatásokkal ellátva. Mindezek tudatában feltételezhetjük, hogy a gyakorta pénzhiánnyal küzdő főpap, illetve jobbágyai ellentéte mögött elsősorban úrbéres jellegű érdekütközések húzódtak, azonban ehhez kis mértékig etnikai, illetve vallási ellentét is társulhatott.

Mindezeken felül arról a nagyon fontos szempontról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Draskovichnak amiatt is égető szüksége volt a későbbiekben a nagyobb jövedelmekre, mivel a győri püspökség területének az oszmánokkal való közelsége okán, a király parancsára legalább 80 felszerelt lovast kellett fegyverben tartania, valamint a győri vár fenntartásához is jelentősen hozzá kellett járulnia.[59] Ráadásul nem elhanyagolható az sem, hogy a győri püspökök tulajdonában lévő szombathelyi, illetve keszői vár fenntartása ugyancsak komoly összegeket emésztett fel.[60] Így mindennek tudatában a pornói jobbágyság még kevésbé számíthatott a szolgáltatások tisztes követelésére, illetve esetleges enyhítésére.

Mindazonáltal a nézeteltérések nem csillapodtak a két fél között, amelyek végül odáig fajultak, hogy a jobbágyok egyenesen zendülést követtek el. Ennek során a győri püspök két emberét életveszélyesen megsebesítették a jobbágyai, az utakat elzárták, tiszttartója pedig csak annak köszönhette megmenekülését, hogy a pornói kastélyba menekült.[61] Az eset részleteiről és magáról

53 A Vas vármegyében tekintélyes birtokokkal rendelkező, legnagyobb befolyással bíró főura, Batthyány (I.) Ádám 1629-ben katolizált. *Fazekas István:* Batthyány Ádám „áttérési irata". In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. CD–ROM. Szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter. Bp., 2007. 455–464. p.

54 Péter, 2006. 48. p.

55 1647. évi 6. tc. 13. §. Magyar Törvénytár, 1000–1895. 1608–1657. évi törvényczikkek. Corpus Juris Hungarici. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1900. 428. p. (Millenniumi emlékkiadás; 5.)

56 Neusidl (bei Güssing), Szentgrót (Gerersdorf bei Güssing), Óvár (Burg), Perenye (Pöszöny, Badersdorf), Pusztaszentmihály, Kuken (Kukmér), Mereny (Mérem), Kicláden, Bolffau (Wolfau), Csém, Hannersdorf (Sámfalva). A másik kettő templom helye: Gyarmat (a szentgotthárdi apátság tartozéka), illetve Vép. Köszönettel tartozom Benczik Gyulának a helynevek helyes olvasatáért és azonosításáért.

57 https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_01/?pg=282&layout=s (Megtekintve: 2020. december 10.)

58 https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_01/?pg=376&layout=s (Megtekintve: 2020. december 10.)

59 Szabady, 1936. 47. p.

60 *Horváth Tibor Antal:* Szombathely a XV–XVIII. században. S. a r., szerk. Benczik Gyula, Mayer László, Tóth Endre, Zágorhidi Czigány Balázs közrem. Kiss Gábor. Szombathely, 1993. 295. p. (Acta Savariensia; 8.)

61 A kastély erődítéseiről keveset tudunk, azonban még egy 18. század eleji urbáriumból is arról értesülünk, hogy a pornói apát kőből épített rezidenciája vizesárokkal kerített: *„Vagyon ezen Apátúrságnak ezen pornói határban egy kőből építtetett, igen szép alkalmatosságú Rezidenciája három condignatiobúl (emelet) álló, kinek az közepin vagyon egy öreg templom. Ezen Rezidencionális ház körös körül árokkal vagyon bé kerítve, melyben alkalmatos víz is lévén…"* MNL OL MKA E 156 a. U et C fasc. 93. nr. 41.

az incidensről a püspök részletesen beszámolt Batthyány Ádámnak egy 1636. május 24-én írt levelében: „*Kényszerétettem keg*[yelme]*det mint jó akaró Uramat, komámat és patrónusomat megtalálnom ilyen dolog felől. Mivel a Pornói német jobbágyim negyedfél falu minden igazság ellen rebelláltak ellenem, úgymint földesurok ellen, meghadta a Posoni Camara, hogy egynéhányat a fejekben megfogassak és vasba veretvén, Posonba külgyem őket. Kit midőn a Tiszttartó megcselekedett volna, minnyájan reá támadtak, a foglyokat kivonták kezéből, kettőt az én emberimbe meglőttek, talán megis halnak belé, magát a Tiszttartót a Pornói Kastélyba szorították, és mindenütt állják az utakat, hogy őis kezekben akadgyon, s ki végezzék e világból. Mivel pedig keg*[yelme]*d nem csak jó akaró komám Uram és szomszédom, s patrónusom, hanem Generális Capitányis, úgy, hogy tiszti szerintis efféle feltámadásokat és rebelliókat le kell nyomni keg*[yelme]*dnek. Kérem azokért keg*[yelme]*det, keg*[yelme]*d adgyon és rendeljen a tiszttartóm mellé elegendő lovasokat és gyalogokat, hogy rebellált jobbágyokban a latrában egynéhányat megkaphassunk, és az által a többi is lecsendesedgyenek, kiért az Istenis megáldgya keg[yelme]det …*”[62]

A felháborodott főpap ugyanakkor nemcsak a Kanizsa ellen vetett végek kapitányának[63] írt, és kért tőle katonai segítséget, hanem a Magyar Kamarát is felkereste. 1636. június 10-én a Kamara Draskovich György püspöknek azt jelentette, hogy minden lehetséges módon igyekszik a rebelliseket megfékezni és a püspökkel szemben engedelmességre szorítani, ám mindemellett csak annyit tud javasolni, hogy embereivel a „refractariusokat”[64] fogassa el és érdemük szerint büntesse meg őket.[65]

A jobbágyok a szolgáltatásaik terhének enyhítése érdekében indított zavargása a következő év elején ült el. 1637 márciusában a pornói jobbágyok azt kérték a Kamarától, hogy az járjon közben érdekükben a már ekkor győri püspöknél,[66] adjon kegyelmet, az engedetlenség miatt elhajtott állataikat juttassa vissza, de ha már időközben azokat eladták volna, akkor az árukat térítse meg, hogy más barmokat tudjanak vásárolni.[67] Augusztusban a Kamara arról informálta Draskovich György győri püspököt, hogy megkapták a pornói jobbágyok ügyében írt levél mellett a tárgyév júliusában, Rákos oppidumban (ma: Fertőrákos) tartott tanácskozás eredményét is. Meghagyta, hogy ha a pornói jobbágyokat szép szóval nem lehet „obedientiára”[68] bírni, azért, hogy megfékezzék a féktelenéket, akkor nem lát más megoldást, mint azt, hogy a rebellióért felelős vezetőket el kell fogni és Pozsony várába vinni a Kamara elé, ahol érdemük szerint kiróják rájuk a büntetésüket.[69]

Mindezen ügy azonban nem zárult le itt, mivel a következő esztendőben, a pornói jobbágyok ismét panaszt tettek az Udvari

62 MNL OL P 1314. A Batthyány család levéltára. Missiles nr. 10.703. Draskovich György levele Batthyány Ádámhoz. Győr, 1636. május 24.

63 Batthyány (I.) Ádámot már 1633-ban kinevezték a Kanizsa ellen vetett végvidék főkapitányának, azonban hivatalos beiktatására csak négy esztendő múlva került sor. Ezen felül a Dunántúli kerületi főkapitányi tisztséget is betöltötte az említett időintervallumban. *Pálffy Géza:* Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. = Történelmi Szemle, 1997. 2. sz. 269., 280. p.

64 Ellenállókat, ellenszegülőket, pártütőket.

65 MNL OL MKA E 15. 18. sz. (1636. június 10.)

66 A győri püspöki széket 1635. november 6-án foglalta el Draskovich György. Szabady, 1936. 46. p.

67 MNL OL MKA E 15. 41. sz. (1637. március 10.)

68 Engedelmességre.

69 MNL OL MKA E 15. 24. sz. (1637. augusztus 5.)

Kamaránál, hogy Draskovich György nem tartja meg őket a régi kiváltságaikban, és eddig nem alkalmazott robottal és büntetéssel sújtja őket, amely miatt teljesen elszegényedtek. A pozsonyi kamara megjegyezte a panaszra, hogy a per nem új keletű, mivel már a Királyi Tábla és Thurzó nádor is felülvizsgálta. Egy ideig tartották a vasvári káptalan előtt kötött szerződést, de nemsokára újra megtagadták azokat, így ismét meg kell parancsolni nekik, hogy a privilégiumaikat a Magyar Kamaránál mutassák be, illetve a földesuruknak engedelmeskedjenek.[70]

Az elégedetlenségi ügy, valamint a fennálló nézeteltérések végül egy 1638. május 25-én megkötött egyezséggel zárultak le végérvényesen, már ami a vizsgált évszázadunkat illeti. Draskovich György győri püspök és a pornói apátság falvai közül Pornó, Alsóbeled, Németkeresztes, Mindszent és Alsópokol (ma: Höll, Deutsch Schützen–Eisenberg része, Ausztria) falvakban élő békétlen jobbágyok megállapodtak abban, hogy Mátyás[71] és Miklós[72] nap közötti időben minden jobbágy heti 3 napot köteles szolgálni, Miklós naptól Mátyás napig heti 2 napot igával, a zsellérek pedig ugyanennyit gyalogszerrel. Minden elmulasztott nap után 1 forint büntetést kötelesek fizetni. Másodszor aratás, kaszálás idején 1 héten belül több napon is szolgálni kell, de később más hetekbe beszámolják ezen napokat. Harmadszor amelyik falunak „szőlőhegye van", az Szent György naptól[73] Szent Mihály napig, amelyiknek pedig nincs, az karácsonytól Szent Mihály napig szerrel tartoztak az apát borát kiárultatni – pintjét 2 forinttal drágábban a maguk boránál –, vagy ha az apát akarja, ez helyett mindegyik falu 100 keresztesi csöbörrel[74] – Pokol és Keresztes településeket a bor árulásban egy falunak számolták – árultat ki, és maguk tartoztak bort a kocsmára hordani. Negyedszer a szekerezés dolgában, a közel való útra amikor kívántatik szerrel adnak szekeret heti szolgálatban, messze útra[75] pedig az egész tartomány 12 vastag szekeret ad, a heti szolgálaton kívül mikor az apát úgy kívánja, avagy mindezt akár meg is válthatják úgy, hogy minden évben minden szekérért 13 forintot fizetnek.[76] Mindezeken felül, akinek 10 méhkasa van, a tizediket dézsmába kell adnia, akinek nincs, az minden kas után 2–2 forintot fizet. Az irtásföldek esetében, függetlenül attól, hogy bevetik-e vagy sem, minden hold[77] után esztendőnként Szent Márton napra[78]

70 MNL OL MKA E 15. 5. sz. (1638. április 22.)
71 Február 24.
72 December 6.
73 Április 24.

74 1769-ben 1 németkeresztesi csöbör = 18 helyi pint, azonban ennek nagyságát nem ismerjük. Bogdán, 1991. 164. p. Ugyanakkor Bogdán nem hivatkozza a kiváló burgenlandi történész, Harald Prickler, 1986-ban írott munkáját, amelyben említést találunk a keresztesi csöbör, illetve pint mennyiségét illetően. Prickler kutatásai során megállapította, hogy mivel a csékei (ma: Eisenberg an der Pinka, Deutsch Schützen–Eisenberg része, Ausztria) csöbröt alkalmazták Németkeresztesen, így a keresztesi csöbör megfelelt a csékei csöbörnek, amelynek értékét 36,24 literben határozta meg. Mindemellett a pornói (hegyi)pint értékét egyenértékűnek tekintette a németkeresztesi pinttel (1 pornói – keresztesi – hegyipint = 3,057 liter), csak elnevezésében téve különbséget. *Prickler, Harald:* Vas megye régi borűrmértékei az északnyugatpannóniai mértékrendszer keretében. In: Vas megye múltjából, 1986. 3. Szerk. Kiss Mária. Szombathely, 1986. 77–81. p. (Levéltári évkönyv; 3.)
75 A korábbi megállapodáshoz hasonlóan Bécs, Graz és Pozsony van feltüntetve helyszínekként.
76 Itt megjegyzik, hogy a posta kézbesítése, illetve a levélhordás a zsellérek feladatai közé tartozik.
77 1 magyar hold = 1200 négyszögöl = 0,4316 hektár = 43,16 ár = 4316 m^2. *Bogdán István:* Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874. Bp., 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. 4. Levéltártan és történeti forrástudományok; 6.) 320. p.
78 November 11.

egy hízott kappant tartoznak adni. Az őszi és a tavaszi vetésektől hasonlóan más Urak jobbágyaihoz 10. kepével és kévével tartoznak, valamint borból is 10. csöbörrel és iccével.[79] A megállapodás pontjai nagymértékben hasonlítanak az 1616. évi szerződés passzusaihoz, ám kiemelhetjük, hogy a szolgáltatások a korábbiakhoz képest pontosabban vannak számszerűsítve, valamint – alátámasztva a korábbi felvetésünket a megemelkedett kiadások miatti pénzszükségről – a szolgáltatásokat már készpénzen is megválthatták.

Végül a pornói uradalom történetében a „Draskovich-éra" 1640-ben ért véget, amikor is Draskovich lemondott a pornói apátságról és a soproni keresztes javadalmakról a jezsuita kollégium építésének javára. A jezsuiták rektora az alapítást az apátság átadásához kötötte, a király kezébe is azzal a feltétellel adta át a javadalmat, hogy azt a soproni rendháznak juttatja, és ennek következtében az alapító oklevélben Draskovich György neve szerepel, mint alapító.[80] Ténylegesen birtokbavételre 1643. március 5-én került sor,[81] és ez az állapot egészen 1773-ig, a jezsuita rend feloszlatásáig fennmaradt.[82] Halála előtt Draskovich, végrendeletében jelentékeny összegeket hagyományozott többek közt a papnevelés elősegítésére, illetve templomok építésére,[83] amely summákat látva – kiegészítve az életében adományozott javakkal – egyértelműen kijelenthetjük, hogy egyik legnagyobb mecénása volt a katolikus egyháznak.

Összegezve a fentebb vázolt pornói német jobbágyok viszonyát földesurával, elmondhatjuk, hogy mindezen mikrotörténeti aspektus értékes adatokkal szolgál az apátság történetének esemény-, illetve gazdaságtörténetéhez. Ugyan a konfliktusuk végkimeneteléről, valamint az esetleges büntetések kiszabásáról nem rendelkezünk információkkal, azonban annyi bizonyos, hogy a nézeteltérések kompromisszumokkal zárultak, amelyek tartalma lényeges információkat szolgáltatnak az apátság úrbéres viszonyaira, ideértve a szolgáltatások mértékét, fajtáit, valamint például az éppen használatban lévő mértékegységeket is. A nyugati határszél falvaiban terjedő protestantizmus, illetve a korszak politikai és katonai viszonyaiból származó, tisztségek betöltésével járó kötelezettségek okozta anyagi terhek viselése mind alakítói lehettek a korban viszonylag szokatlannak számító, tettlegességig fajuló, nyílt úrbéri konfliktusnak.

79 MNL OL MKA E 152. Acta Jesuitica Soproni Coll. fasc. 14. nr. 21. (1638. május 25.)

80 *Kádár Zsófia:* A soproni jezsuita kollégium kezdetei, 1636–1640. Dobronoki György SJ superiorsága. 2. rész. = SSZ, 2012. 1–4. sz. 61. p.

81 A javadalomból származó bevételek ekkor alig haladták meg a 2000 forintot, amely miatt a püspök 1000 forintot fizetett a károk és egyéb hiányok pótlására. Szabady, 1936. 95. p.

82 Horváth, 1930. 56. p.

83 Horváth, 1930. 113. p

HORVÁTH JÓZSEF

IV. Károly (1887–1922) magyar király patrióta érme

Jó pár évtizeddel ezelőtt jelen sorok írójának gyűjteményébe egy olyan érem került, amelynek példányait az egykori tulajdonos szerint Svájcból inkognitóban Szombathelyre, közelebb a megyéspüspöki rezidenciába érkezett IV. Károly az 1921. március 26. és április 5. közt zajlott első trónfoglalási kísérlete[1] alkalmából adományozta Szombathelyen az előtte megjelenteknek. Ezt a vélelmét az eladó arra alapozta, hogy Szombathelyen ismeretlen időben ebből az éremből egy doboznyi került elő, amiből arra következtetett, hogy ezek megmaradt, hátrahagyott darabok lehettek.

A magyar trónról le nem mondott IV. Károly Szombathelyhez kötődő első restaurációs kísérletének centenáriuma vetette fel azon kérdés eldöntését, miszerint az alább ábrázolt érem valóban adományozásra került-e az első királylátogatás alkalmából?

1–2. kép: Az érem elő- és hátlapja (Fotó: Pánovics Alajos, 2021.)

1 A kérdéskör jelentős mennyiségű irodalmából – a teljesség igénye nélkül – lásd *Speidl Zoltán:* IV. Károly két restaurációs kísérletének nyugat-magyarországi vonatkozásai, 1921. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 1971. 1. sz. 107–119. p.; *Zsiga Tibor:* Az első királypuccs és Vas megye, 1921. = VSZ, 1979. 2. sz. 269–286. p.; *Uő:* Szombathely az utolsó királyi székhely. IV. Károly első visszatérési kísérlete. = VSZ, 1991. 4. sz. 549–560. p.; *Ormos Mária:* „Soha, amíg élek!" Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pécs, 1989. 161 p. (Pannónia könyvek); *H. Simon Katalin:* Őfelsége a király Szombathelyen. https://www.martinus.hu/hirek/2617/ofelsege-a-kiraly-szombathelyen (Megtekintve: 2021. február 28.); *Orbán Róbert:* Tíz napot töltött a szombathelyi Püspökvárban IV. Károly. https://www.vaol.hu/hetvege/tiz-napot-toltott-a-szombathelyi-puspokvarban-iv-karoly-3818580/ (Megtekintve: 2021. február 29.)

3–6. kép: Az érem előlapján látható kitüntetések rekonstrukciója

A 30 mm átmérőjű, 2 mm vastagságú és 12 gramm súlyú öntött érem előlapján IV. Károly az Aranygyapjas renddel és három kitüntetéssel ékesített – balról jobbra: Katonai Érdemkereszt hadidíszítményes III. osztálya, Bronz Katonai Érdemérem, Katonai Jubileumi Kereszt – tábornagyi egyenruhás, balra néző profil mellképe látható.

A hátlap az 1916. évi 842. M. E. számú rendelettel megállapított új alakú osztrák–magyar közös kiscímert ábrázolja.[2]

Évszám, valamint a készítőre utaló jelzés nélküli éremnek sem az elő-, sem a hátlapján semmilyen felirat nem szerepel.

A rendelkezésre álló adatok hiányos voltára való tekintettel jelen – a figyelem felkeltését célzó – közlés csupán a kérdés megválaszolásának kezdeti stádiumáról számolhat be.

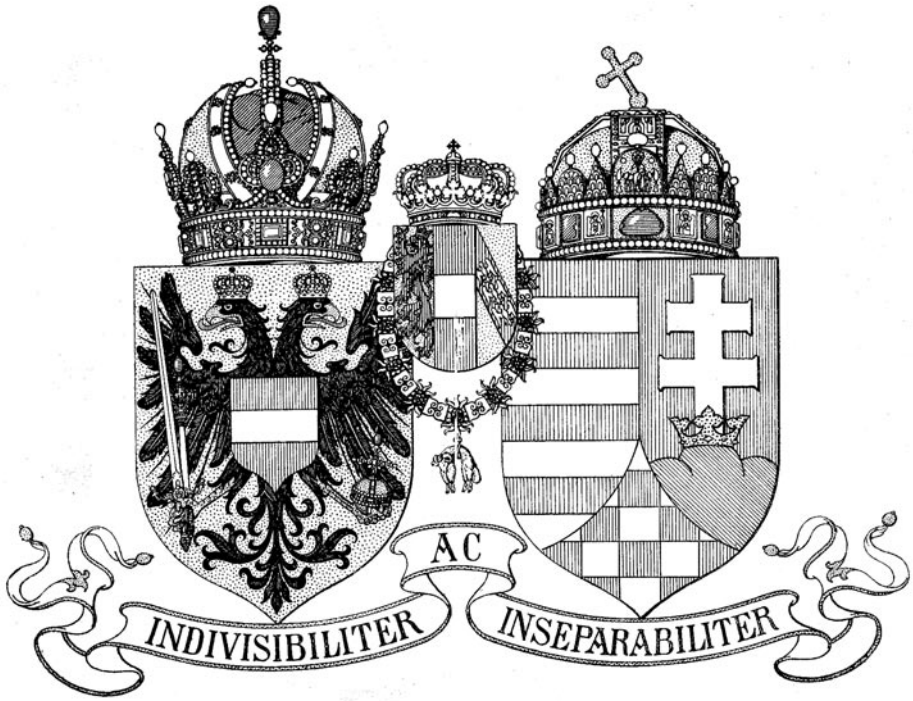
Az éremmel kapcsolatosan dr. Sallay Gergely főtanácsos, a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteményének osztályvezetője szakvéleményében a következőképpen foglalt állást: *„Ezt az érmet – amelyből a Hadtörténeti Múzeum gyűjteménye is rendelkezik példánnyal*[3] *– én propaganda céllal kiadott első világháborús emlékéremként azonosítanám. Számos ilyen műfajú kiadvány készült az első világháború idején, uralkodók, hadvezérek portréival és az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint a szövetséges hatalmak címereivel, sokszor jelszavakkal. Kivitelük nem kifejezetten művészi, sokszor a mintázó művészt sem ismerjük, inkább »trafikárunak« számítottak. Mivel ennek az éremnek sincs körirata, nem ismerjük a kibocsátás apropóját, de készülhetett például a trónralépés alkalmából. Ennek ellenére nem lehet kizárni, hogy Károly ilyen érmeket adott Szombathelyen híveinek …”*[4]

Szintén az érem ügyében megkeresett Magyar Éremgyűjtők Egyesületének e téren kompetens szakértője a szóban forgó emléktárggyal kapcsolatosan a következő tájékoztatást adta: *„Ez nem kitüntetés,*

2 A m. kir. minisztérium 1916. évi 842. M. E. számú rendelete az osztrák–magyar monarchia közös intézményeinek használatára új alakban megállapított kis címer tárgyában. = Magyarországi rendeletek tára, 1916. (továbbiakban: MRT, 1916.) 136–138. p. + mell.; Ua. = Budapesti Közlöny, 1916. márc. 14. 1–2. p., 1–2. melléklet.

3 Hadtörténeti Múzeum. Numizmatikai Gyűjtemény. Ltsz.: 6400/É. Megjelölés: I. (IV.) Károly emlékérem, 1916. Gyűjteménybe kerülés ideje: 1928. (Dr. Sallay Gergely szíves közlése.)

4 E-mail, 2021. február 11.

7. kép: A közös kiscímer rajza (MRT, 1916. 138. p. utáni mell.)

nem elismerés. Ez egy patrióta érem, amit vagy a koronázás alkalmából, vagy csak egyszerűen az új uralkodó portréjával készült hazafias éremként hordták (mint oly sok Ferenc József arcképével készült társaikat). A visszatérési kísérletek alatt nem adományozott új emlékérmeket Károly. Nem tudták a visszatérések pontos dátumát, akkor pedig hogyan gyárthattak le előre emlékérmeket, amiket aztán magával hozott a volt uralkodó? Az eseményekre szóló emlékérmeket később szokás adni és ez akkor is így volt. Adományozott Károly mindkét alkalommal kitüntetéseket a híveinek, de azok a régi érdemrendek, kitüntetések voltak. Ha kifejezetten erre az alkalomra készültek volna, akkor miért került rá az osztrák címer? Az ún. Habsburg-törvény megszületése után 2 évvel? Csak a magyar trónra akart visszatérni a volt uralkodó. Annyira »magyar« lett, hogy a második visszatérése alkalmából, útban Budaörs felé úgy rendelkezett, hogy a fekete–sárga kitüntetésszalagokat magyar nemzetiszínűekre kell cserélni. Mondjuk nem sok kitüntetést – Hadiérem, Mozgósítási kereszt, Szolgálati jelek – érintett. Lehet, hogy a visszatérési kísérletek alatt Szombathelyen ill. a nyugat-magyarországi részen ehhez hasonló érmeket hordtak, pl. óraláncokon. A visszaemlékezésekben sokan emlegetik, hogy a nyugati részeken nagyon várják a volt királyt és ennek látható jeleként egyre többen tűznek ki »K« betűs jelvényeket.

Tudomásom szerint a királypuccsokra egyetlen falerisztikai tárgy készült, az is

20 évvel később. A kibocsátója a »testőr gárdavadász ezred« – a címet maga az uralkodó adományozta a volt Ostenburg zászlóaljnak – parancsnoka Ostenburg Gyula és Budaörsi emlékkereszt néven ismerik a gyűjtők. A kereszt kétféle változatban készült és csak miniatűr formában létezik ..."[5]

Ugyancsak a szóban forgó érmet a következőképpen véleményezte Laborcz Péter (Baj) militariagyűjtő: *„Az érem valóban elképzelhető, hogy Károly látogatásakor osztogatott darab. A rajzolata tökéletesen megegyezik a kor patrióta érmeivel, amiből több száz típus létezik kisebb, nagyobb méretben, többfajta anyagból. ... Ez nem kitüntetésszalagon viselhető, hanem inkább nyakláncra vagy egyébre – pl. óraláncra – tehető darab volt, mert a függesztő karika ilyenhez stimmel ... A kivitele a legegyszerűbb munka, öntött példány. ... Még az is elképzelhető, hogy Károly ottlétekor egy korábbi vert példányról készítették, ha létezett olyan, hogy legyen mit osztani az embereknek ... és lényegtelenné vált a minőségi munka. ... Öntöttként meg gyorsan előállítható volt belőle több száz példány is.*"[6]

Idevonatkozóan kell megemlíteni, hogy egy autentikus szemtanú, Molnár József, az uralkodó szolgálatára rendelt, Mikes János gróf püspök főkomornyikjának terjedelmes visszaemlékezésében[7] nem tett említést a fentebb ábrázolt „Károly érem" adományozásáról.

A fentieket összefoglalva, mivel nagy valószínűséggel tárgyba vágó helyi vonatkozású archív forrásanyag[8] nem lévén, feltehetően főleg visszaemlékezések aprólékos vizsgálatából nyerhetők olyan használható információk, amelyek talán megadják a „Károly érem" szombathelyi adományozásának kérdésében az igenlő vagy nemleges választ.

8. kép: IV. Károly és Mikes püspök a szombathelyi püspöki palota kertjében. (A szombathelyi egyházmegye története. 2. köt. Szerk. Géfin Gyula. Szombathely, 1929. 289. p.)

5 A Magyar Éremgyűjtők Egyesülete részéről közreműködéséért dr. Kovács Ákost illeti köszönet. E-mail, 2021. január 28.

6 E-mail, 2021. március 11.

7 *Sill Aba Ferenc:* IV. Károly király Szombathelyen. Egy beszélgetés szerkesztett változata. = VSZ, 2012. 2. sz. 316–327. p.

8. A helyi sajtó fontosabb tudósításai: Károly király Szombathelyen. = Vasvármegye (továbbiakban: Vvm.), 1921. ápr. 3. 1–2. p.; Károly király Szombathelyen. = Vvm., 1921. ápr. 5. 1. p.; Elment a király. = Vvm., 1921. ápr. 6. 1. p.; IV. Károly elutazott. = Vvm., 1921. ápr. 6. 1–3. p.; Károly király elutazott. = Hír, 1921. ápr. 6. 1. p.; *Lingauer Albin:* Jelenségek a király hazatérése körül. = Vvm., 1921. ápr. 7. 1. p.; A Times Károly király szombathelyi tartózkodásáról. = Vvm., 1921. ápr. 24. 1. p.; Visszaemlékezés a húsvéti királynapokra. Eugen d' Albert az első királylátogatás külföldi vonatkozásairól. = Vvm., 1924. márc. 9. 3. p.

Ilon Gábor

Az „Őrség” és a „Vendvidék” régészeti öröksége

1. rész

Figler András (1955–2010) régész emlékére

Bevezetés

Magyarázatra szorul a címbeni kistáj fogalmak idézőjelbe tétele. Ezek értelmezésével együtt határolom le e bevezetőben a jelen tanulmány által érintett és vizsgált területet is.

Az Őrség Nemzeti Parkot 2002. március 8-án avatta fel az ország miniszterelnöke. A Parkhoz 43.934 hektár tartozik, amely 44 település határát fedi.[1] Vasi településeken túl a Park a szomszédos Zala megyei Szentgyörgyvölgyét is magába integrálta. A földrajztudomány megközelítése szerint a Park területén az alábbi öt kistáj osztozik: Vasi-Hegyhát, Rába-völgy, Felső-Zala-völgy, Kerka-vidék (másként: Hetés).[2] Feldolgozásomban arra törekedtem, hogy egy természetföldrajzi szempontból lehetőség szerint egységesebb régiót vizsgáljak az általam művelt tudomány alapján, ugyanakkor egy a régészettudomány szempontjából eddig meglehetősen mellőzött fehér foltot színesítsek, és egyúttal megkíséreljek kapaszkodókat adni a jövő archaeológusainak. A földrajztudomány több és korábbi megközelítéséből itt és most, csak két frappánsat idézek. Miszerint az Őrség „*... a Zala forrásvidékét foglalja el.*”[3] Más megfogalmazás szerint: „*... a Zala forrásvidékén az Őrség – Alsó-Őrség (továbbiakban Őrség) – a másik a Pinka völgyében Felsőőr vidékén, a Felső-Őrség.*”[4]

Ehhez képest a „történelmi” Őrség területén a Nemes-Népi Zakál György (1762–1822) által 1818-ban írott, de nyomtatásban néhány részletében először csak 1917-ben ismertté vált „*Eörségnek leírása*” című munkájában megnevezett 18 települést értjük. Ezek – mai írásmóddal – a következők: Szalafő, Őriszentpéter, Ispánk, Külső Rákos (ma: Kisrákos), Szaknyér, Belső Rákos (ma: Nagyrákos), Pankasz, Szatta, Kerkáskápolna, Bajánháza, Senyeháza, Dávidháza, Kotormány, Hodos, Kapornak, Kerca, Szomoróc és Bükallya.[5]

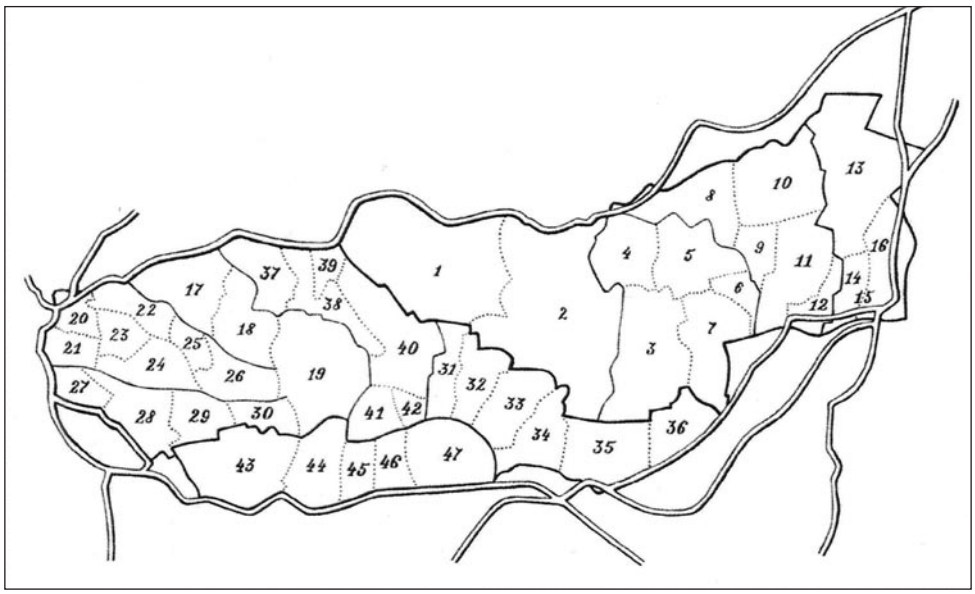
1 *Markovics Tibor:* Az Őrségi Nemzeti Park múltja és jelene. In: Az Őrségi Nemzeti Park. 1. Szerk. Bartha Dénes. [Szombathely,] 2016. (továbbiakban: Bartha, 2016a.) 1. táblázat.

2 Az ötödik a Felső-Kemenesháton található Sághegy. Lásd *Zentai Zoltán – Kercsmár Zsolt – Veress Márton:* Az őrség természetrajza. In: Bartha, 2016a. (továbbiakban: Zentai – Kercsmár – Veress, 2016.) 42–43. p., 1. ábra.

3 *Kogutowicz Károly:* Dunántúl és Kisalföld írásban és képekben. 2. köt. Szeged, 1930. 195. p.

4 *Csapó Olga:* Az Őrség térbeli elhatárolási problémái. = Földrajzi Értesítő, 2008. 3–4. sz. 313. p.

5 Nemes-Népi kéziratos leírása először 1917-ben jelent meg. *Mészöly Gedeon:* Az Őrség száz évvel ezelőtt. = Ethnographia, 1917. 99–112. p. Önállóan, könyv alakban 1985-ben adták ki. Eőrséghnek leírása úgymint: annak természete, története, lakosai, ezeknek szokásai, nyelvszokása, a'mellyeket öszve szedegetett Nemes-Népi Zakál György 1818-dik esztendőben. Szerk. Vörös Ottó. Szombathely, 1985. 92 p., 2. jav. kiad. Szerk. Stefanich Péter. H. n., 2002. 90, XVII p.; Kercaszomor ma két hajdan önálló települést olvaszt eggyé. Bajánsenye pedig négy Nemes-Népi Zakálnál említett falut (Bajánháza, Senyeháza, Dávidháza, Kotormány) tartalmaz. Hodos (Hodoš), Kapornak (Krplivnik) és Bükallya (Domanjševci) ma Szlovéniához tartozik.

1. kép: Szalafő (1), Szentpéter (Őriszentpéter: 2), Ispánk (4), Külső Rákos (ma: Kisrákos: 5), Szaknyér (9), Belső Rákos (ma: Nagyrákos: 3), Pankasz (7), Szatta (36), Kerkáskápolna (35), Bajánháza (34), Senyeháza (33), Dávidháza (32), Kotormány (31), Hodos (40), Kapornak (41), Kerca (47), Szomoróc (46) és Bükallya (45) (Kiss – Zágorhidi Czigány, 2012. 3. kép felhasználásával, ami a Kerka és a Zala Vas megyei vízgyűjtőjének középkori településeit ábrázolja. Kiemelve és a megfelelő szám zárójelben a „történelmi" Őrség falvai.)

(1. kép) Ugyanezek a települések 1428-ban az Őrség (*districtus Ewrseeg*) adománylevelében is szerepelnek. Központja a hetivásáros Nagyrákos, később mezőváros volt.[6] A „történelmi" Őrség hajdani települései a mai országban egy várost (Őriszentpéter) és kilenc falut jelentenek. A néprajztudomány a „történelmi" Őrség, a Vendvidék, a Belső- és a Külső-Őrség tájakról beszél. Ahol a mai Vendvidék (másként: Tótság, ami a 16. század előtt nem adatolt, egyébként Belmura = „Murán innen")[7] alatt értendők Alsó- és Felsőszölnök, Kétvölgy, Szakonyfalu, Apátistvánfalva és Orfalu. Dömötör Sándor azonban néhány falut a Külső-Őrséghez sorolt.[8] *Vas megye kézi-*

6 *Engel Pál – Érszegi Géza:* Őrség szócikk. In: Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század. Szerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. (továbbiakban: Kristó, 1990.) 520. p.; *Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs:* A Vas megyei Őrség településtörténeti előzményei. In: Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. A 2011-ben Békéscsabán megrendezett konferencián elhangzott előadások. Szerk. Liska András, Szatmári Imre. Békéscsaba, 2012. (továbbiakban: Kiss – Zágorhidi Czigány, 2012.) 521. p., 4. kép (Tempora obscura; 3.)

7 *Benczik Gyula:* Tótság és Őrség. Két Vas megyei tájnév keletkezéstörténetéről. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 2010. 6. sz. (továbbiakban: Benczik, 2010.) 663–664. p.; A trianoni békét követően a korábbi 150 település helyett a Magyarországon maradt falvakat értjük e fogalom alatt. Zentai – Kercsmár – Veress, 2016. 44. p.

8 *Dömötör Sándor:* Őrség. Bp., 1960. 16. p. (Magyar néprajz)

1. táblázat: A Miniszterelnökség közhiteles lelőhely nyilvántartásában szereplő régészeti lelőhelyek és koruk (2018. október 17-i állapot)

	Település	**Korszakok**	**Lelőhely (db)**	**Megjegyzés**
1.	Alsószölnök	Ró, Ák, Kk, Újk	6	
2.	Apátistvánfalva	Kk	1	templom$^{\Delta}$ és temetője
3.	Bajánsenye	Ő, B, LT, Ák–Kk–Újk	17*	éremkincs (Kk)
4.	Felsőjánosfa	Kk–Újk	1	Vasútállomás
5.	Felsőszölnök	Ák, Kk	5	
6.	Gödörháza	-	-	
7.	Hegyhátszentjakab	Kk	1	templom (és temetője)
8.	Ispánk$^{\Delta\Delta}$	-	-	
9.	Kercaszomor	B, Ák–Kk	4	
10.	Kerkáskápolna	Ú, Ró, Bv, Kk	2**	Várhegy, Kerka–Gázló
11.	Kétvölgy	B, Ák-Kk–Újk	3	
12.	Kisrákos	Ő, Ú, Kk	3	
13.	Kondorfa	Kk–Újk	1	Butik-vőgy, szórvány
14.	Magyarszombatfa	Kk–Újk	2	
15.	Nagyrákos	Ák–Kk	4	
16.	Orfalu$^{\Delta\Delta\Delta}$	Ő, Ák–Kk	1	Belterület***
17.	Őrimagyarósd	Ák–Kk	5	
18.	Őriszentpéter	Ő, Ró, Ák–Kk–Újk	9	
19.	Pankasz	R, LT, Ró, Ák–Kk$^{\Delta\Delta\Delta\Delta}$	1	Hídi Rétektől É-ra (vasút ásatás)
20.	Szaknyér	Ú, Kk–Újk	1	Első-tag
21.	Szakonyfalu	Ró, Kk	3****	
22.	Szalafő	Ró, Kk	7	
23.	Szatta	-	-	
24.	Szőce	Ő, R, B, Ák	7	
25.	Velemér	Kk	1	templom (és temetője)
26.	Viszák	-	-	
			85	

Aláhúzott településnév: a templom műemléki kutatása megtörtént.

* Egy lelőhely, ahol a késő bronzkori bronz balta (lásd később) előkerült, nem szerepel a nyilvántartásban. Balek Tamás jóvoltából ismerem.

** A hivatalos Nyilvántartásban még egyik hely sem szerepel. Két gázló is volt a Kerkán. A leletanyagot Balek Tamás jóvoltából ismerem.

*** Csatornázás közbeni szakfelügyeleti megfigyelésem szórványai, 2005.

**** Az egyik lelőhelyen ismeretlen korú temetkezést konstatáltak, 2004.

$^{\Delta}$ A templom nem középkori. Lásd erről Istvánfalva 2. (Vas m.) Tímár, 2019. 2. köt. 590. p.

$^{\Delta\Delta}$ Temploma a középkorban nem volt. Lásd erről Ispánk (Vas m.) Tímár, 2019. 586. p.

$^{\Delta\Delta\Delta}$ Temploma a középkorban nem volt. Lásd erről Orfalu (Vas m.) Tímár, 2019. 586. p.

$^{\Delta\Delta\Delta\Delta}$ A falu első említése: 1393 – Tímár, 2019. 4. köt. 19. p.

könyve viszont még hozzáteszi Rábatótfalu és Farkasfa településeit.[9] A Belső-Őrség falvai: Magyarszombatfa és Velemér, a Külső-Őrség falvai: Kondorfa, Viszák, Őrimagyarósd, Szőce, Hegyhátszentjakab és Felsőjánosfa.[10] A helyzet tehát meglehetősen kaotikusnak, esetlegesnek tűnik és szinte tetszés szerint kerülnek be, vagy az adott területen belül ide–oda települések.

Ezek után tehát ki kell mondanom, hogy azonosulni tudok azzal a megközelítéssel, amely szerint a Zala és a Kerka folyók vidékének Vas megyéhez tartozó völgyeit tekintsük az Őrség kialakulási területének.[11] Nagyon fontos azonban tudnunk, hogy az „Őrség" fogalma a történelemben a 15. században (1409: *Ewrzegh*/Őrszeg, 1413, 1428: *Ewrseg districtus*/Őrség kerület), míg a néprajztudományban csak a 19. század utolsó harmadában jelent meg.[12]

Feldolgozásomban – egyetértve Benczik Gyula levéltáros megállapításával[13] – elsődlegesen a néprajztudomány által a címbeni két tájegységhez sorolt, illetve azokkal közvetlenül határos 26 települést (1. táblázat) és ezek 85 régészeti lelőhelyadatát vizsgálom. Másként: a címben idézőjelben használt néprajzi régióknak a mai Magyarország területén található, de azoknál több település régészeti emlékeit veszem górcső alá. Ez megyénk 216 települése kb. 2600 lelőhelyének még a 4%-át sem teszi ki. Vagyis a megye településeinek több mint 10%-ának határában csak kis arányú kutatottsággal számolhatunk. A felhasználható adatok mennyisége még a szociológiában minimális mintavételként meghatározott 4%-ot sem éri el, azaz bármely (*sic*!) megállapításom csak tájékoztató jellegű lehet, amit akár néhány év szerencsés régészeti kutatásának eredményei átírhatnak. A lelőhelyek egyenetlen megyén belüli szóródásának magyarázata a következő: 1. a megyei hatókörű, régészettel foglalkozó intézmény (Vasvármegyei, majd Savaria Múzeum) a célterülettől messze van és csak kb. 5 évtizede tudja azt modern eszközzel (autó), ami korábban nem állt az intézmény rendelkezésére, megközelíteni. 2. az „Őrség" és a „Vendvidék" területén nincs és nem volt valódi múzeum, így régész sem. Ráadásul a vizsgált kistájak közvetlen közelében található városok (Szentgotthárd, Körmend) múzeumaiban sem dolgozott soha egyetlen ilyen szakember. Ezek után még inkább meghatározó azon álláspontom, hogy munkámnak csak úgy van értelme, ha a szomszédos tájakra (Alpokalja,[14] Pinka-mente,[15]

9 Vas megye kézikönyve. Főszerk. Pete György. Szombathely, 1999. 169. p. (Magyarország megyei kézikönyvei; 17.); Farkasfa napjainkra már Szentgotthárd bekebelezett része.

10 *Beluszky Pál:* Őrség – Vendvidék, Felső-Rábavölgy, Szentgotthárd és környéke. Bp.–Pécs, 2005. 12. p.

11 Kiss – Zágorhidi Czigány, 2012. 501–536. p.

12 Benczik, 2010. 668. p.; *Horváth Sándor:* Népesség és családtörténet. In: Az Őrségi Nemzeti Park. 2. Szerk. Bartha Dénes. [Szombathely,] 2016. (továbbiakban: Bartha, 2016b.) 735. p.

13 Benczik, 2010. 662. p.

14 *Ilon Gábor:* A velemi Szent Vid környékének településtörténeti rekonstrukciója a régészeti leletek tükrében. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. 30., 2006. Szerk. Vig Károly. Szombathely, 2007. 107–143. p.; *Uő:* Kőszeghegyalja régészeti örökségének olvasókönyve. Készült a helyi általános iskolák felső tagozatosai és a középfokú oktatási intézmények diákjai számára. 3. kiad. Kőszeg, 2018. 267 p.

15 *Uő:* Régészeti emlékek a Vas-hegy környékéről. Archaeological reminiscences discovered in the vicinity of Vas Hill. In: A Vas-hegy és a Pinka-mente természeti és kultúrtörténeti emlékei. Tanulmányok. Szerk. Gyöngyössy Péter. Szombathely, 2003. 73–86. p.; *Grynaeus András – Ilon Gábor:* Késő középkori híd a Pinka mellékvizén. Pinkamindszent–Mindszent-patak, Vas megye, Nyugat-Magyarország. = Archeometriai Műhely, 2016. 4. sz. 267–272. p.; *Ilon Gábor:* A Pinka-völgye emberének története a kezdetektől a rómaiak megjelenéséig. = Életünk, 2019. 11. sz. 1–16. p.

Göcsej[16]), sőt, a határos országokra (Ausztria, Szlovénia)[17] történő kitekintést nem mellőzöm. Biztos vagyok abban, hogy egy kisebb régió történetének vizsgálata pusztán önmagában nem értelmezhető és nem vezet eredményre, hiszen az ember mai, de korábbi történelmének is alapvető meghatározója a területi munkamegosztás és a kapcsolatok sűrű és intenzív hálózata. Így van ez azért és akkor is, mert köztudott, hogy a kiválasztott régió az ős- és ókort követően az ún. nagy népvándorlás alatt, majd a magyar államalapítás után a szláv/szlovén–magyar–német nyelvi „határvidék", találkozási zóna, amely együttélésnek és egymásra hatásnak nyomai pl. a Vendvidék helynévkincsében is jól dokumentálhatók. Ennek kapcsán természetesen felbukkan a 10–11. században az Őrségben „tudvalevően" letelepedő székelység kérdése.[18] E három nyelv találkozási zónájának, egyúttal a vizsgált területnek („Őrség", „Vendvidék") a keleti peremén, tehát az Alpok keleti előterében, már az őskorban elsősorban természetföldrajzi okok miatt kialakult az ÉNy-Balkán – ÉK-Itália felől, azaz a délről északi irányba vezető zöld/közlekedési folyosó, a 19. században elnevezett és a római történelemmel összefüggésbe hozott ún. Borostyánkő út.[19] (2. kép) Ezt a tájékozott átlagember is általában csak a római korból ismeri. Ugyanígy őskori eredetű az Északkelet–Észak-Balkánról érkező Duna–Dráva-Mura–Kerka zöldfolyosó. (3. kép) Nem véletlen és előzmény nélküli tehát, hogy mindkettőt ismerik és használják napjaink Közép-Európába tartó újkori vándorai. A magyar középkorban a részben római kori (Savaria–Aquincum) eredetű út nyomvonalán haladt a Székesfehérvár irányából érkező, amely a Hegyháton és a vasvári sáncot megszakító Vaskapun át Észak-Italia felé vezető Király(i) / Kerál / Katonák útja nevet viselte.[20] (4. kép)

Nincs abban semmi meglepő, hogy a későbbi hatalmak az előző útjait, központjait szállták meg, használták. Ez történt pl. Erdély területének magyar megszállásakor is. „... *Elsősorban a kolozsvári honfoglalás kori temetők elemzése során jöttünk rá, hogy ezek jó néhány esetben*

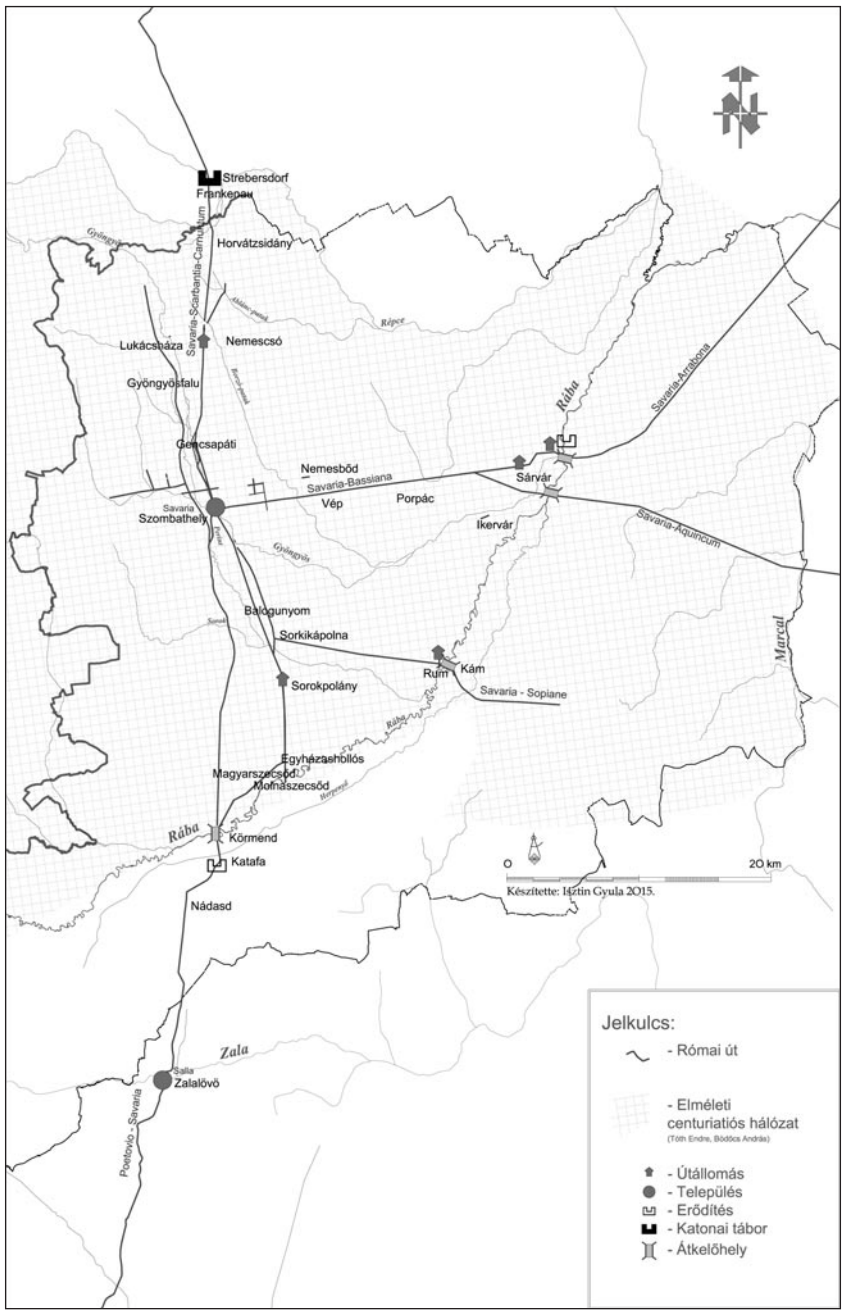
16 Itt már az 1960-as években történt egy alapos régészeti terepbejárás. *Müller Róbert*: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek" vidékén és településtörténeti tanulságuk. Zalaegerszeg, 1971. 112 p., 5 térk. (A Göcseji Múzeum kiadványai; 30.)

17 Kiváló összefoglalás a környezettörténet és a régészeti lelőhelyek vonatkozásában is *Draxler, Ilse – Lippert, Andreas:* Pollenanalytische Daten und eine archäologische Bestandsaufnahme zur frühen Siedlungsgeschichte im Gebiet zwischen Raab und Mur (Österreich, Slowenien, Ungarn). Mit pollenanalytischen Beiträgen von Tibor Cserny, Elvira Bodor-Nagy, Metka Culiberg, Lucia Wick, Ruth Drescher-Schneider, und einem geologischen Beitrag von Julian Pistotnik. Wien, 1999. (továbbiakban: Draxler – Lippert, 1999.) 337–396. p. (Abhandlungen der Geologischen Bundesanstalt; 56/1.) Az Őrség és Hetés újkőkori, bronz- és vaskori lelőhelyeit Bánffy Eszter (Tab. 5.), a római koriakat Redő Ferenc (Tab. 6.) gyűjtötte össze.

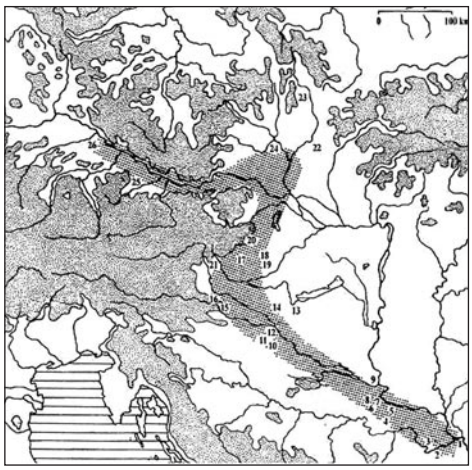
18 *Ditrói Eszter*: Nyelvi érintkezések hatása a helynévmintákra. Vendvidéki esettanulmány. = Helynévtörténeti tanulmányok, 2013. 89–99. p., különösen 94. p. (A Magyar Névarchívum Kiadványai; 29.)

19 E közlekedési folyosóban ma hazánk területén a 76. és a 87. számú főutak haladnak.

20 Az őskori utakhoz lásd *Károlyi Mária:* Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt. Szombathely, 2004. 55–73. p.; *Bánffy Eszter*: Újabb adatok a Nyugat-Dunántúl őskorának kereskedelmi és kulturális útvonalaihoz. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 23/3. Pars archaeologica, 1996–1997. Szerk. Ilon Gábor. Szombathely, 1998. 51–64. p.; A későbbi utakhoz lásd a legújabb összefoglaló munkát a korábbi szakirodalommal *Szilágyi Magdolna:* Római utak a középkori Dunántúlon. = Történelmi Szemle, 2014. 1. sz. 1–25. p.; Jó összefoglaló térkép található *Valter Ilona:* Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Bp., 2004. (továbbiakban: Valter, 2004.) 330. p. (METEM könyvek; 43.); *Ilon Gábor*: Egy őskori szent áldozat a Csörnöc-patakból. Avagy egy adat a Borostyánkő út késő bronzkori többes nyomvonalához. = VSZ, 2020. 1. sz. 3–9. p.

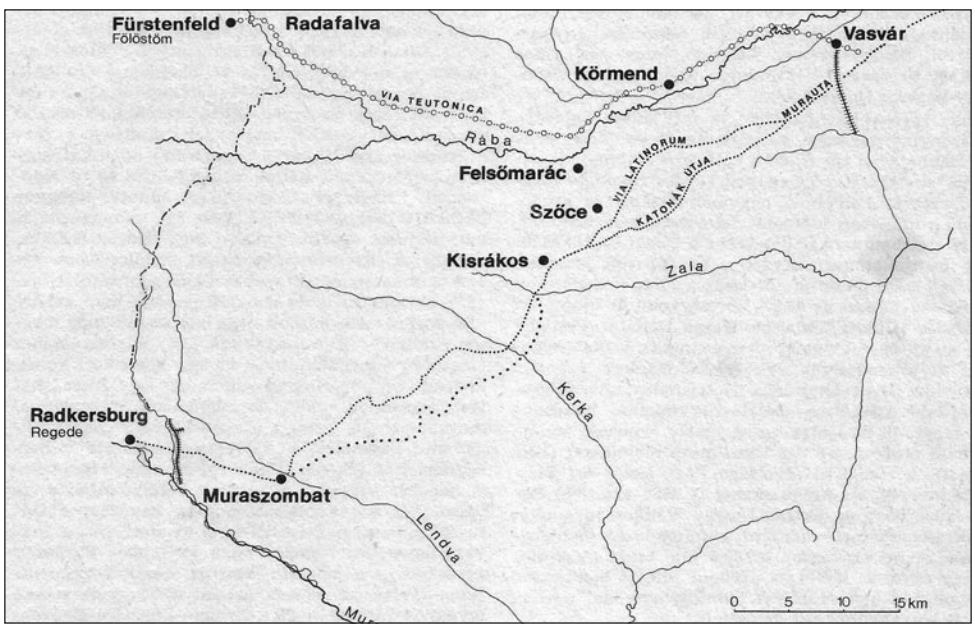
2. kép: A Borostyánkő út Zala és Vas megyék területén (Mladoniczki Réka: Római kori településhálózat Savaria territóriumának Vas megyei részén. = Életünk, 2016. 3. sz. 83. p. nyomán)

3. kép: A Balkánról a Nyugat-Dunántúlon át nyugat felé vezető útvonal (Bánffy, 1999. Fig. 4. nyomán)

pontosan a régi római út mentén vagy azok közelében kerülnek elő, amelyet nem lehet a véletlen számlájára írni, vagyis az Erdélyi-medence elfoglalásakor a magyarok a korábbi központokat, az egykori római településeket, az ősi úthálózat útkereszteződései mentén elhelyezkedő, stratégiai fontosságú helyeket szállták meg (hasonló megfigyelések tehetőek Gyulafehérvár esetében is). Ebből a szempontból az Erdélyi-medencében épített egykori római utak, valamint romos központok léte és fontossága egyértelműen befolyásolta a honfoglalás kori katonai megszállást."[21] Hasonló észrevételt tett az avar kor kutatója is: a Kárpát-medencei régiók elfoglalásakor az avarok a korábbi központokat, az egykori római településeket, az ősi úthálózat

21 *Gáll Erwin:* A 12. századi Magyar királyság és a Csíki-medence. 2. rész. Válaszféle Botár István barátomnak. = Székelyföld, 2016. 11. sz. 83. p.

4. kép: Az ún. Katonák útja/Kerál út a Vasvári kapuval/sánccal (Kiss Gábor – Tóth Endre: A vasvári „Római sánc" és a „Katonák útja" időrendje és értelmezése. Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához. 1. = Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1987. 6. kép nyomán)

útkereszteződései mentén elhelyezkedő stratégiai fontosságú helyeket szállták meg.[22] Ezek után természetesen logikus megállapítás, hogy a rómaiak pedig Pannonia provincia megszállásának első lépéssorozatában az őskor óta élő, az Alpok előterében elvezető közlekedési folyosót használták és a mellette, a bronzkortól a vaskor végéig, a kelta korig központi funkciót ellátó velemi Szent Vid közelében alapította meg Claudius az 1. század közepe táján az első várost, Savaria kolóniáját.

Már itt, tanulmányom elején meg kell jegyeznem, hogy a Kiss Gábor régész és Zágorhidi Czigány Balázs történész által a térséget érintő évtizedek óta komplex módon művelt történeti földrajzi, névtani, történeti topográfiai és településtörténeti kutatás eredményei nem mellőzhetők a régészettudomány számára sem és nem csak a korai magyar történelem vizsgálata során. Kijelenthető azonban, hogy megállapításaik egy része majd csak a leendő régészeti feltárások után lesznek egyértelműen igazolhatók, amely tétellel egyébként Ők is természetesen tisztában vannak.[23] Ugyanígy fontos alapnak tekintendők Benczik Gyula és Feiszt György levéltárosok már feljebb idézett vagy később hivatkozásra kerülő közleményei.

A régió régészeti kutatásának története

A kezdetek ugyan kissé homályosak, de valószínű, hogy 1887-ben Lipp Vilmos (1835–1888) premontrei tanár, egyleti titkár kérésére ajándékozással kerültek Őriszentpéterről az első római kori tárgyak a Vasvármegyei Régészeti Egylethez.[24] Talán az első hivatalos, ha nem is hivatásos kutató lehetett 1906-ban a Vasvármegyei Kultúregyesület kiküldötte Neogrády Gilbert (1877–1936) szombathelyi premontrei főgimnáziumi tanár, aki ugyancsak – s talán nem véletlenül? – Őriszentpéteren, valószínűleg a Keserű szeren[25] római kori emlékeket ásatott. A Szent-Gotthárd című hetilap részletes leírásából tudjuk, hogy november 1–2. és 8-án korábban itt már „felkutatott néhány sír" után újabb kilencet ásatott ki. A híradásból tehát kiderül, hogy igencsak gyors tempóban és nem először ásattak itt. Megtudjuk, hogy a halmok egy út mellett kiirtott erdő helyén (három db), mellette a réten (egy db) és egy erdőben (öt db) helyezkedtek el. Az elő háromban edénymellékleteket nem vettek észre, csak megégett emberi hamvakat találtak. A következőkben agyagurnák, csészék, tálak és üvegedények voltak, amelyek a napfényre kerülést követően – nyilván a kiszáradás miatt – rövidesen szétestek. Az erdőben feltárt halmok közül a legnagyobban három nagy foltban csak 15 cm-es vastagságú koromréteget figyeltek meg és semmilyen mellékletet nem találtak.

22 *Vida Tivadar:* „…Kérték, hogy Pannóniában lakhassanak". Az avarok letelepedése. In: Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből. A 2008. évi Magyar Tudomány Ünnepe keretében elhangzott előadások. Szerk. Anders Alexandra, Szabó Miklós, Raczky Pál. Bp., 2009. 107. p. (Bibliotheca Archaeologica)

23 Kiss – Zágorhidi Czigány, 2012. 501. p.

24 *Vakarcs Kálmán:* A Szentgotthárd-muraszombati járás ismertetése. Szombathely, é. n. (továbbiakban: Vakarcs, é, n.) 11–12. p.

25 A Miniszterelnökség központi nyilvántartásában 43071. szám alatt őskori szórvány kerámia, valamint római kori település és temető szerepel. Halomsírokról nincs szó.

Ez a tumulus véleményem szerint szinte bizonyosan egy hamvasztó hely lehetett.[26]

A napjainkban is olyan gyakori kincskeresők elődei természetesen évszázadok óta „tették a dolgukat", „hála" az emberi kíváncsiságnak, kapzsiságnak és okoztak a tudománynak pótolhatatlan károkat. Gödörháza és Magyarszombatfa között a Török dombnak nevezett határrészen „*neolitkorbeli leleteket*" találtak. A gödörházi erdőben „*hét törökdomb van, amelyekben az ásatások alkalmával cserépedényeket találtak.*"[27] Kerkáskápolna Várdombja beszédes hely. Ettől északra állítólag védősánc állt, amelyet kő és tégladarabok jeleztek. „*... egyes ásatások alkalmával kőkalapácsok és más kőedények...*"[28] kerültek elő. A veleméri templomtól délre elterülő Topolya/Topola határrészen „... az *ottani ásatás alkalmával talált török*"[29] kardmarkolatról és gyűrűkről esik szó. Sajnálatos, de nem tudjuk, hogy kik és mikor végezték a fenti helyeken a szakszerűtlen „ásatásokat" és hogy az emlékek hová kerültek, megvannak-e még? Miután sem a találók, sem a közlő nem voltak szakemberek, ezért természetesen többnyire[30] a közölt kor is megkérdőjelezhető. A vizsgált térségből név szerint csak az 1920–1930-as évek néhány amatőr „kutatójáról" és gyűjtőjéről tudunk. Ilyen lehetett például Vértes Sándor szentgotthárdi lakos, őriszentpéteri körjegyző, akinek a gyűjteményébe Szalafőről, Gödörházáról, Magyarszombatfáról, Őriszentpéterről és Veleméről, általában szőlő alá forgatásból származó kőbalták, kőfejszék, kalapácsok és vésők kerültek.[31] Hollétükről nem tudunk.

A profi kutatók közül elsőként a Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban: MNM) régészének, Mócsy Andrásnak (1929–1987) 1956. évi egy halmot vizsgáló ásatását kell megemlítenem. Ez a halom a Szalafőről Csörgőszerre vezető út déli oldalán állt. Útépítéskor el akarták hordani, de szerencsére tavasszal Horváth Ernő (1929–1990) természettudós muzeológus éppen arra gyűjtött növényeket. Jelentéséből, amely máig közöletlen érdemes szó szerint idéznem: „... A *helyszínen csak apróbb töredékeket sikerült találnom, melyeket behoztam a szombathelyi múzeumba. A tumulusban egyébként kő építmények vannak, melyek pontos alakjára még nem lehetett következtetni. A fal magassága 40 cm, szélessége 30 cm és kisebb nagyobb belvilágú cellákat alkot. A falak mind vakoltak és meszeltek. A padozat az egyik cellában a római terrazzóhoz hasonlítható, azonban annál sokkal gyengébb és felülete szintén meszelve van. A tumulust egyébként török domb-nak nevezik. Egy öreg bácsi szerint ezeket a dombokat az 1900-as évek legelején mind megásták (ugyanis itt három van egymás mellett) ott ahol a legmagasabb, vagyis a közepén, de*

26 Ásatások Őriszentpéteren. = Szent-Gotthárd, 1906. nov. 11. 8. p.; *Valter Ilona:* Szentgotthárd története a mohácsi vészig. In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos, Szabó László. Szombathely, 1981. (továbbiakban: Valter, 1981.) 30. p.; Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Balogh Lajos, Végh József. Szombathely, 1982. (továbbiakban: Balogh – Végh, 1982.) 403: No. 4. helynél emlékeztek az emberek – egy kissé pontatlanul – 1930-as évekbeli ásatásra.; A hamvasztás kérdéséhez lásd *Lányi Vera – Mócsy András*: X. Temetkezés és halottkultusz. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk. Mócsy András, Fitz Jenő. Bp., 1990. (továbbiakban: Lányi – Mócsy, 1990.) 243. p.

27 Vakarcs, é. n. 166–167. p.; Balogh – Végh, 1982. 412: 157/91. Török-dombok. „*Mérnökök felásták, szenet és cserepeket találtak itt.*" Az emlékezetben megőrződött adatok egyértelműen halomsírokra utalnak. Valószínűleg római kori temetkezéseket rejtettek.

28 Vakarcs, é. n. 177. p.

29 Vakarcs, é. n. 168. p.; Balogh – Végh, 1982. 414: 158/46. A török pusztította el a települést az adatközlők emlékezete szerint.

30 A kerkáskápolnai Várdomb újkőkori érintettségéről lejjebb lesz szó.

31 Vakarcs, é. n. 12. p.

állítólag nem találtak benne semmit. Hogy kik ásták meg nem tudta mondani."[32] Ezt követően, június 22–24-én érkezett a helyszínre Mócsy András. Rövid beszámolójából megtudjuk, hogy a községházáról a Zalán áthaladva az úttól délre három halom van, amelyek közül csak az úthoz legközelebbinek, a legészakabbinak az északi részét hordták el. Ezektől nyugatra az erdőben is több halom lehetett, de közülük már csak egy nagy látható, amelynek közepén széles és mély beásás van. Az útépítés miatt megbolygatott halom átmérője 15, magassága 1,8 méter. A közepe táján – a halom legmagasabb pontjától 1,5 m mélységben – sötét kövekből épített 2,5 x 2 méteres, kétrészes sírkamra (5/1. kép) állt. Ennek északnyugati sarkából azonban még egy fal indult, amelyet megrongáltak. A kamra járószintjétől 35 cm-es magasságban a kőfalakat simított habarccsal zárták le. Én ezért azt gondolom, hogy síkfödémmel (fagerendákkal/pallókkal) védték a temetkezést. Azt azonban már a római korban vagy később kifosztották. Hasonló szerkezetű sírkamrát ismerek pl. a 2. század közepére keltezett Veszprém megyében található kemeneszszentpéteri halomsírból.[33] A megbolygatott halomtól délre fekvő kisebbet szinte teljesen elhordták, de ennek a maradványaiból egy szürke, váza alakú edény teljes profiljának töredékeit sikerült kiemelnie. A legdélibb tumulus akkor még érintetlen. Mócsy munkája tekintendő tehát az Őrség területén az első, halomsír kutatását célzó, de általában is az első szakszerű feltárásnak. 1993 nyarán Sosztarits Ottó, a Savaria Múzeum régésze egy bejelentést követően szállt ki Szalafő határába egy szintén megbolygatott halomsír kutatására. Ez egy kb. 30 halomsírt számláló, a szalafői Felsőszertől északnyugatra nem messze és a Zala közelében néhányszáz méteren át húzódó, több csoportból álló sírmezőben állt. Az ún. Török-hányás dűlőben. Ez légvonalban is kb. 2,5 km-re van az 1956-ban megásott tumulustól. Ő egy hasonló, de szintén és talán több alkalommal is megbolygatott és kirabolt, de egylégterű kis sírkamrát talált, amelyben faszéntörmelékek és emberi hamvak is voltak még.[34] A Csörgőszeren is van néhány halomsír, amelyek ugyancsak római koriak lehetnek, s közöttük is van több jól láthatóan kirabolt.[35] (5/2. kép) Itt szeretném azt is megemlíteni, hogy a vizsgált terület közvetlen szomszédságában, Iváncon határában[36] történt meg az első szakszerű Vas megyei római kori halomsírmező kutatása, amit a MNM munkatársaként az egyébként acsádi születésű Fettich Nándor (1901–1970) irányított. 1928–1929-ben hét, a 2. század közepére keltezhető tumulust tárt fel, de ezek egyikében sem figyelt meg kőből épített sírkamrát.[37]

32 Horváth Ernő jelentésének rossz fénymásolata a Savaria Múzeum Régészeti Adattárában (továbbiakban: SM RA) Ltsz. 1120.

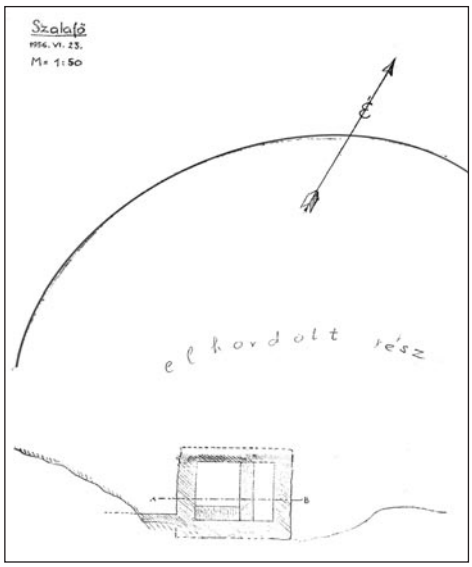
33 *K. Palágyi Syilvia – Nagy Levente:* Római kori halomsírok a Dunántúlon. Veszprém, 2000. 23. p.; *Ilon Gábor:* Segítségért kiáltó halomsírok a Nyugat-Dunántúlon. = Határtalan régészet, 2020. 3. sz. 70–71. p.

34 Horváth Ernő és Mócsy András jelentéseinek rossz fénymásolatai SM RA Ltsz. 1120., 1121.; Sosztarits Ottó dokumentációja ugyanitt található. Sajnos, sem Mócsy, sem Sosztarits eredményeiről nem jelent meg érdemi írás. Az épített sírokhoz lásd Lányi – Mócsy, 1990. 246. p.; A Sosztarits vezetésével kutatott halmok területét egyébként a földrajzi nevek megyei gyűjtésekor még Török-hányás néven ismerték a helyi adatközlők. Lásd ehhez Balogh – Végh, 1982. 402: 151/36.

35 2005-ben a település rendezési tervéhez készített és az ismert lelőhelyek állapotfelmérését célzó terepbejárás Szalafő határában. A Virágos Gábor vezette Archeosztráda Kft. (Bp.) munkája. Kézirat. SM RA Ltsz. 2222-07.

36 A lelőhely nyilvántartási száma: 43119.

37 *Bónis Éva:* Császárkori halomsíros temetkezés Iváncon. In: Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának évkönyve. 9. Szerk. Fülep Ferenc. Bp., 1957. 67–82. p.

5/1 kép: A szalafői, 1956-ban elhordott halomban talált sírépítmény vázlatrajza (SM RA Ltsz. 1120.)

5/2. kép: A Csörgőszeren megbolygatott halom (Fotó: Havas Márta, 2019.)

A két világháború között egy rövid időre a történet- és néprajztudomány mellett a turisztika is felfedezte az Őrséget. Ennek is köszönhetően az 1230–1240 körül, a jáki műhely alkotásaként megépített késő román stílusú őriszentpéteri templom 1929. évi helyreállításával kezdődött meg a téglatemplomok vizsgálata. Itt, a Zalafőőrök faluja egyházának területén 1963-ban és 1979–1980-ban Valter Ilona régész végezte a kutatást, amely az 1982. évi helyreállítással fejeződött be. A folyamat legutolsó lépéseként 2001-ben a templom újabb renoválása történt meg.[38] Az őriszentpéteri első lépések után közel 4 évtizeddel, 1966–1968-ban következett az A. Kozák Éva régész által irányított, 1268-ban már álló veleméri[39] templom vizsgálata. A romtemplom megmentését még 1864-ben Römer Flóris, a „magyar régészet atyja" indította el. 1926-ban javították, majd 1937-ben a freskóit restaurálták, 1966-ban helyre állították, 2001-ben pedig újra tatarozták. Kozák Éva a templomdombot védő feltételezett falnak, de azároknak a nyomait sem találta meg a domb kutatóárokkal történt átvágásával. Ugyanakkor pl. török kori pipa töredéke van a leletek között. 1969-ben a 14. században emelt szőcei templom felújítása közben C. Harrach Erzsébet régész tett megfigyeléseket. A kutatási folyamat végét 2000-ben a helyreállítás lezárulása jelentette P. Hajmási Erika régész vezetésével. A 15. században épített nagyrákosi templom műemléki feltárását 1990-ben B. Benkhardt

38 *Valter Ilona:* Őriszentpéter (Vas m.). In: Kristó, 1994. 519. p.

39 *Ambrusné Kozák Éva:* A veleméri r. k. templom kutatása. In: Magyar Műemlékvédelem, 1971–1972. Bp., 1974. (továbbiakban: Ambrusné Kozák, 1974.) 229–238. p.; *Boda László – Orbán Róbert:* Az Őrség és a Vendvidék. Szombathely, 1998. 48. p. Adata a templom 1377. évi építéséről téves.; A falu a nevét az ott folyó patakról kapta, amit először 1208-ban említenek. Lásd *Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs:* Víznevek névalkotó szerepéről — Vas megyei példákon. = Helynévtörténeti tanulmányok. 6., 2011. 114. p. (A Magyar Névarchívum Kiadványai; 23.); *Tímár Péter:* Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára. Szeged, 2019. Továbbiakban: Tímár, 2019.) 5. köt. 2019. 605–606. p.

Lilla régész irányította.[40] Sajnálatos azonban, hogy egyik templom esetében sem készült részletes publikáció, csupán kisebb összefoglalók íródtak.[41] Azt sem tartom követendő metódusnak, hogy e templomok esetében sem vizsgálták meg azok temetőit,[42] így az építészettörténeti adatok nem egészíthetők ki, de a népességgel kapcsolatos alapvető embertani ismereteink sincsenek. Utóbbi pedig esetleg perdöntő lehetne például az ún. „székely" határőrök ma ismét aktualizált kérdéskörében, de az ős- és a mai lakosság kapcsolatának esetében is. A problémára lejjebb részletesebben még visszatérek.

Az 1980-as évek második, az 1990-es évek első felében Kiss Gábornak a Savaria Múzeum osztályvezető régészének és néhány munkatársának a térség termelőszövetkezeteinek tervezett meliorációs beruházásaihoz kapcsolódó terepbejárásait kell kiemelnem. Ezek szinte minden a mostani vizsgálódásom tárgyát érintő települést érintettek. Ha ezek nem történtek volna meg, ma nagyságrendekkel kevesebbet ismernénk a régió régészeti örökségéből. Miután az általuk gyűjtött tárgyi emlékeket néhány régész-technikus diákommal[43] az ezredforduló táján feldolgoztuk, ezek képezték a központi nyilvántartás itteni alapját.

Az ún. zöldmezős beruházásokhoz kapcsolódó régészetre a magyar–szlovén vasútvonal építését megelőző feltárásokig kellett várni. Ennek előkészítése és lebonyolítása jelen sorok szerzőjének irányításával 1996 májusában indult terepbejárással kezdődött és 1998. június 30-án a feltárássorozat befejezésével, határidőre zárult. Eredményeiről e tanulmány megfelelő részeinél a későbbiekben lesz szó. Ugyanakkor fontos kiemelnem, hogy megyénkben e munka előkészítése kapcsán 1997 októberében történtek az első régészeti célú geofizikai kutatások Puszta Sándor (ELTE, Budapest) fizikus irányításával, a Fractal Bt. kivitelezésében. A magnetométeres vizsgálatok eredményeinek figyelembevételével tűztük ki későbbi ásatási szelvényeinket.[44]

40 *Valter Ilona:* Őriszentpéter, római katolikus templom. In: Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjtemény. Szerk. Horler Miklós. 6. Vas megye. 2. Vas megye műemlékeinek töredékei. 2. Bp., 2002. 109–116. p.; *B. Benkhardt Lilla – Ivicsics Péter:* Nagyrákos, római katolikus templom. In: Horler, 2002. 99–108. p.; *P. Hajmási Erika – Lővei Pál:* Szőce, római katolikus templom. In: Horler, 2002. 435–454. p.; *Valter*, 2004. 160–161., 168., 185–186. p.

41 Mindössze az őriszentpéteri templom 1963. évi kutatásáról van nagyobb lélegzetű tanulmány. *Valter Ilona:* Előzetes beszámoló az őriszentpéteri r. k. templom 1963. évi ásatásáról. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 2. köt., 1964. Szerk. Szentléleky Tihamér, Horváth Ernő. Szombathely, 1964. (továbbiakban: Valter, 1964.) 129–141. p.; Továbbá a veleméritől Ambrusné Kozák, 1974. 229–238. p.

42 Csupán az őriszentpéteri templom északi oldalán húzott kutatóárokban találtak négy ismeretlen korú sírt. Valter, 1964. 130. p.

43 *Ilon Gábor – Rasztovics János:* Őskori lelőhelyek Vas megyében. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. Őskor 1. In: Válogatás a Berzsenyi Dániel Főiskola régésztechnikusainak és a József Attila Tudományegyetem régész hallgatóinak tanulmányaiból. 2. Szerk. Ilon Gábor. Szombathely, 2000. (továbbiakban: Ilon – Rasztovics, 2000.) 145–235. p. (Pannicvlvs Ser. B.; No. 5.); *Kiss Terézia:* Előkészületek Vas megye régészeti topográfiájához. Római kor. BDF Történelem tanszék – régésztechnikus szakirány szakdolgozat kézirata. Szombathely, 1999.; *Mészáros Melinda – Kövecses László:* Előmunkálatok Vas megye középkori régészeti topográfiájához. Az 1961–1996 között gyűjtött leletek. BDF Történelem tanszék – régésztechnikus szakirány szakdolgozat kézirata. Szombathely, 1999.; *Ilon Gábor – Mészáros Melinda – Kövecses László:* Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához az Árpád-kortól a kora újkorig. 1. Részlet. = VSZ, 2000. 2. sz. 245–264. p.

44 *Puszta Sándor:* Jelentés a magyar – szlovén vasútvonal Vas megyei szakaszán végzett archeomágneses vizsgálatokról. Bp., 1998. Kézirat. SM RA; *Uő:* Paleo szőlészet mágnesesen. In: Mikroszkóppal, feltárásokkal, mintavételezéssel, kutatásokkal az archeometria, a geoarcheológia és a régészet szolgálatában. Tanulmányok Ilon Gábor régész 60 éves születésnapi köszöntésére. Szerk. Bartosiewicz László et al. Szeged, 2019. 285–290. p. (GeoLitera)

Bajánsenye határában öt lelőhelyen 10.000, Pankasz határában egy lelőhelyen 400 m²-t kutattunk meg.[45] Az építés során sajnálatos módon a kivitelezők már nem tartották be a közben megszülető 1997. évi LXIV. törvény szellemét és elpusztították a Kisrákos–Fodorszer 8. számú anyagnyerőhely (azaz bánya) területén korábban szakértői véleményünkben is jelzett, ismert régészeti lelőhelyet. További két anyagnyerőhely (Kisrákos–Szélirtás, Szőce 12.) kapcsán ugyanezt feltételezem, de az ezekkel történő foglalatosság során az 1998-ben alapított országos örökségvédelmi intézmény[46] nem állt mellém.

További ismeretekkel gyarapodtunk a térségről az Európai Uniós finanszírozású közműberuházások (pl. csatornázás, digitális hálózat) szakfelügyeleteinek és a településrendezési tervekhez kötelezően előírt régészeti hatástanulmányok terepbejárásainak köszönhetően. Ezek eredményeit az 1. számú táblázat tartalmazza, illetve ahol szükséges a későbbiekben konkrétan utalok e munkák némelyikére. Ide tartozik és feltétlenül meg kell jegyeznem, hogy több az Archeosztráda Kft. – az MTA mára megszüntetett Régészeti Intézetének hajdani szervezete – által készített hatástanulmány kapcsán a Kft. munkatársai a tudomány történetében elsőként járták be Felsőszölnök és Szakonyfalu (2004), valamint Felsőjánosfa és Szaknyér (2005) falvak területét.[47] Tevékenységük eredményezte itt az első régészeti ismereteket. Több falu esetében sajnos azóta sem derült fény újabb lelőhelyekre.

45 *Ilon Gábor*: Jelentés a magyar–szlovén vasútvonal régészeti kutatásának eredményeiről. Szombathely, 1998. Kézirat. SM RA Ltsz. 1285-98.

46 Kulturális Örökségvédelmi Igazgatóság, Budapest. Utódja a mára megszüntetett Kulturális Örökségvédelmi Hivatal volt.

47 SM RA Ltsz. 1851-05, 1852-05, 1890-05, 1899-05.

A kercaszomori, 1788–1790 között épített református templomban másodlagos helyzetben több mint száz faragott mészkövet és bazalt kvádert figyeltek meg 2012–2013-ban a Savaria Múzeum munkatársai. Ezek a falu Árpád-kori, 1208-ban említett, majd elbontott Szent Vencel templomából származnak. A Kis-Kerka déli oldalán lévő dombvonulat egyik kiemelkedésén található a templomhoz tartozó, 1844-ig folyamatosan használt temető, ahol azonban soha nem volt régészeti kutatás.[48]

A vizsgált területtel északról határos sávban, a Rába teraszán zajló, az M8 gyorsforgalmi út és a rönöki záportározó építését megelőző régészeti kutatások[49] adatai hivatalosan még számomra sem elérhetők, a mai napig a szokásos alapadatokat sem közölték. Így azokat, bár fentebb leírt soraim miatt fontosak lennének, mégsem használhattam e tanulmány megírása során.

A kutatás szempontjából mellőzhetetlenül fontos a helytörténeti örökséget gyűjtő amatőrök tevékenysége, így a Kerkáskápolnán élő[50] Balek Tamás tevékenysége is. Elsősorban lakóhelye és közvetlen környéke emlékeit őrizte meg. A későbbiekben látni fogjuk, hogy Neki köszönhetően a régészettudomány nem kevés információval gazdagodott.

Mindezek után és eredményeként jutunk el az 1. táblázatban rögzített, fent már említett 85 régészeti lelőhelyig.

48 *Pap Ildikó Katalin:* Kercaszomor, Puszta temető, Szent Vencel templom. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2013. Szerk. Kvassay Judit, Kreiter Attila. Bp., 2019. 62. p.; *Uő:* Középkori faragott kövek a kercaszomori református templom falában. In: A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. Rácz Tibor Ákos. Szentendre, 2014. 227–233., 415–419., 461. p.

49 Mindezek a 2010-es évek második felében zajlottak.

50 Született 1969-ben, lakik: Fő u. 90.

E helyütt és tanulmányom olvasása közben a későbbiekben sem felejtendő azonban el az, hogy információink 90%-a – a fent már idézett templomok kutatásán és a magyar–szlovén vasútvonal régészeti tevékenységén túl – szórvány adat, főként terepbejárásokból származik. Érdemes ezért itt Révész László régész kollégámnak, a szegedi egyetem tanszékvezető tanárának magvas megállapítását idézni, ami minden régészeti korszakra igaz. *„... Általános módszertani elvként megfogalmazható, hogy leletösszefüggés nélküli, szórvány tárgyakat település- ill. társadalomtörténeti kép megrajzolásához felhasználni nem lehet ...”*[51] Ennek ellenére, a települések kutatottságának jelenlegi helyzetében mégis a fenti táblázat minden bizonytalan adatára építenem kellett.

Mit tudunk a térség környezettörténetéről?

Mielőtt elmerülnék a régészeti ismereteinkre alapozott emberi történelem vizsgálatában, érdemes egy pillantást vetnünk az ember élete szempontjából meghatározó környezetre és annak rekonstruálható változásaira. A kb. 2 millió éve tartó felszínformálódás eredménye a mai Őrség képe, azaz a táj, ami az ember történelmének keretet szolgáltatott és szolgáltat. A negyedidőszaki és jelenkori folyók és patakok tevékenységének eredménye, hogy a vízfolyások völgyének meredek oldalain gyakran a pannon agyagig visszapusztult felszínnel találkozunk. Az oldalak lábánál pedig lepusztult és áthalmozott pannon üledékeket, leginkább kavicsot találunk, amelyet a bő vizű forrásokkal táplált patakok mozgatnak. A talajoknál a felső 25–30 cm-es szintben a kavicsarány 50% alatti, míg mélyebben 90–95%. A legelterjedtebb a pszeudoglejes barna erdőtalaj, ami jégkori hullóporos eredetű vályogon képződött. Erre többek között a pangóvizesség jellemző. Ez a talaj foglalja el a fennsíkszerű platókat, széles dombhátakat, a terasz felszíneket és a szélesebb völgytalpakat. Ahol nem jellemző a pangóvizes környezet, ott agyagbemosódásos barna erdőtalaj alakul ki. Ezek a talajok nem igazán alkalmasak a gabona termesztésére. Az agyagásványokból felszabaduló vas homokkővé (vaskő) két vend falu határában, Felsőszölnök és Kétvölgy térségében cementálódott össze. Az általam kiemelt területen a Zala észak – déli folyásirányú szakaszától nyugat felé haladva a mérsékelten meleg – mérsékelten nedves, mérsékelten hűvös – mérsékelten nedves, mérsékelten hűvös – nedves területek jellemzőek. A csapadékösszeg a 20. század első felében átlagosan kevéssel 800 mm feletti[52], az átlaghőmérséklet januárban -2 °C, júliusban pedig 21 °C. Növényföldrajzi szempontból a terület a Keleti Alpokhoz tartozik, ahol erdei fenyővel elegyes tölgyesek (*Genistae-Pinetum Ouercetosum*) és mészkerülő erdei fenyvesek (*Genistae Pinetum*) a jellemzőek.

A vizsgált térség közvetlen környezetében 1997-ben egy trilaterális (osztrák–szlovén–magyar) földtani–palinológiai vizsgálatokkal kiegészített archaeológiai kutatás zajlott Dél-Burgenland, Délkelet-Stájerország, a Prekmurje, valamint a Vasi-Hegyhát (Szőce, Farkasfa, Szalafő) és

51 *Révész László:* Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepedésének kérdéséhez. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk. Révész László, Wolf Mária. Szeged, 2013. 608. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről; 3.)

52 Zentai – Kercsmár – Veress, 2016. különösen 53., 62., 82–83. p., 6., 9. ábra, 7. táblázat.

a Zalai dombság nyugati peremén (Cseszt-reg, Szentgyörgyvölgy, Resznek).[53] A mi szempontunkból most a legfontosabb tény, hogy kedvező esetekben és körülmények között pl. a növények pollenjei is megőrződhetnek a talajban. A fúrásokból származó minták feldolgozása révén pedig az ember természetes környezete és az ember természetre gyakorolt hatása, valamint termelő tevékenysége is rekonstruálható. A radiokarbon kormeghatározással a különböző mélységből kiemelt növényi adatok naptári évekhez köthetők, vagyis a változás időbelisége megfogható. A mintavételezés az alábbi helyeken történt: 1. Rosendorf/Pócsfalva (Ausztria, Burgenland) Szentgotthárdtól 5 km-re a Lafnitz/Lapincs partján, 2. Seibersdorf/Cinfalva (Ausztria, Burgenland), 3. Königsdorf (Ausztria, Burgenland), 4. Dolnji Lakoš/Alsólakos (Szlovénia), 5. Farkasfa 1. (Vas megye), 6. Szőce (Vas megye).

Az eredmények így foglalhatók össze: A negyedidőszak nagy része során az említett területeken a lepusztulás (erózió) dominált. A folyóvölgyek eróziótól védett szegleteiben, vagy a vízzáró pannóniai üledékek horpáiban kialakult tavacskákban és lápokban nem túl jelentős vastagságban, de értékelhető minőségben halmozódott fel negyedkori képződmény. Közülük a leggazdagabb pollenanyagot a szőcei láp és a farkasfai úszóláp szolgáltatta, melyek kiértékelése fontos újdonságokkal gazdagította a régió vegetációjának és klímájának fejlődéstörténetét. A rétegsorok viszonylag fiatal időszakot ölelnek fel, ahogy azt a szőcei láp tőzegmintáin mért radiokarbon adatok is bizonyították. A Szentgyörgyvölgy–Pityerdombnál mélyített fúrások negatívak, pollenanyagok nem őrződtek meg. Az egyik fúrási mag azonban növényi maradványokat tartalmazott a 2,80–3,00 m közötti rétegben. Radiokarbon kora 8 771 ± 54 év BP, ami az itteni újkőkori megtelepedéssel (5480 cal BC[54]) szinkronban van. A szőcei 1. sekély (1,20 m) fúrás két különböző tőzegrétegének radiokarbon-mérése nagyon fiatal eredményeket adott. A minta életkora 388 ± 45 és 743 ± 65 év BP, 0,50–0,60 m és 0,70–0,80 m mélységből,[55] vagyis ezek a középkorra utalnak.

Az emberi tevékenység kezdete az ausztriai Seibersdorf közelében a pollendiagram szerint Kr. e. 3000 körül dokumentálható, nem utolsó sorban a gabonapollenek (*Graminae*) megjelenésével. Ám a nagy kiterjedésű erdőirtás és vegetációs változások nem voltak megfigyelhetők a bronzkor és a vaskor előtt. Ez az eredmény azért is meglepő, mert a vizsgált burgenlandi-stájerországi részen számos (kb. 50 a 106-ból) bronzkori lelőhelyet ismerünk.[56]

A Szentgotthárdhoz közeli, a Lafnitz (Lapincs) völgyfenekén végzett 3,4 m-es mélységű fúrás rétegsora a középkortól máig tartó időszakot fedte le. Az üledéksor nagy valószínűséggel a szentgotthárdi ciszterci kolostor életének kezdetétől (1183/1184) indul. A nagymérvű erdőirtás mellett, ami a minták éger (*Alnus*) többségét eredményezte, a búza és rozstermelésre utaló polleneket a hajdina (*Fagopyrum*) és a dió (*Juglan*) pollenjei kísérték.[57]

A szlovéniai Prekmurje területének régebbi és újabb fúrásai sem szolgáltattak igazán hasznosítható adatokat a környezet-

53 Draxler – Lippert, 1999. Text-Fig 2.; A programba sajnos a Vas megyei régészetet nem vonták be. Abban csak a Zala megyei régészek és MTA Régészeti Intézetének (Bp.) munkatársai vettek részt.

54 *Bánffy Eszter:* First Farmers of the Carpathian Basin. Changing patterns in subsistence, ritual and monumental figurines. Oxford–Philadelphia, 2019. (továbbiakban: Bánffy, 2019.) 95. p.

55 *Cserny Tibor – Nagy-Bodor Elvira:* 6.4. Geological-palynological research of wetlands at the foothills of Alps. In: Draxler – Lippert, 1999. 383–394. p.

56 Draxler – Lippert, 1999. 377–378. p., Abb. 7., Tab. 3.

57 Draxler – Lippert, 1999. 381–383. p., 9. ábra.

történeti rekonstrukcióhoz. Ugyanis a szomszédos osztrák és magyar területekhez hasonlóan itt is az erózió, a kimosódás, majd a másodlagos lerakódás a jellemező. Hodos mellett, a Kerka medermagjából kinyert pollenek 1200 éves növényzettörténetet képviselnek. Ez a dátum a profil alján található tölgymaradvány (*Quercus*) radiokarbon elemzésén alapul (1270 ± 70 év BP). Mellette két fafaj jellemző még, az éger és a hárs (*Tilia*). Az előbbi a nedves, mocsaras talajon jellemző, míg a száraz lejtőkön a hárs széles körben elterjedt. Fontos, hogy a hajdina pollen a Čepinci (Kerkafő) falu közelében mélyített 130 cm-es fúrás alsó rétegében meghatározásra került. A Dolnji Lakoš (Alsólakos) falu közelében kiemelt 230 cm-es fúrás magból származó pollenmaradványok az elmúlt 6000–7000 év környezettörténetéről vallanak. A 185–195 cm mélységből vett minta kora: 5857 ± 158 év BP, míg a 175–185 cm-ről származó mintáé: 4285 ± 115 év BP. Ebben a pollenzónában (A) a mocsaras alföldi tájban az éger minden időszakban nagymértékben képviseltette magát. A nyílt vegetáció valószínűleg a legeltetés eredménye lehetett. A következő (B) pollenzónában kevés tűlevelű fa élt, a lombhullató fák között pedig a bükk (*Fagus*) és a vegyes tölgyerdők (*Quercus, hárs, szil /Ulmus/*) voltak jelen. Ezek alkalmasak a lomblegeltetésre. Ugyanakkor hiányoztak a gabonapollenek, amelyek valószínűleg csak a bronzkor végén jelentek meg. A vaskor kezdetén (C pollenzóna) a bükk és a gyertyán (*Carpinus*) csökkenni kezdtek. Az antropogén aktivitás, azaz a gazdálkodás, nem mellékesen az állatok takarmányozása miatt kialakuló talajromlás következtében a fenyvesek erőteljesen terjedtek. Ezen időszak végén a gabonafélék pollenjei hirtelen növekedést mutattak, és két új faj, a hajdina (D pollenzóna) és a kukorica (*Zea*) megjelenése arra utalnak, hogy a spektrumok nem régebbiek 400 évesnél. Ezt a növekedést a fenyvesek gyors csökkenése kísérte, amelyet az utóbbi időben zajló erdőirtás eredményez az új mezőgazdasági földterületek létrehozása érdekében (E pollenzóna).[58]

Egy a fentiektől független kutatás a Zala megyei Pölöske határában is folyt, amely egy 510 m mélységű fúráson alapult és az utóbbi 5500–6000 évre vonatkozik. Vagyis a rézkortól a magyar államlapításig. Az 50%-os pollenmennyiség alapján fenyővel jellemezhető erdős sztyepptől a nagyon intenzív mezőgazdasági tevékenységig zajlottak a változások. Az államalapítás korában egy vegyes, lombos erdőről (25% tölgy, 10–15% bükk, 10% gyertyán és nagyon szegényes a gyertyán és a szil) beszélhetünk.[59]

Összegzésként elmondható, hogy a jégkorszakot követő, mérsékeltté váló klímaviszonyok, a felmelegedés hatására megváltozott a táj képe. Az Alpok előterében kb. 10.000 évvel ezelőtt megjelent a tölgy és az újkőkor kezdetén már vegyes lomberdők (tölgy, mogyoró /*Corylus/*, bükk, gyertyán, szil, hárs) tisztásain éltek és termeltek (növénytermesztés és állattartás) a meglehetősen produktív embercsoportok. A vizsgált területhez a legközelebb a Veszprém megyei Mezőlak tőzeglápján mélyítettek olyan zavartalan fúrást, amely a jégkor végétől a római korig tartó évezredekre terjedt ki. A környezettörténeti rekonstrukciót szolgáló szelvény alapján bizonyítható, hogy a Nyugat-Dunántúlon az első gabonapollenek a Kr. e. 5500 évek körül, a Dunán-

58 Draxler – Lippert, 1999. 375–377. p.

59 *Juhász Imola et al.*: Antropogenetic indicators in a palynological record from Pölöske, Zala Region, Western Hungary. In: Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des internat. interdiszciplinären Symposius vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg. Hrsg. Andreas Lippert. Bonn, 2001. 29–38. p. (Universitätforschungen zur Prähistorischen Archäologie; 78.)

túli vonaldíszes kerámia kultúrája terjedésével párhuzamosan jelentek meg. Ugyanakkor a kiterjedt emberi hatások, az erdei irtványok kialakítása, a földművelésre, az állattenyésztésre és a megtelepedésre utaló növényzet átalakítások erőteljesen a Kr. e. 5200–4000 évek között, a késő újkőkorban illetve a korai rézkorban élő lengyeli kultúra időszakában jelentkeztek.[60] Az ember szaporodásával párhuzamosan megkezdődött az erdők égetése és irtása, megjelentek a termesztett növények, amelyek közül a legfontosabbak a táplálkozást meghatározó gabonák, azaz az árpa, a búza, a rozs, a zab és a köles. Mindehhez a lomberdők avarjának köszönhetően kialakuló barna erdőtalaj képezte a szilárd alapot. Ezzel kezdetét vette egy többezer éves folyamat, amikor a zárt „őserdei" állapotból napjainkra, az „emberarcú" környezetig jutunk el. A korábbi vélekedésekkel ellentétben ma már tudjuk: környezetünkre mindig is a mozaikosság volt a jellemző. Az ilyen irányú, fent már idézett kutatások éppen csak megkezdődtek, de jelzésértékűek az Őrségi Nemzeti Park területe szempontjából is. Az ember életterének súlypontját itt is a folyó (Rába, Zala) és patak völgyek (pl. Kerka) jelentették, a települések hálózata ezek teraszain alakult ki, s itt léteztek leginkább és a leghosszabb időn át – napjainkig. A települések művelt határa azonban egyre újabb területeket hódított el a „vadontól", ugyanakkor és helyenként a természet is győzedelmeskedett, azaz regenerálódott – esetünkben pl. visszaerdősült. Az ember léte és tevékenysége (pl. a lomblegeltetés, a szállítás, az agyag bányászása, az eke használata, az építkezés) növényfajok pusztulását és/vagy csökkenését (pl. az újkőkortól a fazekas és a réz-, bronz- és a vaskori fémműves egészen a 18. századi faszén használatig nagy mennyiségben vágja ki a faszén előállításához elsősorban a tölgyet és a bükköt[61]), netán éppen ellenkezőleg, növekedését (pl. termesztett és taposásos növények) eredményezte.

A pollenek fent már idézett világa alapján rekonstruált képet a szenült famaradványok és a makro-növényi maradványok (pl. mag) által tudjuk kiegészíteni. A vizsgált régióhoz szintén viszonylag közel található a Rába teraszán Zsennye. Itt a bronzkor középső szakaszából (Kr. e. 1950–1620 évek között szóródnak a C14 adatok)[62] a Gáta-Wieselberg kultúra temetője 15. számú sírjában megőrződött és megfigyelt, megmintázott így meghatározott tölgy rönkkoporsó csak egy igen apró, de mégis fontos tény. A 6. és 17. sír edényében fehér libatop (*Chenopodium album L.*) magvait sikerült kimutatni, amely növény fogyasztása még a 19. században is megfigyelhető.[63]

Jóval későbbi a természetes és a termesztett vegetációról az 1998-ban megásott szentgotthárdi török kori palánk feldolgo-

60 *Sümegi Pál et al.:* Neolit és rézkori régészeti kultúrák és környezeti hátterük az Alpokaljáról. In: Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján. Szerk. Bende Lívia, Lőrinczy Gábor. Szentes, 2009. 189–195. p.

61 *Gömöri János:* Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere. 1. Vasművesség. Sopron, 2000. 267. p.

62 *Ilon Gábor:* Őskori temetkezések az utóbbi évtized Vas megyei ásatásain. Adatok a mellékletek és az eltemetett nemének kérdéséhez. In: ΜΏΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Bozsok–Szombathely 2002. október 7–9. Szerk. Ilon Gábor. Szombathely, 2004. 211–242. p.; *Nagy Marcella:* Der südlichste Fundort der Gáta-Wieselburg-Kultur in Zsennye–Kavicsbánya/Schottergrube, Komitat Vas, Westungarn. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 36., 2013. Szerk. Illés Péter. Szombathely, 2013. (továbbiakban: Nagy, 2013.) 75–173. p., különösen 93. p., valamint 3–6. ábra.

63 Nagy, 2013. 115. p.

zása által nyújtott kép. A dendrológiai vizsgálat szerint a sáncot egy kettős, kocsánytalan tölgyekből (*Qeurcus petraea (Mat.) Lieblein*) álló, függőlegesen levert cölöpsor és a többrétegű, egymásra derékszögben elhelyezett gerendákból rótt palánk alkotta. Utóbbiból csapolásnyomokat őrző lucfenyőket (*Picea abies (L.) Karst.*) is kiemeltünk. Rőzsekötegekkel töltötték ki a sűrűn egymás mellé fektetett rönkök és gerendák közeit. Ezek között erdeifenyő (*Pinus silvestris*) toboz és labirintus tapló (*Daedalea quercina*) gomba is volt. A lucfenyő gerendákat és rönköket fűz (*Salix sp.*) ágakkal és gallyakkal fonták össze.[64] Az archeobotanikai feldolgozás a 16. századi erődített ciszterci birtokközpont gazdálkodásába és életmódjába is betekintést enged. A vizsgált növénytani leletanyag 54 taxonhoz (rendszertani kategória) sorolható. Ebből a kultúrnövények maradványait mindössze nyolc fajt képviselte. A ciszterciek fejlett kertgazdálkodására utalnak a termesztett növények között megtalálható *gyümölcsfélék* – dió (*Juglans regia)*, őszibarack *(Persica vulgaris)*, szilva *(Prunus domestica)*, szőlő *(Vitis vinifera*) –, amelyek többnyire csonthéj töredékek formájában maradtak fenn. A kerti növények közé sorolható a mák (*Papaver somniferum*) és a közönséges tök (*Cucurbita pepo*), amelyek csak jelző értékűek a mintákban (egy–egy mag). A kender (*Cannabis sativa*) a középkorban már általánosan elterjed rostnövénynek számított, annak ellenére, hogy eddig csak kevés régészeti–növénytani bizonyítéka ismert (a fent említett pölöskei fúrás középkori mintájában pollenje és magvai: Sopronhorpács, Bp.–Dísz tér 10., Visegrád–Várkert dűlő). Gazdasági jelentősége mellett szerepet kap a lecsapolt lápok, árterületek mezőgazdasági művelésbe vonásánál, mert a többi növény termesztésére alkalmassá teszi a talajt. A leletanyagban annak ellenére, hogy hiányoznak az őszi vetésű gabonafélék maradványai, a jellegzetes gabonagyomok magleletei (konkoly, kék búzavirág) jelzik a közeli szántóterületet. A termesztett növények közül kiemelendő a pohánka (*Fagopyrum esculentum*, másként: hajdina – első ismert okleveles említése: 1495) mag első hazai régészeti előfordulása, amelyet pollenként az előbb idézett 20. század végi trileterális kutatások során több fúrásmintában (Rosendorf mellett Lafnitz medre, Dolnji Lakoš, Hodosnál a Kerka medre), a középkorra keltezve kimutattak. Az adatok tehát kölcsönösen megerősítik egymást. E növény termesztése a Kárpát-medencében főleg három területen terjed el: a Felső-Tisza vidékén, a Székelyföldön és az Alpokalján. Utóbbi helyre az Árpád-korban talán Németországból hospesekkel kerülhetett. A hajdina elnevezése szlovén eredetű, a német Heide(n)korn-ból származtatható. A pohánkát a gabonapótló növények közé sorolhatjuk, felhasználása meglehetősen sokrétű. Terméséből jó minőségű kása készíthető. Lisztté is őrölték, de mivel sikért nem tartalmaz, ezért kenyérsütésre búzaliszttel keverve használták. A makkocskákat megdarálva és vízben megáztatva takarmányként sertésnek és lónak is adták. A pohánkát régebben gyógynövényként is használták, a *Fagopyrum herba*ból készült főzetet magas vérnyomás ellen itták. Virágzása lényeges szerepet ját-

64 *Ilon Gábor – Grynaeus András – Torma Andrea:* A szentgotthárdi török kori palánk régészeti kutatásáról. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 2001. 4. sz. 29–46. p.; *Uők:* A szentgotthárdi török kori palánk kutatásáról. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 31/2. A Castrum Bene Egyesület 13. vándorgyűlésének előadásai. Korai várépítészet a Nyugat-Dunántúlon. Kőszeg, 2007. május 11–13. Szerk. Ilon Gábor, Vig Károly. Szombathely, 2008. 307–328. p.

szott az újkori őrségi méhészetben,[65] de ugyanez minden bizonnyal a középkorra is igaz.

Az erőteljes emberi jelenlétre utaló ruderáliák többsége különböző nedves élőhelyek gyomtársulásaiban megjelenő növényfajoktól származik. A taposás- és nitrogénjelző növények megléte ártérivagy kiszáradó mocsárrét jellegű legelő, kaszáló területet feltételeznek (subás farkasfog). Az antropogén hatásokat az eredetileg erdővel borított területek vágásnövényei is jelzik (málna, fekete bodza). A természetes vegetációra utaló maradványok is jellemzően nedves, vízparti területek (magassásosok, vízparti ligeterdők) és lombos erdők növényeitől származnak (gyertyán, erdei fenyő, mogyoró, kányabangita).

Érdekes, a térség klímatörténetére vonatkozó adat őrződött meg a palánkból kiemelt egyik tölgycölöpön. A két helyen megfigyelt ún. gyűrűs elválás (kör alakú repedés) a kemény hideg eredménye. A faévgyűrűk tanúsága szerint az 1499. és az 1514. évi telek igen kemények lehettek, amelyekről az írott források is megemlékeznek.

Az ember őskori története a tájban

A vizsgált korszakban a Kárpát-medence közepén – nagyjából a Balaton hosszanti tengelye irányában – húzódott egy őséghajlati–őskörnyezeti választóvonal.[66] (6/1. kép) Ettől délre, azaz a Kárpát-medence déli részén az erdei fenyő dominanciával jellemezhető vegyeslombú tajga, míg északra elsősorban lucfenyvesek alakultak ki. A terület környezeti állapotára ugyanakkor a mozaikosság volt a jellemző, azaz a mikrointerstadiális éghajlatváltozásai során különböző állatok és növények terjedtek szét az eltérő őskörnyezeti foltokból (refugiumok). A fenyvesekben gazdag erdősztyepp vegetációt alapvetően a klímaviszonyok határozták meg. A jégkorszak végi ún. gravetti kultúra Kelet-Európából, legalább három hullámban érkezett a Kárpát-medencébe, ahol napjainkban 30 lelőhelyüket és több, még nem hitelesített gyűjtőpontjukat ismerjük. Anyagi kultúrájuk olyan, mintha a 19. századi, északi néprajzban, az eszkimók között járnánk. Közép-Európában és így a Nyugat-Dunántúlon is a rénszarvas vadászatára specializálódtak. A kisszámú népességet a síkvidéki életforma jellemezte, amit lelőhelyeik térbeli helyzete is igazol, s ez szervesen összefüggött a folyók mellett vándorló rénszarvascsordák mozgásával. Ezért a Kárpát-medencén belül ide-oda mozogtak, a nyári és a téli szállást váltogatva. Egyik legfiatalabb lelőhelyük (kb. 12.200 éves) a közeli Zalaegerszeg–téglagyári. Telepeiken szélárnyékot nyújtó négyszögletes földbemélyített kunyhókban és kerek rúdsátrakban laktak, amint azt a Siófoktól 10 km-re délre, a somogyi löszvidéken fekvő ságvári régészeti ásatás évezredekkel idősebb, felső paleolitikumot eredményező feltárása és Dömös kutatása igazolta.[67] A környezetben a gravetti emberek szinte semmilyen kárt nem okoztak. Közeli alsó-

65 *Illés Péter:* Természeti gazdálkodás. In: Bartha, 2016b. 551. p.

66 *Sümegi Pál – Kertész Róbert – Rudner Edina:* Magyarország rövid környezettörténete. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Szerk. Nagy Mihály. Bp., 2003. 55. p., 15. kép.

67 *T. Dobosi Viola – Szántó Zsuzsa:* A gravetti időszak hagyományos és radiokarbon koradatai. = Archaeologiai Értesítő, 2003. 6–8., 1. táblázat; *Lengyel György:* The pebble, the block and the tabular. Lithic raw material use at Ságvár, Lyukas—domb Upper Palaeolithic site. In: Emlékkönyv Violának. Tanulmányok T. Dobosi Viola tiszteletére. Szerk. T. Biró Katalin, Markó András. CD–kiadvány. Bp., 2011. 93. p.

ausztriai lelőhelyük a willendorfi, amely az itt talált női szobrocskának, az ún. Vénusznak köszönhetően lett világhírű. Sajnos, a vizsgált területről emlékeiket ez ideig nem ismerjük.

A Rába teraszáról (Koroncó–Bábota)[68] azonban már a 19. század végén gyűjtöttek *mezolitikus* (középső kőkori) kőanyagot, amit azonban csak később közöltek. Újabban[69] epipaleolitikus – korai mezolit időszakhoz kapcsolható hiteles lelőhely csekély részletét Páli–Dombok (Győr-Moson-Sopron megye) kavicsbányájában tárták fel.[70] Még frissebb felfedezés,[71] hogy a Répce teraszán, Vámoscsalád határában a M86 sz. autóút építése közben nyitott bányaterületen valószínűleg szintén egy részben ilyen korú vándorló vadászok települését pusztították el.

A mezolitikumot követő *újkőkor* kezdetén az előbb említett választóvonal (barrier), azaz az atlanti és a nyugat-balkáni mediterrán éghajlat, s az ennek következtében kialakult alpesi–nyugat-európai és a szubmediterrán vegetáció megmaradt. (6/2. kép) Az újabb kutatás a következmények ismeretében már inkább átjárhatóbb határvidékről, kontakt zónáról beszél.[72] A Kr. e. 6050 táján a Dunántúlnak a Zala és a Kerka vízfolyásai, és mocsarai, valamint a Balaton által lezárt vonaláig lakták be a területet a háziasított állatokat és a termeszthető növényeket innovációként a Balkánról hozó embercsoportok, akiket a Starčevo kultúra névvel illet a kutatás. Hozzánk legközelebbi településeik a Zala megyei Becsehely és Gellénháza határából ismeretesek.[73] Majd lassan átadták a gravettiek utódainak az új ismereteket, vagy ha nem ez történt fokozatosan meghódították a határvonaltól északra lévő részeket és a népesség szaporodásával párhuzamosan hatoltak nyugat, az Atlanti-óceán felé. Közben az új életforma elterjedt a mai Ausztria, Németország, Franciaország és részben a Benelux-államok területén. A folyamat kezdetén a Kárpát-medence és

68 *Gallus Sándor – Mithay Sándor:* Győr története a tizenharmadik század közepéig. Régészeti emlékek. 1. köt. Győr története a vaskorszakig. Győr, 1942. 1. ábra, 20–24., 30–31., I–VI. tábla (Győr szab. kir. város monográfiái; 1.)

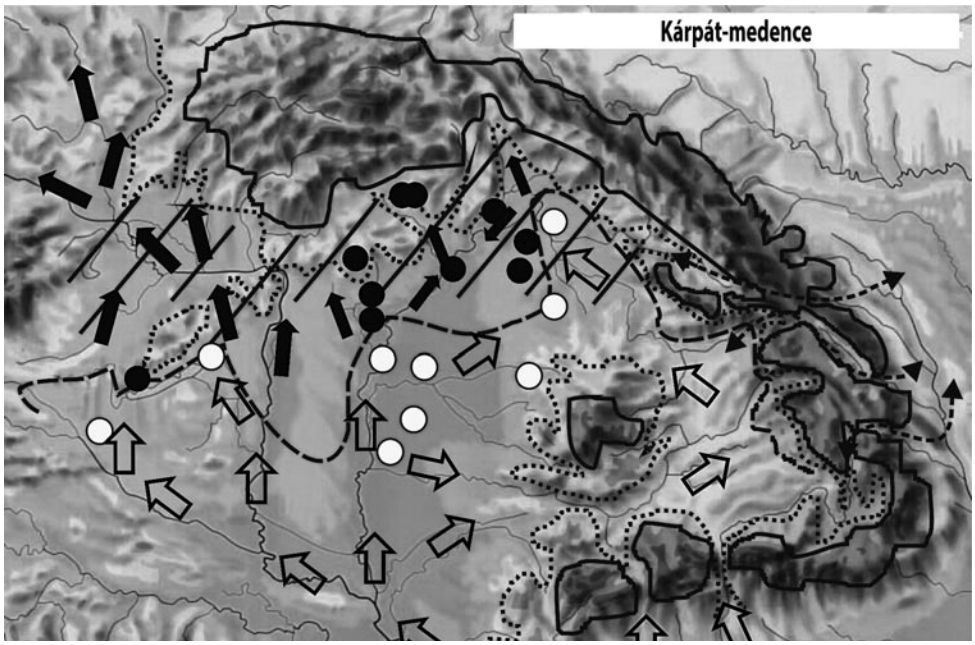
69 Az M85 sz. autóút egy anyagnyerő helyén (bánya).

70 *Mester, Zsolt – Faragó, Norbert – Király, Attila:* The first in situ Old Stone Age assemblage from the Rába Valley, Northwestern Hungary. Bp., 2014. 351–362. p. (Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae; Ser. 3. No. 2.)

71 Marton András és István mesterházi lakosok a bányagödör alján eldózerolt kultúrrétegből és részben eredeti helyén megmaradt kultúrrétegből 2013-ben gyűjtöttek régészeti emlékeket. Az újkőkori, réz- és bronzkori leletanyag feldolgozásával 2019 márciusa óta foglalkozom. A kőemlékek meghatározásán Mester Zsolt professzor és tanársegéde Faragó Norbert (ELTE, Bp.), valamint Péntek Attila dolgoznak.

72 *Sümegi Pál – Kertész Róbert:* A Kárpát-medence őskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban? = Jászkunság, 1998. 3–4. sz. 144–157. p.; *Kertész Róbert – Sümegi Pál:* Teóriák, kritika és egy modell: Miért állt meg a Körös-Starčevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? In: Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok évkönyve. 11. Szerk. biz. H. Bathó Edit et al. Szolnok, 1999. 9–22. p.; *Bánffy Eszter:* On Neolithic Frontiers in the Carpathian Basin. In: Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday. Eds. Alexandra Anders, Gabriella Kulcsár. Bp., 2013. (továbbiakban: Anders – Kulcsár, 2013.) 35. p. (Őrségészeti tanulmányok; 1.); Bánffy, 2019. 92., 97. p., Fig. 7.5.

73 *Bánffy Eszter:* Újkőkori és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában. In: Zalai Múzeum. 6. Szerk. Vándor László, Müller Róbert. Zalaegerszeg, 1996. 101. p.; *Kalicz Nándor:* Az őskori agyagszobrászat kezdetei a Nyugat-Dunántúlon. In: Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon. Szerk. Ilon Gábor. Szombathely, 2007. (továbbiakban: Ilon, 2007.) 9. p.; Az itt közölt dátumot a legújabb ún. gyors klímaváltozással párhuzamos migráció eredményeit közlő tanulmányból emeltem át. Lásd *Weninger, Bernhard et al.:* Neolithisation of the Aegean and Southeast Europe during the 6600–6000 CalBC Period of Rapid Climate Change. = Documenta Praehistorica, 2014. 24. p.

6/1. kép: Kulturális határvonal Kr. e. 6000 körül a Kárpát-medencében (Sümegi – Kertész, 1998. nyomán)

6/2. kép: Az egyik pityerdombi lakóépület 3D rekonstrukciója (Bánffy, 2008. 6. kép nyomán)

benne a Zala és a Kerka forrásvidéke másodlagos neolitizációs centrumként értelmezhető. Az őslakosok és az újonnan érkezők egymásra hatásának egyik legkorábbi – formatív, azaz kialakulási fázisának ma ismert helyszíne – a Kerka zalai oldalán Szentgyörgyvölgy határából ismeretes. Az itt létrejövő, új anyagi kultúrájú középső újkőkori embereket a Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája (rövidítve: DVK) névvel illeti a régészeti kutatás. Bánffy Eszter régész pityerdombi feltárásán két, a legkorábbi időszakukhoz (Kr. e. 5480–5360) tartozó házat és gazdasági udvaraik emlékeit ásatta meg. A két tanyaszerű telek egymástól kb. 30 m-re volt. A házak hossza 13–14 m, szélességük 8 m körül lehetett.[74] A házak hossztengelyét északra tájolták. Fa vázszerkezetük (fal- és tető) tölgy és bükkfából készült. Az 1–1,5 cm-es vastagságú vesszőkből font rőzsevázat kívül-belül agyaggal tapasztották, amelyben fűfélék lenyomatát lehetett megfigyelni. A tetőről lezúduló hólé és víz a széles és mély árkokba folyt, amelyek a házakat falukkal párhuzamosan kísérték. Mindkét ház bejárata a déli, keskenyebb oldalon volt.[75] (6/2. kép) Életükre és talán rítusaikra egy az I. ház belsejéből származó embert ábrázoló agyagszobrocska (magassága: 4,2–4,5 cm)[76] és egy szarvasmarha szobrocska utal. Utóbbi a legkorábbi ilyen ábrázolás Közép-Európában, ami a juh–kecske tartásról történő áttérést igazolja a helyi fajra.[77] A települést valószínűleg maximum két generáción át használhatták. A helyhez a legközelebb a kerkáskápolnai Várdomb DVK lelőhelye található. Ez a Kerka illetve a Bajánházi-patak felé lejtő terasz magas (217,5–210 m tszf.) része. Helyzete hasonló a Szentgyörgyvölgy–Haraszti-erdő lelőhelyen megismertéhez.[78] A Várdomb felszínről gyűjtött leletanyagban a vonaldíszes edénytöredékek mellett (7. kép) a Bakony bányáinak nyersanyagait (májszínű radiolarit és teveli tűzkő: 8. kép) találjuk meg, amelyek kőeszközeikről, nem utolsó sorban kőbetétes élű sarlóikról szólnak. Kisrákos és Szaknyér határából is kimutatható az ember korabeli jelenléte. Talán újkőkori azoknak a kőbaltáknak egy része, amelyekkel Őriszentpéter helynévanyagának gyűjtésében találkozunk a Pázsit, a Keserű-szer, a Kovács-szer, Könye-árok, a Farkas-domb, az Alszer, a Reszneki-domb, a Cigán-gyöp, a Baksaszer és a Hegyre dűlő esetében.[79] Nem tudni, hogy vajon ezek egy részét őrizte-e az 1970-es évek végén az őriszentpéteri Helytörténeti Gyűjtemény,[80] avagy a fent, a kutatástörténetben említett Őriszentpéteren jegyző tárgyait. A Kerka és a Zala forrásvidékén a kedvezőtlen (kötött, agyagos, pangóvizes) talajadottságok[81] nem kis kihívást jelenthettek az újkőkori népesség számára. S ha egy intenzív régészeti kutatást követően is kisebb számban és ritkábban lesznek itt lelőhelyek, mint a Rábától északra elterülő megyerészen, akkor bizonyosan néhány generáció elteltével tovább-

74 Ennél nagyobb méretűek a Toronyban feltárt lakóépületeik. *Ilon Gábor*: The Transdanubian Linear Pottery Culture in County Vas: Recent Finds and Findings. In: Anders – Kulcsár, 2013. (továbbiakban: Ilon, 2013.) 133–146. p.

75 *Bánffy Eszter – Réti Zsolt:* A újkőkori építészet legkorábbi emlékei Zala megyében – a Szentgyörgyvölgy – pityerdombi házak rekonstrukciója. In: Zalai Múzeum. 17. Szerk. Frankovics Tibor. Zalaegerszeg, 2008. (továbbiakban: Bánffy, 2008.) 7–15. p.

76 *Bánffy Eszter*: Szentgyörgyvölgy, Pityerdomb (Zala megye). In: Ilon, 2007. 70–73. p.

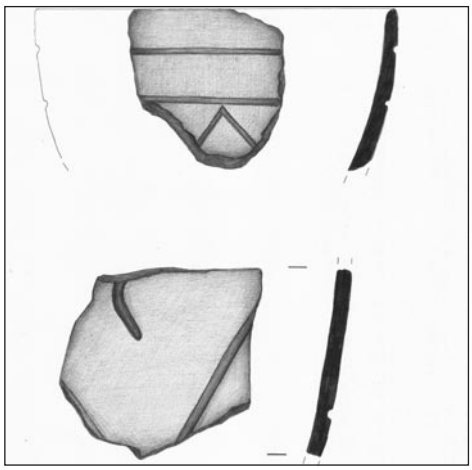
77 Bánffy, 2019. 92–102. p.

78 *Uő:* Újkőkori és rézkori megtelepedés a Kerka völgyében (továbbiakban: Bánffy, 2004.). In: Zalai Múzeum. 13. Szerk. Frankovics Tibor. Zalaegerszeg, 2004. (továbbiakban: Frankovics, 2004.) 9. p.

79 Balogh – Végh, 1982. 403: No. 3, 4, 11, 15, 19, 24, 25, 28, 31, 32.

80 Valter, 1981. 29. p., 1. kép.

81 Lásd az 52. jegyzethez tartozó szövegrészt!

7. kép: Újkőkori edények töredékei, Kerkáskápolna–Várdomb (Rajz: Kenesei Ágnes)

álltak és a későbbiekben sem lakták be sűrűn e térséget. Ez a helyzet most azonos feltételezésekre vezet engem, mint amilyet Bánffy Eszter fejtett ki. Eszerint a mezolitikum őslakos, halász-vadász-gyűjtögetőinek szállásterületét kerülték volna ki a délről érkező késő Starčevo kultúra emberei, azaz a kialakuló legkorábbi DVK településeit. Bánffy azt is felvetette, hogy talán a mezolit őslakosság szállította ide a földművelők számára a kő nyersanyagot a Bakony bányáiból,[82] azaz egyfajta területi munkamegosztást feltételezhetünk. Megfontolandó azonban, hogy a legújabb osztrák eredményekből tudjuk: a DVK kialakulási fázisa Felső-Ausztriában 5650/5600–5400 BC közé esik. Tehát a Kerka-völgyéből gyorsan terjedtek az új

82 Bánffy, 2004. 8. p.

8. kép: Újkőkori kőeszközök és gyártási hulladékok, Kerkáskápolna–Várdomb (A szerző fotója)

életmód elemei, tértek át a mezolit őslakosok az újkőkori életmódra. Ott is faszerkezetes, nagy házakat építettek és a háziasított marha tartása egyre jellemzőbbé vált.[83] A vizsgált területen kívül Ivánc, Balogunyom, Vasszécseny, Sé és Torony egyre északabbra található határainak[84] – a Savaria Múzeum közelsége miatt is (?) – egyre szaporodó lelőhelyei következnek, amelyek a terjeszkedés egy–egy mérföldkövét jelentik az Atlanti-óceán irányába. A fiatalabb vagy késői újkőkorban (DVK, majd lengyeli kultúra) a Kerka völgy Zalában kutatott szakasza lakatlan volt,[85] ahogy ez jelenlegi véleményem szerint talán a Rába vonaláig igaz állítás. Ugyanakkor óvatosságra int, és valószínűleg a kutatás esetlegességére utal, hogy a Lengyel II. emlékeit Lendavától (Lendava) északra Bukovnica határának településéről ismerjük,[86] de a lengyeli kultúra településének nyomát Szaknyér–Elsőtagon is feltételezték.[87] Közelebbről nem meghatározható újkőkori megtelepedésről Kisrákos–Fodorszer (az építendő vasút 8. sz. elpusztított anyagnyerő helye) területéről van tudomásunk.[88]

A *rézkor* (Kr. e. 4600–2600) korai, azaz a Lengyel III. időszak emlékeit a szlovéniai Bukovnica kistelepén megtalálták.[89] Így nem meglepő, hogy a szőcei Határi-földek kavicsbányájában (9/1. kép) zajlott kutatás, amit e sorok szerzője (2007)[90] és Nagy Gergely (2014)[91] irányított szintén előkerültek e korszak tárgyai. Kőeszközeik anyaga a Bakony bányáit (radiolarit és teveli tűzkő) monopolizálókkal igazolja kereskedelmi kapcsolatukat. A fonás és szövés emlékei (orsógombok, nehezékek) mellett látványosak az edények fenekén megőrződött gyékényszövés lenyomatai.[92] (9/2. kép) Ezek a fazekasnak a korongot megelőző segédeszközére, az edényszárítás helyére, illetve a környezet vizenyősségére utalnak. A vizsgált területtel szomszédos felsőmaráci Hímfa major területéről 1988-ban felgyűjtött agyagkanál töredéke talán szintén ennek az időszaknak az emléke.[93] Pankasz határában a vízmű közelében 1998-ban, a magyar–szlovén vasút új nyomvonala megelőző feltárása folyt Sosztarits Ottó vezetésével. Itt egy település gödreit pusztította el a római kori út. Az eléggé jellegtelen leletanyagot, annak a zalalövőihez hasonló minősége (durva soványítása és barna szín[94]) alapján a Balaton–Lasinja kultúra emlékanyagához tartozónak gondolom. Vélekedésemet megerősíti, hogy lelőhelyeiket a szomszédos osztrák és szlovén régiókból szintén ismerjük.[95] A vizsgált területen kívül a rézkorból Hegyhátszentmárton és Rábahidvég, távolabb Szombathely–Metro áruház (kora rézkor: Lengyel III.) és Körmend–Várkert (Balaton–Lasinja I.), a szombathelyi Oladi plató és Torony (középső rézkor: Furchenstich kultúra)

83 *Pucher, Erich:* 2.5.2. Jagd und Tierhaltung im Frühneolithikum. In: Erste Bauerndörfer – älteste Kultbauten. Die frühe und mittlere Jungsteinzeit in Niederösterreich. Hrsg. Eva Lenneis. Wien, 2017. (továbbiakban: Lenneis, 2017.) 191. p., Abb. 2.5.2.3.02.; *Lenneis, Eva:* 2.6. Absolute Chronologie der LBK in Niederösterreich. In: Lenneis, 2017. 203. p.

84 Ilon, 2013. Fig. 1. Itt a Rába melletti hegyhátszentmártoni az utolsó, terepbejárásból ismert DVK lelőhely.

85 Bánffy, 2004. 9. p.

86 Draxler – Lippert, 1999. 344. p.

87 Az Archeosztráda Kft. régészeti örökségvédelmi hatástanulmánya Szaknyérről. Kézirat. Ltsz. 1899-05.

88 Ilon – Rasztovics, 2000. 183–184. p.

89 Draxler – Lippert, 1999. 344. p.

90 Feltárásom publikálatlan anyagát ELTE alapszakos (BA) szakdolgozat keretében *Borza Dániel:* A lengyeli kultúra Vas megyében. Bp., 2017. dolgozta fel.

91 Nagy Gergely ásatásának anyagával az előző jegyzetben említett szakdolgozat írója foglalkozott.

92 A témát tárgyaló, Richter Éva régésszel közösen írott munkánk megjelenés alatt van.

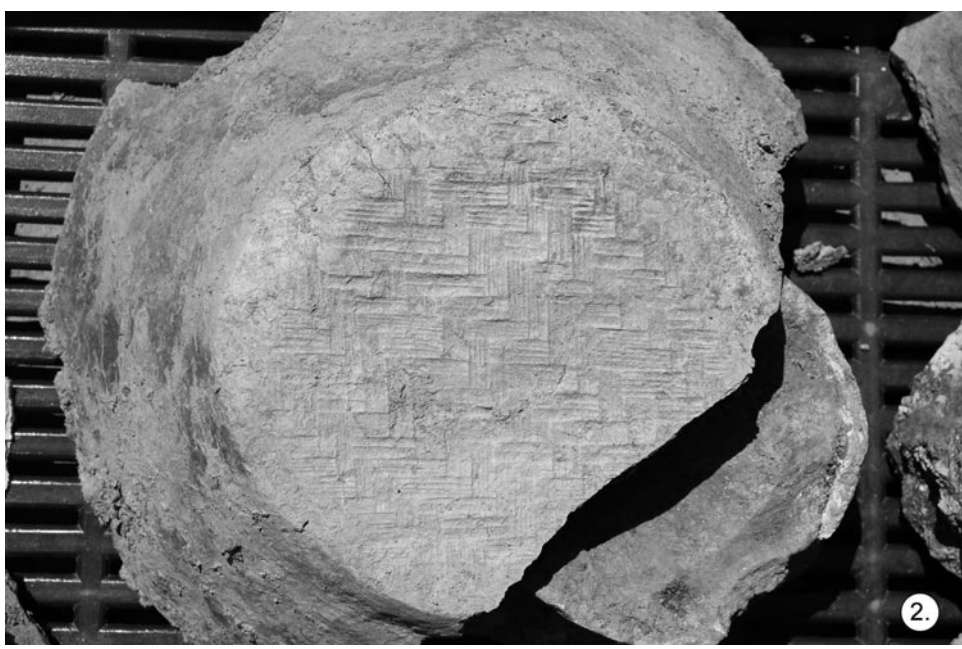
93 Ilon – Rasztovics, 2000. 183. p.

94 Bánffy, 2004. 11–12. p.

95 Draxler – Lippert, 1999. 345. p.

9/1. kép: A szőcei kavicsbánya a művelés kezdetén

9/2. kép: gyékényszövés lenyomata rézkori edény fenekén (A szerző 2008. évi fotói)

középső- és késő rézkori emlékeire kell utalnom Vasban.[96] Zala megyéből Zalaszentbalázs (Lengyel III.), Kerkakutas (Balaton–Lasinja), Bagod valamint Becsvölgy (Furchenstich) továbbá Zalalövő és Hahót (Baden kultúra) lelőhelyeit kell feltétlenül megemlítenem.[97] A Balaton–Lasinja és a Furchenstich kultúra Zalabaksa–zsidótemetői lelőhelye a Kerka völgy korabeli megszállását igazolja,[98] tehát nem zárható ki, hogy településeik majd idővel a mi megyénk e délnyugati részén is meglesznek. A határos osztrák területről e középső rézkori kultúrának szintén kevés, csupán három települését, a késő rézkori badeninek egy sír vagy kincsegyüttesét rögzítették.[99] A Kis-Balatontól nyugatra fekvő régiót meg sem szálló[100] badeni kultúra magába olvasztotta a Kárpát-medence korábbi csoportjait, amelyeket a régészeti kutatás elkülönített.

A badeni kultúrát követő, arra nyugati–északnyugati irányból (Spanyolország, Cseh- és Morvaország) érkező és rátelepedő, a *bronzkor* (Kr. e. 2800/2600–750) itteni kialakulásában jelentős szerepet játszó (vagy csak különleges tárgyakkal jellemezhető) Harangedényes kultúra[101] néhány Vas megyei lelőhelyét (Csepreg, Bucsu, Szombathely–Zanat, Vát[102]) alig 2 évtizede ismerjük, de a vizsgálatunk tárgyát képező területről – sajnos – egyről sem tudunk. Márpedig az Alpok rézbányáit ebből az irányból is biztosítaniuk kellett, miközben legkeletebbre a Csepel-szigetig nyomultak. Pontosabban nem meghatározható bronzkori edénytöredékek ismertek Kercaszomor, Kétvölgy[103] és Szőce határából. A középső bronzkor vége és a késő bronzkor elejének emlékeiről ma még alig

96 *Károlyi Mária:* A korai rézkor emlékei Vas megyében. Szombathely, 1992. különösen 77–78. p. (Őskorunk;1.); *Ilon Gábor:* Szombathely őskori településtörténetének vázlata. Avagy a római kor előtt is volt élet. Szombathely, 2004. (továbbiakban: Ilon, 2004b.) XIV–XVI. tábla (Őskorunk; 2.); Furchenstich: *Ilon Gábor:* Középső rézkor: Furchenstich kultúra. Szombathely, Oladi-plató. In: Ilon, 2007. 254–259., 266–267. p.; A szerző közöletlen ásatása: Torony; *Horváth Tünde:* A badeni kultúra leletei Szombathely–Újperint-Kavicsbánya lelőhelyen: Labrys a Baden kultúrában? In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 39., 2017. Szerk. Vig Károly. Szombathely, 2017. (továbbiakban: Vig, 2017.) 85–102. p.; *Uő:* Szombathely, 89. számú elkerülő út, 5. lelőhelyen (Reiszig-erdő alatti dűlő) előkerült Boleráz és Kostolác kultúrák jelenségei és leletei. A késő rézkor időszaka Szombathely városának területén és környékén. In: Vig, 2017. 103–148. p.

97 *Bánffy Eszter:* Über den Ausklang der Lengyel-Kultur in Transdanubien. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Hrsg. Tibor Kovács. Bp., 1995. 11–28. p. (Inventaria Praehistorica Hungariae; 7.); Bánffy, 1996. 97–147. p.; Draxler – Lippert, 1999. Tab. 5. (Bánffy Eszter munkája); *Horváth László András – H. Simon Katalin:* Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. Bp., 2003. 103. p. (Inventaria Praehistorica Hungariae; 8.); *Havasi Bálint:* Bagod, Bagod-kelet dűlő (Zala megye). In: Ilon, 2007. 260–263. p.; *Horváth László András:* Becsvölgye, Barabásszeg, Fő u. 68. (Zala megye). In: Ilon, 2007. 264–265. p.

98 Bánffy, 2004. 11. p.

99 Draxler – Lippert, 1999. 345. p.

100 Bánffy, 2004. 13. p.

101 *Makkay János:* Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete. Bp., 1998. (továbbiakban: Makkay, 1998.) 449. p.

102 *Károlyi Mária:* Adatok a Nyugat-Dunántúl kora- és középső bronzkori történetéhez. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 5–6., 1971–1972. Szerk. Bándi Gábor, Bárdosi János, Horváth Ernő. Szombathely, 1975. 167–194. p.; Ilon, 2004b. 34–35. ábra, XXV. tábla.; *Reményi László – Dobozi Ágnes:* Harangedényes településrészlet Vát (Vas megye) határában (Vát – Rátka-patak keleti oldala, 86-os sz. főút, Vát–Szombathely elkerülő 1. lelőhely). In: Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2009. évi feltárásairól. Szerk. Kvassay Judit. Bp., 2012. 119–135. p.

103 A Kétvölgyből Apátisvánfalvára vezető út mindkét oldalán lelőhelyeket konstatált Kiss Gábor 2000. november 30-ai terepbejárása során. A leletanyagban bronzkori edénytöredékeket is találtam 2019. évi októberi leletanyag revízióm során a középkor- és kora újkoriak mellett. A leletanyag leltározatlan. A Miniszterelnökség központi nyilvántartásában a bronzkor természetesen nem szerepel.

tudunk a tárgyunkat képező területéről. Bajánsenye–Dávidháza hajdani téglagyára közelében található a Halom dűlő.[104] Közelében a vasútépítést megelőző régészeti feltáráson (1996–1998) talán egy már teljesen szétszántott halomsír maradványait találtuk meg. Pusztán annak szent területét határoló sekély árka rövid szakaszai és néhány edénytöredék őrződött meg. Utóbbiak között az egyetlen tipikus darab egy nagyméretű rátett díszes tárolóedény válltöredéke.[105] (10/1. kép) Pankasz határában a Vízműnél ugyanerre az időszakra, azaz a bronzkor végének kezdetére (késő bronzkor I. Kr. e. 1650–1500 k.) keltezhető megtelepedésükre utaló jelenségeket, azaz gödröket találtunk edénytöredékekkel. Az itt felsorolt jelenségek és emlékek a középeurópai eredetű[106] Halomsíros kultúra népének örökségét képezik. Emberei valószínűleg az indoeurópai nyelvfejlődés óeurópai fázisában (kb. Kr. e. 1500 után) éltek, és az ún. „vizet jelentő" (víz, patak, forrás, folyó) szavak töveit Közép- és Nyugat-Európa területének egy részén máig követhetően ők terjesztették el. Néhány a tövek közül: ais-, is-, al(a)-, algh-, am(a)-, ar(a)-, sal(a) stb. Nem nehéz ezekben felfedezni pl. az Elba (Albis, Alba), Ems (Amisia) és a Zala (Sala) nevét.[107] Emlékeiket azonban alig ismerjük a közvetlenül szomszédos Délkelet-Stájerország és Szlovénia területéről.[108] Ezért rendkívüli jelentőségű a már bemutatott bajánsenyei lelőhely és a most röviden ismertetésre kerülő szintén bajánsenyei (Bajánháza, Kossuth u. 23–25. mögött) a Kerkából kiemelt bronz balta.

A tárgy a Halomsíros kultúra életének kezdetéről származik. Több mint fél évszázada került napvilágra. 1956 tavaszán a bajánházai falurészen is megásták a Kerka fő medrét kísérő árvízvédelmi árkot. Ekkor fiatal legényként itt kubikoskodott Balek Béla (1939–2018) is. Egyik nap fordította ki ásója a baltát. (10/2. kép a–b.) Természetesen nem tudta, hogy mi az. Vele dolgozó barátjának, Szabó Józefnek adta, aki azt hazavitte és évtizedeken keresztül megőrizte. Utóbbi néhány éve halt meg. Ezt követően Balek Béla fia, Tamás visszakérte Szabó özvegyétől a tárgyat. Gyűjteménye féltett darabjaként az utóbbi években Bajánsenyén és helyben is kiállításra került.

2019. május 24-én a Berzsenyi Dániel Könyvtár projektjében az Őrség régészeti örökségéről tartottam előadást a kerkáskápolnai Közösségi házban. Itt szereztem tudomást a tárgyról. Ez egy úgynevezett nyélnyújtványos-peremes balta. Munkaéle a sok / vagy hosszú időn keresztül történő használattól rövidre kopott és erősen ívelt. A hegyesen megfaragott, behasított nyelet a V-alakban záródó szárnyakig[109] csúsztat-

104 Balogh – Végh, 1982. 406: No. 35. Számomra kérdéses, hogy ez valójában csak a régi téglagyár meddője, netán a bánya meddőjét a bronzkori halomra/halmokra hordták rá?

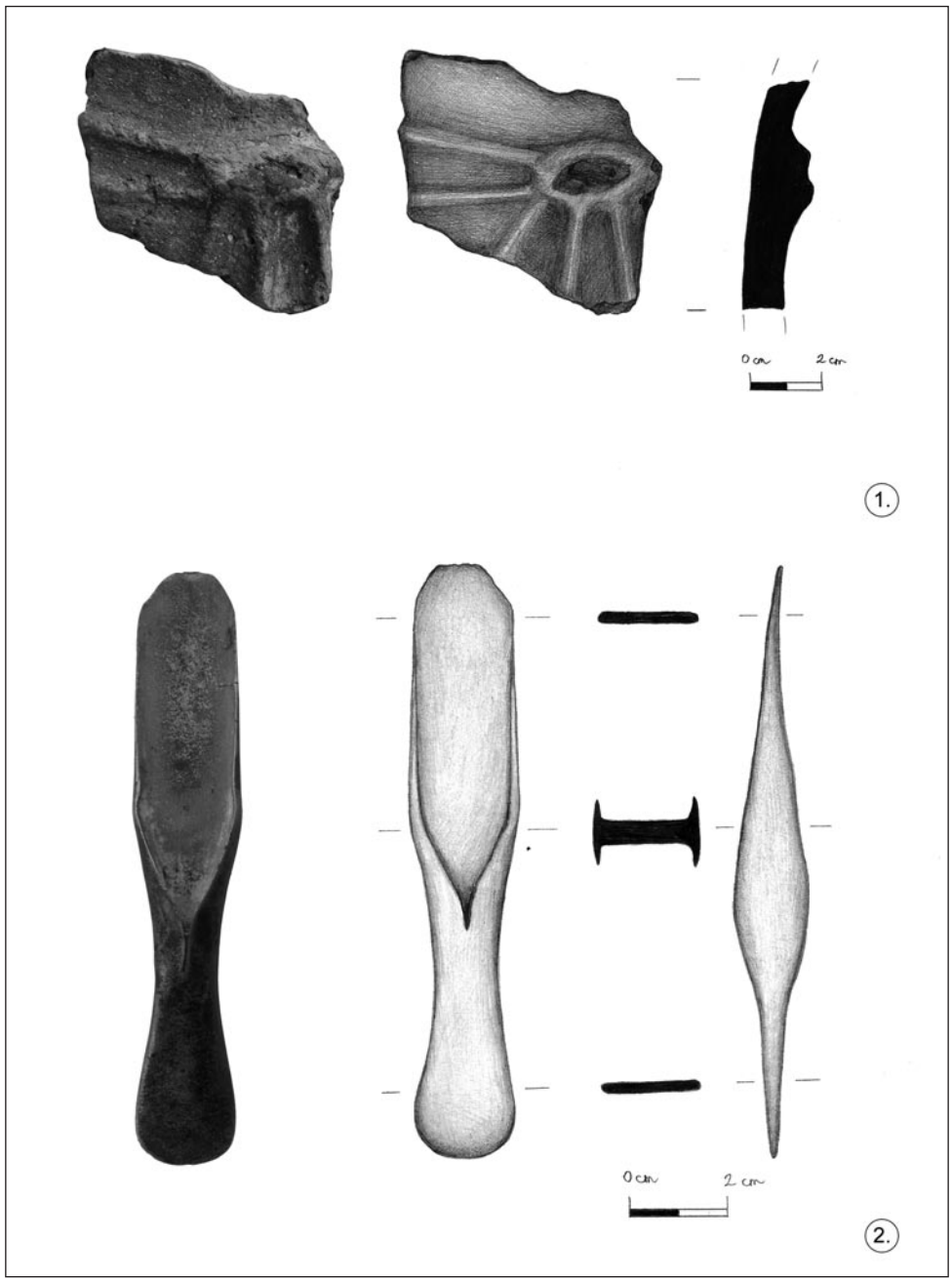
105 A fogóbütyök hegye lepattant a feltáráskor. A bütyökből vízszintesen és függőlegesen induló rátett díszek háromszögletes átmetszetűek. Kívül szürkésfekete, belül fekete színű, másodlagosan (?) erősen megégett, amire repedezettsége utal. Falvastagsága 11–12 mm.

106 Makkay, 1998. 469. p.; *Ilon Gábor*: Die Entstehung und Zeitstellung der Hügelgräberkultur (≈1650/1600– ≈1350/1300 BC) in Westtransdanubien. Ein Versuch mittels Typochronologie und Radiokarbondaten. In: „Trans Lacum Pelsonem" Prähistorische Forschungen in Südwestungarn (5000-500 V.U.Z.) Prehistoric Research in South-Western Hungary (5000-500 BCE). Hrsg. Eszter Bánffy, Judit P. Barna. Bp.–Leipzig–Keszthely–Frankfurt/M.–Rahden/Westf., 2019. 253–328. p. (Castellum Pannonicum Pelsonense; 7.)

107 Makkay, 1998. 403., 469. p.

108 Draxler – Lippert, 1999. 345. p.

109 A baltáknak már ekkor is van egy olyan típusa, amely néhány emberöltő során általánossá lesz, amikor a „V" alsó része is szétnyílik és a balta mindkét lapján (oldalán) egy–egy szárnypár alakul ki. Ezeket a nyélre kalapálva egy sokkal erősebb nyélrögzítést értek el.

10. kép: A Halomsíros kultúra edénytöredéke (1) és bronz baltája (2)
(Rajz: Kenesei Ágnes és a szerző fotói)

ták be. A nyélnyújtvány részben zöldes patinás. Az ugyanitt látható gödröcskék öntési hibára utalnak. A nyújtvány végén – talán a megtalálása utáni használattal magyarázható? – lapos, elkalapált szakasz van. Magassága: 122 mm, szélessége a nyélnél, az élnél és a nyélnyújtványnál is 20 mm. Súlya: 71 gramm.

Elsőként a vasvári születésű Mozsolics Amália (1910–1996) által 1967-ben közölt hasonló példányokat említem meg, amelyeket ő máig helyesen a középső bronzkor végére datált.[110] Ezeket koszideri típusú[111] kincseknek (depók) nevezi, amelyek földbe kerülését a Halomsíros kultúra inváziójával hozott összefüggésbe. Az alsónémedi (Pest megye) kincsből, amely egy sarlótöredék, és két nyélcsöves csákány mellett ékszereket (karperecek, tüskés–korongos csüngők) is tartalmazott, baltánknak egy 135 mm magas, jó, és alig használt párhuzama ismert. A nagyhangosi (Kölesd határa, Tolna megye) kincsből lándzsa, sarló és ékszerek mellett egy a baltánkhoz igencsak hasonló, töredékes darab származik. Uzd (Sárszentlőrinc része, Tolna megye) határából az 1920-as években 59 bronz tárgyat vásárolt meg a szekszárdi múzeum. Ezek között három darab ép (mindegyik 210 mm magas) és három darab hiányos a mienkkel egyező „szárnyas" balta van.[112] Ugyanilyen a Nitriansky Hrádok (Kisvárad, Nyitrai járás, Szlovákia) Magyarádi kultúrához sorolt településén egy bronz kincs[113] egyik baltája. Ez azonban kevésbé elhasznált élű, mint a mienk. Ennek kapcsán Mária Novotná megjegyezte, hogy a fegyver fiatalabb változatait a Halomsíros kultúrából ismerejük. A baltánkkal azonos tárgy öntőforma párját a szlovákiai Báhoň (Báhony, Bazini járás) községből közölték és a középső bronzkori Magyarádi kultúra késői időszakára keltezte Juraj Bartík.[114] Tárgyunk jó hasonmását azonban Ausztria területéről is ismerjük a Kremshez közeli St. Leonhard am Hornerwald határából, ahol azt egy parasztgazda találta. Vagyis ez ugyanúgy szórvány, mint a kerkáskápolnai darab. Publikálója a Veteřov illetve a Halomsíros kultúra emlékeihez sorolhatónak gondolja. Magassága 127 mm, de alig használt, ellentétben a mi példányunkkal.[115] A balta tökéletes párhuzama a nyélnyújtványt és a V-alakú „peremeket" tekintve is, egy – sajnos – közelebbről ismeretlen lelőhelyű romániai példány is. Szinte azonos darab Sfintu-Gheorghe (Sepsiszentgyörgy, Kovászna megye, Románia) szórvány példánya, ami 1864-ben került elő. Szintén azonos Sînandrei (Szentandrás, Temes megye, Románia) egyik baltája, amit 1916-as leltári számmal őriz az aradi

110 Az Ő relatív időrendi felosztásában ez a B(ronzkor) IIIb időszak. Abszolút évszázad szerinti dátuma jóval fiatalabb a ma elfogadottaknál, ezért azokat nem is idézem.

111 Dunaújváros határának egy része, ahol az 1950-es években a vasmű építésekor több, bronz tárgyakból álló leletegyüttes került elő.

112 *Mozsolics Amália:* Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Bp., 1967. különösen 123–126. p.; Alsónémedi: 128. p., Taf. 60.2.; Nagyhangos: 151–152. p., Taf. 31.1–2.; Uzd: 174–176. p., Taf. 57. 4-9.; *Uő:* Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte Forró und Ópályi. Bp., 1973. különösen 80–84. p., Taf. 112. 4a-c.

113 A gödörben feltárt kincslelet két baltából áll. Mellettük a középső bronzkori Veteřov kultúra stílusát mutató edénytöredékek is voltak. *Novotná, Mária:* Die Äxte und Beile in der Slowakei. München, 1970. különösen Nitriansky Hrádok: 39–42. p., Taf. 11. 217. (Prähistorische Bronzefunde; 9/3.)

114 *Bartík, Juraj:* Die Metallgieserei der Madarovce-kultur. In: Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Hrsg. Josef Bátora, Jaroslav Peška. Nitra, 1999. 183–193. p., különösen 187. p., Abb. 3. (Archaeologica Slovaca Monographiae; 1.)

115 *Maurer, Hermann:* Stein- und bronzezeitliche Funde von St. Leonhard am Hornerwald. = Das Waldviertel, 2014. Heft 2. 152–153., 156–157. p., Abb. 3.

múzeum. Alexandru Vulpe további három hasonló baltát – csak oldalnézeti képük tér el a mienktől – közöl „Erdélyből", de ezek pontos lelőhelyét nem ismerjük.[116] E fegyverként is használható eszközöket a középső bronzkor második felére keltezte és Erdélyben csehországi eredetűeknek tartja. Sajnos, Vulpe egyik balta esetében sem közölt méretadatokat. A baltánkkal szinte azonos – a „peremek" V-alakú záródása nem teljesen hegyesszögű ugyan – eszköz kétoldalas öntőformáját Budapest IV. kerület Vízakna utcából Mozsolics Amália könyvében tekinthetjük meg. Ő ezt a Halomsíros kultúra mesterembere készítményének tartja.[117] Baltánk homokkőből faragott öntőformáinak az előzőnél jobb párhuzamait Északnyugat-Csehországból ismerjük. Ezek Rybňany és Třískolupy fémműves műhelyei, valamint a közép-csehországi Velim erődített települése továbbá a dél-csehországi Bošovice bronz kincsében pecsétlő fejű bronz tűk mellől. Mindezek a Halomsíros kultúra késői fázisára keltezettek, amelyet Plzeň-Jíkalka időszaknak nevezett el az ottani kutatás.[118] A fegyverként is használható balta fent idézett párhuzamai alapján világos, hogy az ilyen balták a középső bronzkor legvégétől a késő bronzkori Halomsíros kultúra idejéig, vagyis legalább 350–400 éven át népszerűek voltak.[119]

Egy másik, a vizsgált régióhoz térben is igen közeli ma ismert különleges tárgy a hegyhátszentmártoni Kis-Telek-dűlő mélyútjából a Savaria Múzeumba került hiányos bronz kartekercs. Ez egy harcos védőfegyverzetének része lehetett. A tárgyat közlő régész a középső bronzkor és a késő bronzkor átmeneti idejére, másként a kosziderinek nevezett időszakra, azaz a Halomsíros kultúra legkorábbi szakaszára keltezte.[120] Tehát, az előbb ismertetett baltával nagyjából egykorú. Ekkor Vas megye jobban ismert, a Rábától északra elterülő része, valamint Győr-Moson-Sopron és Zala megye egy része a késői Gáta–Wieselburg, és a késői Magyarád–Veteřov–Böheimkirchen kultúrák keveredésének területe volt.[121] Ennél egy évszázaddal fiatalabbak, azaz a klasszikus halomsíros időszakra keltezettek a Zala megyei Kerka

116 *Vulpe, Alexandru:* Die Äxte und Beile in Rumänien. 2. München, 1975. különösen 69–70. p., Taf. 39. 365–366., 368–371. (Prähistorische Bronzefunde; 9/5.) Kettőt a kolozsvári, egyet a nagyszebeni Brukental Múzeum őriz.

117 Relatív időrendi felosztásában ez a B(ronzkor) IV szakasza.

118 *Blažek, Jan – Ennée, Michal – Smejtek, Lubor:* Die bronzezeitlichen Gußformen in Nordwestböhmen. Most, 1998. különösen 80–82., 100–102. p., Bošovice: 190. p., Taf. 37. 171–172.; Rybňany: 148–151. p., Taf. 10. 45–46.; Třískolupy: 154–156. p., Taf. 15. 70.; Velim: 178–179. p., Taf. 30. 32–33., Taf. 31. 134–136.; Karte 7. Régészeti kronológiában ezt Bz C2 (Bronzezeit C2) fázisnak nevezzük. Én az utóbbi 2 évtizedben készült korabeli radiokarbon mérések alapján a Kr. e. 15. század végét – 14. század első felét értem alatta.

119 A régészeti relatív kronológia szerint ez a Bz A2 – Bz C2 szakaszokat jelenti.

120 *Nagy Marcella:* Bronzkori kartekercs Hegyhátszentmárton határából. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 31/1., 2007. Szerk. Ilon Gábor, Vig Károly. Szombathely, 2008. (továbbiakban: Ilon – Vig, 2008.) 279–299. p.

121 *Uő:* Der südlichste Fundort de Gata-Wieselburg-Kultur in Zsennye-Kavicsbánya/Schottergrube, Komitat Vas, Westungarn. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 36., 2013. Szerk. Illés Péter. Szombathely, 2013. 75–173. p.; *H. Simon Katalin – Horváth László András:* Középső bronzkori leletek Gellénháza–Budai-szer II. lelőhelyen (Zala megye). In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 24/3. Pars archaeologica, 1998–1999. Tanulmányok Bándi Gábor születésének 60. évfordulójára. Szerk. Ilon Gábor. Szombathely, 1999. 193–214. p.; *Békei László:* Adatok a Nyugat-Dunántúl középső bronzkori történetéhez. Település Sárvár 84-es ... In: Ilon – Vig, 2008. 7–140. p.; *Kvassay Judit – Kiss Viktória – Bondár Mária:* Őskori és középkori település emlékei Zalaegerszeg-Ságod–Bekeháza lelőhelyen. In: Frankovics, 2004. 119–175. p.

teraszán, Ramocsa–Két út köze-Betongyűrű határrészén talált edénytöredékek.[122]

A halomba temetkezés később, a késő bronzkor II. szakaszának (kb. Kr. e. 1350–800/750) elején is népszerű maradt. Az ausztriai Siegendorf (Cinfalva, Burgenland) határában egy késői halomsíros temetkezést Karl Kaus régész tárt fel és közölte azt. Ebben egy karddal és lándzsával felfegyverzett harcost temettek el.[123]

A közép-európai eredetű Halomsíros kultúrából kialakuló Urnamezős kultúrának[124] a trilaterális területekre kiterjedő kutatása szerint az idősebb urnamezős korszakban (Bronzkor D–Hallstatt A, azaz Kr. e. 1350–1000) a Kerka-völgyében a terepbejárások során három települését találtak meg. Ebből az időszakból szintén kevés emléket ismerünk a Pomurjében és a Dráva melletti Marburg környékéről, ahogy Délkelet-Stájerországból is. Néhány korabeli bronz kincslelet értelmezése többféle – történeti esemény vagy áldozat – lehet. A fiatalabb urnamezős időszakban (Hallstatt B, azaz Kr. e. 1000–750) Délkelet-Stájerország és a szlovéniai Štajerska között magaslati települések sorakoztak. Adatok hiányában azt feltételezték, hogy az ettől a vonalától keletre elterülő Prekmurje és a Kerka-völgy területe rendkívül üres és nagyrészt lakatlan volt.[125] Az urnamezős időszakon belül pontosabban keltezhetetlen az a néhány alsószölnöki edénytöredék,[126] amelyek között egy nagyobb méretű tárolóedény többszörösen síkozott pereme is megtalálható. Zala megyéből a közeli Nemesnép és Zalabaksa lelőhelyei figyelmet érdemelnek.[127] A Bajánsenye Kotormány 1/a és Dávidháza területén gyűjtött,[128] a korábban általam csak őskoriként meghatározott tárgyakról ma azt gondolom, hogy az urnamezős vagy a kora vaskor emlékei.

Délkelet-Stájerország és Prekmurje térségében a *korai vaskor* kapcsán megjegyzendő, hogy az Urnamezős és a Hallstatt-kultúra közötti átmenet folyamatos és ez igaz az Alpok keleti szélének nagy részére. Az átmeneti horizont körülbelül a Kr. e. 8. században volt. A Mura nyugati és déli, azaz a völgy nyugati stájer és szlovén oldalán négy erődített vagy legalábbis a természet révén jól védett magaslati települést ismerünk (Wildonon–Vár-hegy, Leibnitz–Frauenberg, Spielfeld–Hoarachkogel és Oberradkersburg). Ezek valószínűleg fontos közlekedési útvonalat rajzolnak meg, amelynek biztosításáról gondoskodtak. Feltételezhető, hogy a Rábától északra fekvő Fürstenfeld mellett szintén folyamatos az élet Altenmarkt erődített magaslati településén. A közelében, Saaz határából egy lovas harcos sírját ismerjük. A temetkezési halmokon kívül Délkelet-Stájerországból a sík, hamvasztásos temetkezések szintén

122 Draxler – Lippert, 1999. Tab. 5. (Bánffy Eszter munkája).

123 *Kaus, Karl:* Das Kriegergrab von Siegendorf. In: Siegendorf im Burgenland. Festschrift anläßlich der Eröffnung der Hauptschule am 27. September 1975. Siegendorf, 1975. 42–51. p.

124 Makkay, 1998. 469. p.; *Ilon Gábor*: Zeitstellung der Urnenfelderkultur (≈1350/1300–750/700°BC) in West-Transdanubien. Ein Versuch mittels Typochronologie und Radiokarbondaten. In: Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2–4 October 2014. Eds. Botond Rezi, Rita Németh, Sándor Berecki. Târgu Mureş, 2015. (továbbiakban: Ilon, 2015.) 223–296. p. különösen 247–254. p., Taf. 20–22. (Bibliotheca Mvsei Marisiensis. Seria Archaeologica; 8.)

125 Draxler – Lippert, 1999. 346. p.

126 Az 1993. április 7-én Kiss Gábor, Derdák Ferenc és Egyed Tibor gyűjtötték a máig leltározatlan töredékeket, amelyeket a Savaria Múzeum Őskori gyűjteményében őriznek.

127 Draxler – Lippert, 1999. Tab. 5. (Bánffy Eszter munkája).

128 A leletanyag a vasútépítést megelőző terepbejárások egyikén 1995. május 15-én lett felszedve. Ma leltározatlanok a Savaria Múzeum Őskori gyűjteményében.

ismertek. A fiatalabb Hallstatt-kor (Ha D, azaz a 6. és az 5. század eleje) szintén jellemző itt. Ezek települések és sírleletek a Mura-völgyében. Úgy tűnik, hogy teljesen más helyzet alakult ki a Pomurjében és a Prekmurjében, valamint a Kerka-völgyben, azaz a Rába és a Mura között. Ez gyakorlatilag üres, ha figyelmen kívül hagyjuk a bogjinai iskolagyűjteményben található barázdált bronz karperecet, amelynek lelőhelyét nem lehet lokalizálni.[129] Az őriszentpéteri Fejes-dűlőben[130] felgyűjtött leletanyagban egyetlen, talán e korba sorolható kisméretű edénytöredéket véltem felfedezni, így mindezek után nagy kérdés, hogy a most általam vizsgált térségben mi a valóságos helyzet?

A késői vaskorból, azaz a római hódítást megérő „őslakos" *keltáknak* (Kr. e. kb. 450-től) mindössze 13 lelőhelyét gyűjtötték össze a fentebb már többször idézett trilaterális kutatások során. Ezekből csupán kettő volt a Kerka zalai teraszán Felsőszenterzsébet és Kerkabarabás határában. E terepbejárásokon gyűjtött edénytöredékek alapján apró települések sejthetők. A Prekmurjében is csak három lelőhelyet találtak. A keltezhető ausztriai leletek csak a 4. századtól indulnak. Itt a legjelentősebb a korai- és a középső időszakban is lakott Tieschen–Königsberg a Rába és a Mura közötti útvonal mellett.[131] Ezek után nem meglepő, hogy vizsgálatom területéről csak Bajánsenye–Szőlőn kívül III., Pankasz–Hídi Rétektől É-ra a vasútépítést megelőző kutatásból, valamint a peremterületről legújabban Rönök–Malomfeletti-dűlő II. lelőhelyekről ismerünk ilyen korú településre utaló edénytöredékeket.[132]

A Halomsíros kultúra kapcsán az indoeurópaiakról fentebb írottak után nem meglepő, hogy a Kerka nevét vaskorinak véli a kutatás, amit a pannóniai szlávoktól vettünk volna át, és Krka alakban került a magyar nyelvbe.[133]

Az őskorral kapcsolatosan érdemes tehát megjegyeznünk, hogy a vizsgált régióban jelenleg valójában három korszakot tudunk „kitapintani": elsőként a középső újkőkori civilizációt, a Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúráját, majd a késő bronzkor időszakából a Halomsíros kultúrát, végezetül a késő vaskori keltákat.

129 Draxler – Lippert, 1999. 347. p.

130 *Farkas Csilla:* Jelentés terepbejárásról, az Őrség területén végzett gázvezeték építéséhez kapcsolódóan. Szombathely, 2009. Ez jelentése 6. számú lelőhelye. SM RA Ltsz. 2571-09. A Miniszterelnökség nyilvántartásában a Vendégszerhez kapcsolták adatait. A ma is leltározatlan leletanyagot 2009. március 12-én gyűjtötték.

131 Draxler – Lippert, 1999. 347–348. p., Karte 5., Tab. 5. (Bánffy Eszter munkája).

132 *Ilon Gábor*: Jelentés a magyar-szlovén vasútvonal régészeti leletmentéséről. SM RA Ltsz. 1285-98.; Tokai Zita Mária jelentése terepbejárásáról az M8 nyomvonalán, Rönök határában is. 2015. A lelőhely szerepel a Miniszterelnökség központi nyilvántartásában, de csak a korábbiak (vasút korszerűsítés nyomvonala bejárása, vezette Ilon Gábor: 2008.; M8 nyomvonala 1. bejárása, vezette Eke István: 2009).

133 Kiss – Zágorhidi Czigány, 2012. 503. p.

Biernaczky Szilárd

Magyar László, a közép-afrikai élő és élettelen természet feltárója

Azt mondhatjuk szinte, hogy nagy nemzeti bánatunkra szolgál, Magyar László életműve csonkán maradt ránk, hiszen nyomorúságos halálát tetézte, hogy a portugál hatóságok értesítése szerint az a ház, amelyben könyvei és iratai voltak elhelyezve, utóbb leégett.[1] És 1859-ben magyarul és németül megjelent könyve[2] folytatása, ha minden igaz, két kötetben és egyéb írásai, levelei, levélmásolatai örökre elvesztek a számunkra.

Mindemellett 2018-ban, amikor öt rendezvény, konferencia keretében is ünnepelhettük születésének 200. évfordulóját, sosem látott, igen gazdag számvetés született fennmaradt tudományos hagyatéka kapcsán.[3] Ez a hagyaték egy nagymonográfiából, hét naplókivonatból[4] – egyik csak németül – és kb. 60 levélből áll, utóbbiaknak jó része egyébként tudományos szempontból is értékelhető információkkal szolgál.

E számbavétel egyik legjelentősebb hozadéka, hogy fény derült a Magyar által feltárt és rögzített afrikai ismeretek sokoldalúságára, amelyek közül nem hiányoznak a természettudományos megfigyelések lejegyzései sem.

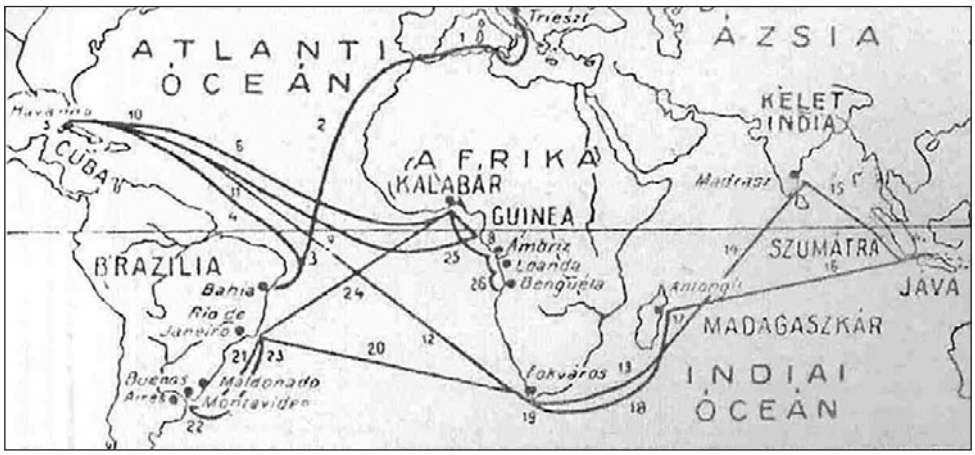
A Pallas nagy lexikonában e tekintetben még érzékelhetjük a korabeli és számos vonatkozásban alaptalan kritikák hatását: *„M. utazásainak tudományos eredményét régebben többre becsülték, mint a mai szigorú bírálat mellett. M.-nak földrajzi felvételei s csillagászati helymeghatározásai, a kellő tudományos készültség híján, ki nem elégítők, ezért térképei is csak tájékozásul szolgálhatnak, részleteikben meg nem felelők. Hiányosak s tévesek természettudományi feljegyzései is. Ellenben eleven és kitűnő észlelőnek bizonyult M. az etnográfiai téren s a Kimbunda népekről adott leírása ma is egyik legbecsesebb adalék Dél-Afrika népeinek ismeretéhez. Kiterjedt utazásain M. sok, addig teljesen ismeretlen vidéket ismertetett meg s sok oly felfedezést tett, melyet akkor kétségbe vontak, míg későbbi utazók azoknak helyességét igazolták. M. már 1852. fedezte fel a mu-kaszeker név alatt ismeretes világos színű néger törzset; ő volt az első, aki a Koanza és Kuango*

1 Negyedik akadémiai ülés. Összes ülés. 1873. január 27-én. = A Magyar Tudom. Akadémia Értesítője, 1873. 1. sz. 39. p.

2 Magyar László délafrikai utazásai 1849–57. években. Sajtó alá egyengette, jegyz. ell. Hunfalvy János. 1. köt. Pest, 1859. (továbbiakban: Magyar, 1859.) XVI, 464 p., 8 t., 1 térk.; *Magyar, Ladislaus:* Reisen in Süd-Afrika in den Jahren 1849 bis 1857. Aus dem Ungarischen von Johann Hunfalvy. Bd. 1. Pest–Leipzig, 1859. XII, 450 p., 8 Taf. 1 K.

3 *Biernaczky Szilárd:* Magyar László szellemi hagyatékáról. Az elvégzett és el nem végzett kutatási feladatokról születése 200. évfordulóján. = Vasi Szemle, 2018. 5. sz. 523–550. p.

4 Magyar László délafrikai levelei és naplókivonatai. Kiadta Hunfalvy János. Pest, 1857. 26–91. p.; *Thirring Gusztáv*: Magyar László élete és tudományos működése. Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Magyar László kiadatlan írásaival. Bp., 1937. (továbbiakban: Thirring, 1937.) 161–164. p.; *Sebestyén Éva:* Magyar László útinaplója és levelei Afrika belsejéből. Bp., 2008. 147, 2 p.; Valamint egy naplórészlet csak német nyelven: Ladislaus Magyar's Erforschung von Inner Afrika. Nachrichten über die von ihm in den Jahren 1850, 1851, 1855 bereisten Länder Moluwa, Moropu und Lobal. = Petermann's Geographische Mitteilungen, 1860. (továbbiakban: Magyar, 1860.) 227–237. p. + 10. tábla.

Magyar László tengeri útjai 1843 és 1848 között (Thirring Gusztáv: Magyar László, a világhírű Afrika-kutató. In: Zászlónk diáknaptára, 1938–39. Szerk. Radványi Kálmán. Bp., [1938.] 116. p.)

forrásait felkereste; a Kuando, Kubango s Kuitu folyásairól is ő adta az első megbízható híreket s a Muata Jamvo birodalmáról tőle nyerte a tudományos világ az első részletesebb tudósításokat. Szintúgy előmozdította a partvidék ismeretének terjedését is."[5]

Egy nemrégiben közzétett és Angola geológiájának kutatását összefoglaló tanulmányban a szerzőpáros sokkal lakonikusabban fogalmaz: „*Angola felfedezői a 19. században kalandorok voltak, mint például Magyar László (1818–1864), aki 1849 és 1857 között fedezte fel Angolát, és akit kellően útbaigazítottak abban a tekintetben, hogy az ország általános tudományos (azaz lakóinak, faunájának, növényének és szikláinak) megfigyelését elvégezze …*"[6]

Magyar ugyan éppenhogy senkitől sem kapott instrukciókat megfigyelései elvégzésére, hacsak nem vesszük számításba az angolai portugál hivatalnokok időnkénti felkéréseit ismeretlen területek és népek, térképezés vagy földművelési termények stb. kapcsán. Viszont éppen a geológia vonatkozásában kaptunk jelentős újdonsággal szolgáló tájékoztatást a Földrajzi Múzeumban, majd a megemlékezések sorát záró szombathelyi konferencián Szónoky Miklóstól, a szegedi egyetem földtani és őslénytani tanszékének professzorától, mellesleg a Magyar család egyik leszármazottjától. A „Magyar László geológiai és ásványtani megfigyelései Délnyugat–Afrikában" címet viselő előadásból ugyanis megtudhattuk, hazánkfia afrikai feljegyzéseiből gazdagon áradnak olyan földfelszíni és főleg kőzetekre vonatkozó megfigyelések, amelyek akár ma is hasznosíthatók lennének, nemcsak a kutatás szempontjából, hanem a bányászat számára is. Igen szemléletes és rendkívül egzakt összefoglalóját teljes egészében idéznünk kell: „*Figyelemre méltó, hogy magabiztos megfigyeléseket tesz a »fedetlen« (sivatagos), de a nehezen felderíthető »fedett« (talaj*

5 A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. 12. köt. Magyar–Nemes. Bp., 1896. 3. p.

6 *Masse, Pierre – Laurent, Olivier:* Geological exploration of Angola from Sumbe to Namibe. A review at the frontier between geology, natural resources and the history of geology. = Comtes Rendus Geoscience, 2016. iss. 1. 80. p.

és növényzet) területeken is. Leírásai a mindenkori geológiai térképezést megelőző, felderítő, előzetes bejárás zárójelentéseinek a színvonalán van. Ezt a minőséget a nagy felfedező kortársaknál (Livingstone, Stanley) bizony alig vagy egyáltalán nem találjuk meg.

Munkáját megismerve láthatjuk, hogy elsőrangú, éles szemű természet megfigyelő és rendszerező gondolkodású egyéniség. Az ok-okozati összefüggéseket felismeri és leírja (például: vulkáni rétegzettség vagyis sztratovulkán. Arany tartalmú időszakos – torrens patak üledékeinek rétegzettsége és a rétegtartalomra való utalás).

A látóhatár hegyeinek körvonalából helyesen tud következtetni a geológiai felépítésre: vulkáni kúpokról, »csipkés« gneisz és gránitvonulatokról és gyűrt szerkezetekről ír.

Kiváló kőzet-és ásványtani alapismereteit bizonyítja a gneisz felismerése és a gyepvasérc (mocsárvasérc) leírása stb. A különböző talajok felismerésében nyilván közrejátszott az a tény, hogy egy ideig a mezőgazdaságban tudós szakemberként elismert apja, Magyar Imre mellett dolgozott gazdatiszt gyakornokként.

Impozáns rajzkészsége volt, térképábrázolásai, néprajzi vonatkozású rajzai, emberábrázolásai szemléletesek, sajnos geológiai témájú vázlata nem maradt fenn.

Hangsúlyosak az ásványkincsekről szóló lelőhelyi leírásai mellett a bányaterületek védelméről szóló javaslatai is. A benguelai kormányzónak 1853-ban írt beszámolója például a Kuenene és Kubango folyamok közötti területen lévő gazdag vas- és rézbányákra hívja fel a figyelmet. Külön szól a malachitról, mely értékes ékszerkő. Sőt; hírt kap egy angol telepeskolónia érdeklődéséről az ércbányák iránt. Tartva a megjelenő angolok inváziós veszélyétől egy esetleges katonai beavatkozás szükségességét is előrevetíti, figyelmeztet e stratégiai érc érdekében."[7]

Hadd idézzük fel itt ugyanakkor Magyar egyik idevágó megjegyzését monográfiájából, amely az általa bejárt területek egyikének geológiai tulajdonságaira utal, első szinten igazolva Szonoky professzor megállapításainak tényszerűségét: *„Az ásványországot illetőleg hihető, hogy a Kiszángysi tartomány hegyeinek gyomrában többféle érc van, de még eddig senki sem kutatta ki, a tudatlan bennszülöttek csak a vasat keresik, melyet gazdasági eszközeik s fegyvereik készítésére szükségelnek, s melyet nagy könnyeden nyernek, midőn, úgy szólván a föld színén szedik föl."*[8]

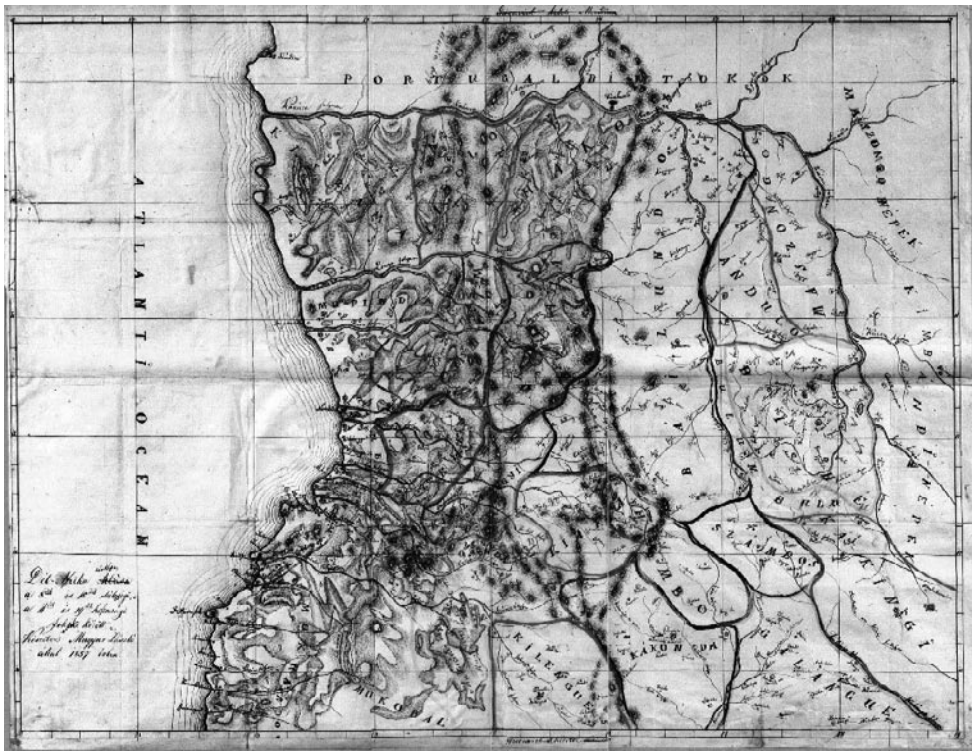
Ehhez fűzi szerzőnk a 17. jegyzetet: *„A vas Afrika belsejében csaknem mindenütt fordul elő. A bennszülöttek rendesen a mocsárok körül szedegetik a vasércet, s igen egyszerű módon készítik el. Kibokue országban a legfinomabb s a svédországinál nem alábbvaló vas fordul elő."*[9]

Érdemesnek látszik, érzékeltetésül, szemügyre venni magának Magyarnak a megfigyelései közül egy geológiai szemrevételezések szempontjából jóval meggyőzőbb leírását, mégpedig utolsó, életében megjelent írásából veszünk ezúttal egy olyan részletet, ahol világosan tetten érhető, amit Szónoky professzor összefoglal: *„A köves alkatú hegyekkel bőven ellátott tartományban, hihetőleg nem hiányzanak a különféle ércbányák sem: Rézerekre magam is sok helyütt bukkantam, hol a malaquit sulphureto s az azurit éppen a földszínén találhatók. A vas itt mindenütt bőven jön elő, úgyszintén helyenként már*

7 *Szónoky Miklós:* Magyar László geológiai és ásványtani megfigyelései Délnyugat-Afrikában. In: Magyar200. Szombathelyi tudományos konferencia és megemlékezés. Szerk. Rákóczi István. Szeged, 2019. (továbbiakban: Rákóczi, 2019.) 26–27. p.

8 Magyar, 1859. 75. p.

9 Magyar, 1859. 51. p.

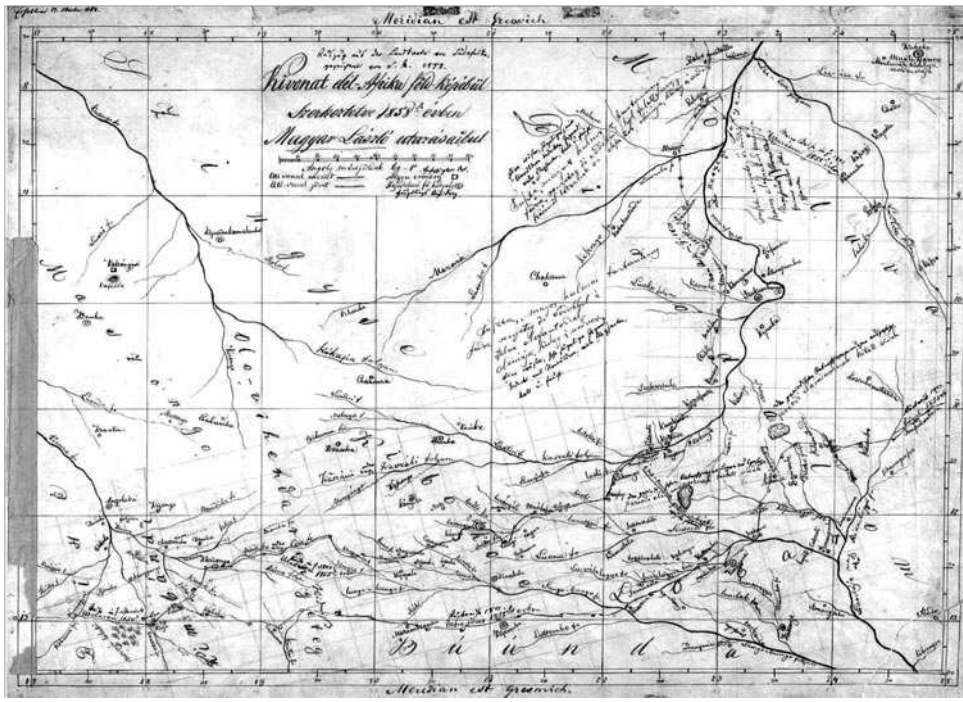

Magyar László térképe (Magyar, 1859. a belső címlap előtt; Akadémiai Levéltár MTAK Földrajz 4-r. 13/1858.)

kőszén-telepre is találtam, mégpedig a jó antracit neméből. De mindezek, úgyszintén még számtalan elrejtett kincsei is ezen tartománynak, a természet szűz ölében hevernek. És tartok tőle, hogy azok igen későn vagy sohasem jutnak napfényre és használatra, kiváltképpen a portugál kormány kezelése alatt."[10]

És ha már a Szónoky professzortól vett idézetben felmerült a térképészet fogalma, említenünk kell azt a kanosszajárást, amelyet a jeles fiatal kutató, Nemerkényi Zsombor és erdélyi kollégája, Bartos-Elekes Zsombor járt végig, Magyar második eredeti térképének megtalálása ügyében. Ugyanis Cholnoky Jenő kolozsvári (ma: Cluj-Napoca, Románia) térképgyűjteményében találták meg Magyar László másodiknak hitt térképét – az elsőt lásd az 1859. évi

10 *Magyar László:* A déláfrikai Munda-Evámbo, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázlata. Olvastatott az 1862. october 20-án tartott ülésben. = Magyar Akadémiai Értesítő (továbbiakban: MAÉ) A philosophiai, törvény és történettudományi osztályok közlönye, 1862. 1. sz. (továbbiakban: Magyar, 1862.) 264. p.; http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudas-tar/item/893-a-delafrikai-munda-evambo-lungo-es-kapota-tartomanyok-altalanos-foldirati-vazlata-general-geographical-description-of-the-southern-african-munda-evambo-lungo-and-kapota-provinces-magyar-laszlo (továbbiakban: Magyar, 2015.) 12. p. (Megtekintve: 2020. december 8.)

A Gothában megtalált térkép (Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2013. 16. p.)

monográfiában[11] –, amelyet először eredetinek véltek, majd később találtak rá – az előbbi csak másolat volt – az igazán eredetire Gothában, ahová Hunfalvy Jánostól kerülhetett el, mivel a térképet – akkor persze a korabeli szerkesztők módosításával – tették közzé a *Petermann's Geographische Mittheilungen*-ben.[12]

A szerzőpáros 2013. évi összefoglalása szerint: „*Magyar László a Benguelából Bihébe tett utazását bemutató kéziratos térképét mellékletként csatolta az 1849–1857 között tett utazások leírásához. A térkép címe: »Dél Afrika térképe, a 8dik és 15dik szélességi, s a 11dik és 19dik hoszasági fokok között. Készitve Magyar László által 1857 évben.« (Magyar 1857). A térképet a szöveggel együtt Hunfalvy kézhezvételétől kezdve Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Levéltárában őrzik. Mintegy 150 éven keresztül ez volt az egyetlen olyan kéziratos térkép, amelyet egyértelműen Magyar László saját kezű munkájaként tartottak számon.*"[13]

11 Magyar, 1859. Dél-Afrika földképe a déli szél. 8- és 15-dik a keleti hossz. 11- és 19-dik fokai között. Készítette Magyar László, 1857.

12 Magyar, 1860. Taf. 10. Originalkarte von Ladislaus Magyar's reisen in Central-Afrika, 1850, 1851 und 1855. Von A. Petermann.

13 *Nemerkényi Zsombor – Bartos-Elekes Zsombor*: Magyar László térképei Kolozsvártól Gothaig. = Geodézia és Kartográfia, 2013. 5–6. sz. (továbbiakban: Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2013.) 14. p.; http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudastar/item/2646-magyar-laszlo-terkepei-kolozsvartol-gothaig-laszlo-magyar-s-maps-from-kolozsvar-to-gotha-nemerkenyi-zsombor-bartos-elekes-zsombor (továbbiakban: Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2018.) 5. p. (Megtekintve: 2020. december 10.)

„A kutatók 150 éven keresztül csak az 1857-es térképet láthatták, de a fennmaradt leírásokból biztosan lehetett tudni, hogy egy 1858-as Magyar-térkép is készült. Ennek eredeti kéziratos változatát azonban másfél évszázadon keresztül senki sem látta, pontos tartalma egészen 2007-ig ismeretlen volt."[14]

„Magyar László térképészeti tevékenységével kapcsolatban nagy jelentőséggel bíró, valódi újdonságnak tartjuk azt a gothai kéziratos térképet, amely nagyon egyező tartalmú a kolozsvári térképpel (Magyar 1858b).

A gothai térkép címe: »Kivonat dél-Afrika föld-képébül. Szerkeztetve 1858ik évben Magyar László utazásaibul« (Magyar 1858a). A térképpel feltételezhetően kapcsolatba került emberek – Magyar László, Hunfalvy János, August Petermann – más hiteles dokumentumokból ismert írásképeik alapján kijelenthető, hogy a szerző egyezik az 1857-es térkép készítőjével, azaz mondhatjuk, hogy ez a gothai példány Magyar László eredeti kéziratos térképe. Ezzel párhuzamosan szintén az írásképek alapján tisztává válik, hogy a kolozsvári térkép Hunfalvy János kéziratos másolata (4. ábra)."[15]

Nemerkényi ugyanakkor elvégezte korszerű informatikai eszközök igénybevételével e térkép – amint a másiknak is – vizsgálatát, amelyből az derült ki, hogy amint Livingstone földabroszai esetében, Magyarnál is a távolságok túlméretezettek. De hát ne felejtsük el, a távolságok mérésére eszközök híján csak a naponta megtett lépések számából tudtak akkoriban következtetni.

A térképészet, amint a néprajz is annak idején a geográfia tudományából nőtt ki, vagy mindig is annak kísérője volt már az ókortól kezdve. Ugyanígy Magyarnál is a térképezés valójában a nagyszámú földrajzi jellegű megfigyeléséhez, mint kiegészítés kapcsolódik. Leírásainak, pontosabban földrajzi fölfedezéseinek jelentőségét viszont Gábris Gyula mindmáig kéziratban lévő tanulmányából vett idézettel kívánjuk érzékeltetni, amelynek külön értéke, hogy nemzetközi hátteret megfestve tárja elénk a Magyar afrikai utazásai során feltárt vízrajzi újdonságokat: **„***A 19. század ötvenes-hatvanas évei – Ez az időszak jelenti az afrikai nagy folyók – a Nílus, Kongó és Zambézi – problémakörét érintő kérdések megoldásának legfontosabb időszakát, amiről itt csak rövid összefoglalást lehet adni. A Nílus kérdés szorosan összekapcsolódik Kelet-Afrika tavainak, általánosan fogalmazva vízrendszerének feltárásával, térképezésével. Ebben is az angol utazók – Speke, Burton, Baker (és Sas Flóra) – érték el a legnagyobb eredményeket. A Kongó mentén Stanley tört előre (szó szerint véve). Ezek az eredmények azonban csak később, a hetvenes-nyolcvanas években jelennek meg Afrika térképein.*

Magyar László kontinentális léptékben is jelentős felfedezését szintén az ötvenes években tette. Legjelentősebb földrajzi eredménye a Kongó és a Zambézi kapcsolatának, másképpen fogalmazva a Kongó- és a Kalahárimedence vízválasztójának felismerése. Itt és most a felismerés elsőségének és a felismerés közlésének a kérdése fontos. Az előbbi nehezen vitatható, a második egyértelmű. Magyar László 1851 áprilisában a Kassai mentén észak felé utazott, innen délkeleti majd délnyugati irányba továbbhaladva elérte a Liambaja-folyót, melyről úgy tudta a Zambézi forrása. A két nagy afrikai folyó vízválasztóján járva így elsőként ismerhette fel a vízrendszerük sajátosságait.

14 Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2013. 14. p.; Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2018. 5. p.

15 Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2013. 16. p.; Nemerkényi – Bartos-Elekes, 2018. 9. p.

Livingstone 1953 februárjában ért dél felől jőve a Dilolo tóhoz, s itt vette észre, hogy vízválasztóra érkezett: eddig a folyók déli folyásirányát észlelte, innen pedig északra, a Kassai vagy Loké vizébe, végül a Kongóba ömlenek a patakok-folyók. A Lotemboua folyó bifurkálását is leírta a Lunda fennsíkon. Ekkor még nem ismerhette a világ Magyar utazásainak eredményeit, amelyek csak 1857-ben (Petermann's Geographische Mittheilungen), ill. 1859-ben (Hunfalvy gondozásában) magyarul és németül is jelentek meg nyomtatásban, viszont Livingstone már 1854-ben kiadta utazásainak leírását, majd 1857-ben megjelentette Afrikát átszelő útjának térképét."[16]

Ezúttal is hadd színesítsük összeállításunkat egy Magyartól vett részlettel, amely egyúttal utazónk oly sokat emlegetett éles megfigyelő készségét is jól jellemzi, és amelyet ezúttal a vizek sokoldalú feltárásával igazol. A szövegrészlet Magyar ismert, 1859. évi naplója német kiadásának ellenőrző visszafordításából származik: *„Az Atlanti-óceántól keletre, több fokon keresztül hamarosan Afrika belső részébe vezetem az olvasót. Ha nyugaton elhagyjuk Bihé országát és átkelünk a Koansa folyón, akkor megérkezünk Djim-bándiba vagy Kim-bándiba, amely a mocsárvidékig nyúlik. Határai a következők: északon a Massongo országok, keleten a nagy kiterjedésű, lakatlan Olo-wihenda erdőségek, melyek a területet a Kibokoe vagy Djiokoe országoktól elválasztják, délen a Bángo-A'kánuka sambuella népek birtokai, nyugaton végül pedig a Koansa folyam.*

Az ország alapvetően dombos terület, dombjai keletre haladva egyre magasabbak, felszínüket sűrűn borítják a középmagas erdők. Termékeny földje fekete és vörös agyagos homokból áll. Folyói: Kuiba vagy Kuiwa, ami az Olo-wihenda erdőben ered és egyesülve néhány kisebb, északról és délről érkező folyóval, vize hajózhatóvá válik. Szép kanyarulatokkal két részre osztja a tartományt, majd a Koansába ömlik. A Kuiba mellékfolyói: Bem-dika, Kambálé vagy Umbálé, Kotia, Windika vagy Ssi-sse, Kuima és Karima. – A Kujo délkeleten, a Buunda-fennsík mocsaraiban ered. Csak az esős időszakokban van jelentősebb mennyiségű vize, a száraz hónapokban nyugodt folyású, nem túl mély a vize, így folyik bele a Koansába. A Kim-Bándi tartomány aránylag nagyszámú népessége a „muá-nángána" címet viselő törzsfőknek hódol, akik különböző rangúak és részben egymástól függetlenek. Legelőkelőbb törzsfőjük Kujo. Létezik egy azonos nevű helység, ami a Koansa keleti partján húzódó dombra épült. Innen nagyszerű kilátás nyílik a közelben kanyargó folyóra és az itt elterülő, sűrű erdőkkel körülvett rétekre. Kujo a Koansa egyik legnevezetesebb átkelőhelye."[17]

A földrajzi leírásoknak sajátos vonatkozását adják a földrajzi vagy helynevek, amelyekből Magyar írásaiban bőséges mennyiséget találunk. Tulajdonképpen e nevek korszerű átírása, mai nevekkel való beazonosítása, illetve a már nem létezők kiszűrése lenne a Magyar írások kritikai kiadásának egyik fő feltétele. Nemerkényi Zsombor 2008. évi doktori disszertációjában lényegében megkezdte az idevágó munkálatokat.[18] De hogy milyen jelentősége van e földrajzi nevek pontos megadá-

16 *Gábris Gyula:* Afrika Magyar László korában – az európai kultúra földrajzi ismereteinek fejlődése a fekete kontinensről (vázlat). Kézirat. Bp., [2012.] (továbbiakban: Gábris, [2012.]) 6–7. p.

17 Magyar, 1860. a 4. jegyzetben megadott német nyelvű naplórészlet, ford. ms., 2–3. p., BSZ archívumában.

18 *Nemerkényi Zsombor:* Magyar László térképészeti munkájának összehasonlító elemzése. Doktori értekezés. Bp., 2008. 149 p. https://docplayer.hu/6378561-Doktori-ertekezes-nemerkenyi-zsombor-2008.html (Megtekintve: 2020. december 10.)

sának, kitűnik abból, hogy Hunfalvy János nyomán Thirring Gusztáv már egy 1888-ben megjelent tanulmányában kénytelenül felveszi a kesztyűt a nyugati folyóiratokban megjelent állításokkal szemben, amelyek kétségbe vonták Magyar felfedezéseit, éppen a földrajzi névmegadásokkal összefüggésben: „*Ha mi saját magunk ily képtelen és koholt dolgokat terjesztünk Magyar Lászlóról s nem igyekszünk utazásainak néhány homályos pontját tisztázni, nem lehet csodálnunk, hogy Magyarról a külföldön is téves fogalmak vannak elterjedve. A külföld egyes írói megtagadnak Magyartól: minden érdemet s minthogy egyes állításai tévesek, távolságbecslései nagyrészt hibásak, és földrajzi nevei gyakran eltérnek az újabb utazók által említett helynevektől, azoknak semmi fontosságot nem tulajdonítanak. Erre például a következő szolgálhat. Hassenstein Bruno Petermann Geogr. Mittheilungen-jeinek 1862. évfolyamában Kongo és Angola térképét közölve, a 442. lapon Magyar helyneveit bírálgatja, melyeket ő kongói naplójában használ, s így szól: »Die Lage des von ihm genannten hohen Berges Mu Serra und die Mündung des Plusses Mutu-an-kapuka bleibt freilich nach dieser, aller Entfernungs- und Richtungsangaben entbehrenden Beschreibung sehr ungewiss und die Schilderung einer Fahrt den Zaire aufwärts bis zu den Fällen von Upa (ob die Yellala Tuckey's?) mit Angabe einer Menge neuer Namen verliert ebenfalls an geographischem Werth, da die hier gegebenen Entfernungen oft um mehr als das Dreifache übertrieben sind. Die Erkundigungen, welche Magyar von portugiesischen Sklavenhändlern über den oberen Lauf des Zaire einziehen konnte, scheinen uns nicht von der Art, um viel Vertrauen einzuflössen und sind schwer mit den sorgfältigen Erkundigungen Livingstones zu vereinigen.« (A nagy hegynek, amelyet ő nevezett el Mu Serrának és a Mutu-an-Kapuka folyótorkolatnak a fekvése (vagy amelyet róla neveztek el), a minden távolságot és iránymeghatározást nélkülöző leírásban nagyon bizonytalan. És annak az utazásnak a leírása is, amely Zairéba történt, az Upa vízesésekhez (vagy a Yellala Tuckey nevűekhez?), egy csomó új név megadásával, ugyanúgy elveszíti geográfiai értékét, mert az itt megadott távolságok gyakran több mint a háromszorosát teszik ki a valóságosnak. Azok a tudakozódások, amelyeket Magyar portugál rabszolga-kereskedőktől szerzett be a Zaire felső folyásáról, nem tűnnek olyan jellegűnek, amelyek sok bizalommal tölthetnének el bennünket, és nehéz összeegyeztetni őket Livingstone gondos tájékoztatásaival.)*

Eme szigorú bírálat azonban teljesen indokolatlan és igazságtalan, mert azt látjuk, hogy ama inkriminált helynevek az újabb utazók, Stanley, Johnston, Chavanne, Baumann, Weinek útleírásaiban egy-két kivétellel mind előfordulnak s Magyar leírása az újabb tudósításokkal teljesen összevág. Az Upa, vagyis a Faroszongo vízesésről ifj. Jankó János kimutatta, hogy az nem egyéb, mint a Jellala vízesés, s egyúttal előadta amaz okokat, melyek miatt a Faroszongo név ma már nem használtatik. Ami pedig a Kongó felső folyásának vázolását illeti, valóban bámulnunk kell Hassenstein naivságát, aki nem vette észre, hogy Magyar ez alatt voltakép a Kuangót értette, melyet ő a Kongó felső folyásának tartott, s melynek partjain az újabb utazók, Mechov, Capello és Ivens konstatálták mind ama helynevek létezését, melyeket Magyar említ.”[19]

19 *Thirring Gusztáv:* Újabb adatok Magyar László életrajzához. Előadatott a márczius 22-ki ülésen. = Földrajzi Közlemények, 1888. 6. füz. 334–335. p.; http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudastar/item/92-ujabb-adatok-magyar-laszlo-eletrajzahoz 4. p. (Megtekintve: 2020. december 10.)

A szombathelyi konferencián Puskás János foglalkozott Magyar időjárásra vonatkozó meteorológiai megfigyeléseivel. Előadását azonban nem írta meg, és az a konferenciakötetben nem látott napvilágot. Szerencsénkre e kérdéskörről is rendelkezésünkre áll egy elemzés, mégpedig ismét Gábris Gyula tollából. Geográfus kollégánk módszeresen kigyűjtötte Magyar írásaiból a hőmérsékletre, illetve a hőmérséklet környezeti hatásaira vonatkozó feljegyzéseket, összevetésül megadva Angola mai éghajlati diagrammáját. Bevezetésül a következőket írta: „*Kevéssé ismert azonban, hogy utazásai során a többféle megfigyelés mellett – többé-kevésbé rendszeresen – időjárásra vonatkozó méréseket is végzett. Ez gyakorlatilag a hőmérsékleti adatok regisztrálását jelentette. Mérőeszköze egy Réaumur típusú hőmérő volt, amely a víz fagyáspontját 0 foknak, forráspontját 80 foknak vette. (…) Időjárási mérésnek tekinthető még a légnyomás mérése is; azonban írásaiból kitűnik, hogy ezt a sokkal ritkábban végzett mérést elsősorban a bejárt terület magasságának meghatározására, vagyis térképezési célokra használta, így ennek meteorológiai értéke nincs.*

Mérései nem voltak rendszeresek. Alkalmanként naponta elvégezte azokat és rögzítette az adatokat, máskor azonban hosszú kihagyások vannak naplójában. A mérés időpontja sem volt állandó; gyakran a napi szélsőségeket – a leghidegebb, ill. a legmelegebb órák hőmérsékletét – adja meg. Azonban ebből is lehet érdekességeket kihámozni, mint pl. a trópusi fronttal érkező gyors és nagymértékű változások esetében tette azt.

Más kategóriába tartoznak az átfogó jellegű klimatológiai megfigyelései, értékelései. Benguelában és Bihé-ben bizonyára több éves tapasztalatait foglalja össze, de azokon a vidékeken, ahol csak átutazott, és személyes megfigyelésekre, tapasztalatok szerzésére nem volt elegendő ideje, a helyi emberektől kapott információkat dolgozta fel. Ezeket ellenőrizni – pontosabban fogalmazva összehasonlítani – lehetne a mai, hivatalos méréseken alapuló adatsorokkal. Nemcsak ezt a munkát lenne érdemes elvégezni, hanem a megfigyeléseinek kritikáját is át kellene gondolni!”[20]

Hadd idézzünk azonban ezúttal is magától Magyartól egy részletet, bemutatva, hogy miként jeleníti meg utazónk az angolai éghajlati jelenségeket és hatásukat: „*Éghajlata e tartománynak igen forró, mely mégis a tenger közelében a naponként rendesen beállani szokott dél-nyugati passzát szelek által mérsékelve, tűrhető. De beljebb, hol már az említett szelek frissítő befolyása nem érezhető, a nyári október, november, december, január, február, március és április havakban majd csaknem tűrhetetlenül meleg. Amidőn a fövény köves, kopár földszínére függőlegesen eső égető napsugarak, arról kétszeresen visszaverődve, még az árnyékban is 40°–45° Reaumur foknyi forróságot okoznak, mely a mélyen fekvő és köves alkatú magasodásoktól befogott völgyekben pokolbeli forrósággá lesz.*”[21]

„*Az esők általában gyérek, a tengerpartok hosszában, de a tartomány belsejében bővek és rendesek a periodikus időszakban, s némely években oly tetemesek, hogy számtalan folyói szélesen kiterjedő áradásokat okoznak, amidőn a mélyen fekvő völgyek, hol különben a vándor úgy vélné, hogy a világért sem volt soha egy csepp (víz), ilyen alkalommal duzzadt folyamokká növekednek.*”[22]

Magyar írásaiban, a monográfiában és a hat plusz egy naplókivonatban gazdagon tárulnak elénk a különlegesebbnél különlegesebb földrajzi tájak, ugyanígy tró-

20 Gábris, [2012.]
21 Magyar, 1862. 259. p.; Magyar, 2015. 7. p.
22 Magyar, 1862. 260–261. p.; Magyar, 2015. 9. p.

pusi növények és állatok, gyakran latin nevükkel is megjelölve. Sajnos, ezeknek az elemző áttekintésére, feldolgozására még nem született kísérlet. Így, aztán mi magunk itt csak legfeljebb idézetekkel vagyunk képesek felvillantani utazónk már említett, szinte fotografikus megfigyelőképességét. Milyen kár, hogy nem hagyott hátra sokkal több grafikus vázlatát, mint amennyi a monográfia végén, mindössze nyolc táblán található.[23] Korábbi feljegyzéséből vesszük a következő részletet, amelyben világosan kirajzolódik, miként kapunk képet a növényzetről, az állatokról, a tájról és a velük kapcsolatban álló emberekről: *„Az Olo-vihenda erdőség csaknem egészen néptelen, s csak némely elefántvadászok és mézszedők, kik Gyiokoe és Bunda országokból kerülnek oda, kóborolják be, amint szinte a délről északra feljáró, tökéletesen nomád életet folytató ka-szekel, vagy mint őket délen nevezik, mu-kankála hordák. Annál több vadállat tanyázik ott. A mérges oroszlán egészen háborítatlanul gyakorolja ottan rettenetes hatalmát az állatországon; az elefántok és rhinocerosok (orrszarvúak) is kényükre tenyészhetnek a földet borító dús növényzeten táplálkozva, annál is inkább, mivel az erdősűrűségeket kisebb nagyobb mezőségek váltják fel.*

A magas fáknak örökös sötét árnyékában járó utasban a szakadatlanul feltáruló, buja és változatos természeti jelenetek fellengző érzelmet keltenek, de az őt folyvást környező síri néma csend csakhamar búskomor elfogódást támaszt lelkében. Az untató egyformaságot csak az itt-ott kisebb-nagyobb távolságra előforduló nyílások, melyek fűvel gazdagon borítottak, s kristálytiszta vízerektől keresztül hasítottak, szakasztják meg. Ezeket a erdőnyílásokat az elszórva legelésző vadak csoportjai is élénkítik könnyű mozgásaikkal.

E területnek földszíne egész kiterjedésében hullámos magaslatokkal váltakozik, melyek keletre hova-tovább emelkedve a Gyiokoe tartomány szélén összpontosulni látszanak, s eképpen ott a dél-afrikai fennsíkok egyik jelesebb magasodási (kulminációs) pontját képezik, melyről számtalan vízér folyik nyugatra és keletre. Európai ember még csak gyanítani sem merné, hogy ott Afrika belsejében oly bőséges és állandó víztömeg létezzen, mint amennyi ezen rengeteg erdőkkel fedett magas vidéket elárasztja. Minden irányban ömlenek kisebb nagyobb folyók és vízerek, melyeknek szélesen iszapos és ingoványos partjai még a gyalogos utazókat is hátráltatják. Teherhordó állatokkal pedig majdnem lehetetlen volna azokon keresztül járni."[24]

Különös, hogy sem külföldi, sem hazai kutató sosem vette a fáradságot, hogy számba vegye Magyar igen értékes adatait az őt befogadó nép, az ovimbunduk (Bihé törzsi királyság) egészségi állapotáról, a közöttük dívó betegségekről. Idézetünkből ugyanakkor egyértelművé válik, hogy sok más törzsi állapotú afrikai közösség módjára a hagyományos gyógymódokat babonás hiedelmek keresztezik, amelyek sok esetben éppen lehetetlenné teszik a felismert hatásos gyógyítási módok alkalmazását; nem véletlen, hogy mind a mai napig a hiányzó afrikai egészségügyi ellátás okán orvosi missziók igyekeznek különféle tanfolyamok útján a helyi *gyógyítókat* rávenni arra, mi az, ami hasznos, és mi az, amit

23 Magyar, 1859. 1–8. t.

24 *Magyar László:* Rövid tudósítás a Moluva vagy Moropuu és Lobál Országokról. Székfoglalóúl olv. october 10. 1859. = MAÉ, 1859. 11. sz. 924–925. p.; http://afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudastar/item/2062-rovid-tudositas-a-moluva-vagy-moropuu-es-lobal-orszagokrol-short-report-about-moluva-or-moropuu-and-lobal-countries-magyar-laszlo 5–7. p. (Megtekintve: 2020. december 10.)

nem szabad használni gyakorlatukban: *„Az erdők töltve vannak számtalan fajú illatos s orvosi növényekkel, s a bennszülöttek sok orvosi növénynek ismerik tulajdonságait, de mivel a nyavalyákat a gonosz lelkek varázslatának tulajdonítják, azért leginkább a kimbandákhoz* [varázslókhoz – BSZ] *folyamodnak, hogy áldozatokkal a gonosz lelkek haragját megkérleljék, s éppen a legsúlyosabb betegségekben nem használnak orvosságot. A kimbandák a halandók legálnokabb imposztorai már kora gyermekségektől a tettetés és hazugság mesterségébe beavatván, a nép babonáját okosan ki tudják zsákmányolni s a betegségek elhárítására a legnevetségesebb s a józan ésszel egészen ellenkező módokat alkalmaznak."*[25]

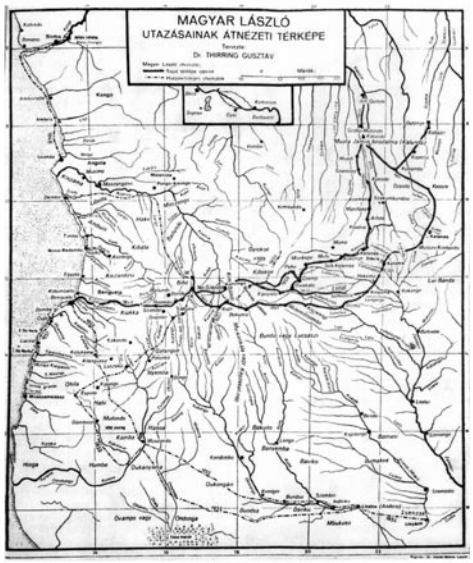
„Nem szenved kétséget, hogy a kimbandák sok és feltűnően jótékony orvosi növények tulajdonságát ismervén, azok által szapora és szerencsés gyógyításokat eszközölnek, de minden tetteiket nevetséges és titkos babonafátyolba burkolják s a valódi gyógyszert s alkalmazása módját is nagy titokban tartják, ezért általuk lehetetlen azoknak ismeretébe jutni. Csonttöréseket, mély vágásokat igen hamar tudnak meggyógyítani, de minthogy az orvosszerek, alkalmazása előtt, alatt s után a legotrombább szertartásokkal élnek, azért a beteg felgyógyulását inkább ördögi kuruzsolásuknak, mintsem a gyógyszer hatásának tulajdonítják."[26]

Bizonyos értelemben a természettudományok, bizonyos mértékben a hagyományos gazdálkodás világába vezetnek Magyarnak azok a feljegyzései, amelyek a helyi földművelésről, művelési technikákról, terményekről, sőt, kereskedelemről adnak képet. Sajnos, Vajkai Zsófia 1989. évi nagy értékű tanulmánya csak portugál nyelven érhető el.[27] Viszont szombathelyi előadása, amelyben saját Magyar Lászlóra vonatkozó kutatásainak összefoglalóját nyújtotta, röviden ismertette idevágó eredményeit: *„Rátérve az angolaiak földművelésére, Magyar László írásait, leveleit végigolvasván külön választottam a gyűjtögető, állattenyésztő és földműves népeket. Ismertettem mindazt, amit látott és feljegyzett a földművelés egyes mozzanatairól, a használt szerszámokról, a termelt növényekről, a belőlük készült alapvető ételekről. A termelvények értékéről a cserekereskedelemben, s nem utolsó sorban arról, hogyan vélekedtek a helyiek a földművelésről, kinek volt az a kötelessége, maga Magyar hogyan kertészkedett, mely növényekről tudott, amelyek a gyarmati gazdálkodás során kerültek, vagy kerülhettek az afrikaiak kezére. Az ő ezekről való vélekedéseit egyébként viszont láttam a Levéltárban* [Lisszabonban – BSZ] *talált más iratokban is. Bizonyára nagy érdeklődésre tarthat számot Magyar beszámolója az arató ünnepekről és egyes varázsló szertartásokról, ahol a kultikus céllal gyűjtött vagy termesztett növények kaptak nagy szerepet."*[28]

Elvezetnek a természettudományok köréből Magyarnak azok az adatai, amely a korabeli angolai népességszámra vonatkoznak, de amelyek a nemzetközi tudományosságban máig figyelmet keltenek. Sárkány Mihály szombathelyi előadásában, amely egy sor kérdésben ad pontos és tájékozott helyzetjelentést a Magyarral kapcsolatos kutatások területén, felveti a nehezen feltárható egykori demográfiai állapotok kérdését: *„Az afrikai történelem egyik legne-*

25 Magyar, 1859. 346. p.
26 Magyar, 1859. 347. p.

27 *Vajkai, Zsófia:* Notas de László Magyar explorador da Africa, sobre a agricultura dos povos angolanos. In: Estudos em Homenagem a Ernesto Vegia de Oliveira. Coord. Fernando Oliverio Baptista et al. Lisboa, 1989. 825–850. p.
28 *Uő:* Adalékok Magyar László angolai utazásainak kutatásához. In: Rákóczi, 2019. 124. p.

Magyar László utazásainak átnézeti térképe (Thirring, 1937. 15. p.)

hezebben tisztázható kérdése, írásos források hiányában, a demográfiai viszonyok alakulása. Linda Heywood és John Thornton kísérletet tettek arra, hogy felhasználják Magyar László becslését az ovimbundu tartományokban található falvak és a bennük lakók számáról. Magyar adatai részben a saját szemrevételezésén, részben általa megbízhatónak ítélt személyek adatközlésén alapultak, és kerekített számok voltak. A szerzők azonban úgy ítélték meg, hogy valószínűségük értékét növeli két tényező: az ovimbundu államokban adófizetési és katonaállítási kötelezettség volt, ezért az uralkodó által ezzel a feladattal megbízottak, akik informátorai lehettek Magyarnak, megfelelő ismeretekkel rendelkezhettek."[29]

A Sárkány Mihály által említett kutatók munkája, ellentétben azzal, amit pesszimista módon Thirring Gusztáv, Ecsedy Csaba[30] vagy akár Krizsán László állít, miszerint Magyar kisodródott vagy inkább be sem került a nemzetközi kutatás színpadára, elsősorban utazónk kétségkívül nagy értékű adataira alapozva szemrevételezik az ovimbundu és ezáltal a közép-afrikai királyságok demográfiai viszonyait. (Tekintsünk el most attól a hamis információtól, miszerint nevezett kutatók szerint Magyar egy 1848-as menekült lett volna.): *„Mintegy bizonyításképpen, hogy a hasonló forrásokban mennyi potenciál lehet, azt javasoljuk, hogy vizsgáljuk meg a magyar származású Magyar László kiterjedt demográfiai jegyzeteit, aki bejárta Angolát és közép-Afrika más részeit a 19. század közepén (1848–1857). Ezek a demográfiai jegyzetek azt sugallják, hogy Magyar feljegyezte több közép-afrikai királyság, de legfőképpen az közép-angolai Magas Felföldek népességi adatait, amely az ovimbunduknak ad otthont. Lehetséges, habár kicsit spekulatív, úgy értelmezni ezeket a közép-angolai adatokat, mint támpontokat, amelyek segíthetnek eligazodni, és megbecsülni a lakosság méretét, sűrűségét, illetve eloszlását szinte az egész angolai közép magasfelföldön és Zaire néhány részén a 19. század közepén. Továbbá, azon kívül, hogy mennyire hasznosak ezek a jegyzetek a népesség becslésében Közép-Afrika tekintetében, tanulmányunk példát mutathat más kutatóknak, akik Afrikában máshol, más időszakokat kutatnak, és kiderülhet, hogy a (korabeli) utazók statisztikai becslései jóval szilárdabb számbeli alapokon nyugszanak, mint azt korábban képzelték.*

29 *Sárkány Mihály:* Magyar László kutatásainak utóélete a tudomány nemzetközi vérkeringésében. In: Rákóczi, 2019. 107. p.

30 *Ecsedy Csaba:* Magyar László, 1818–1864. = Ethnographia, 1969. 4. sz. 554–564. p.

Magyar egy liberális menekült volt, aki az 1848-as magyar forradalom elől menekült először Brazíliába, majd áthajózott Angolába. Angolában részt vett a kereskedelemben, és Viye (azaz Bihe) államba költözött 1849-ben, ahol kiépített egy falut (azaz csak egy libátát, mondjuk udvarházat, Masisi Kiutu-ban, a Kiutu folyó mentén), és elvett feleségül egy (14 éves) fiatal lányt a helyi arisztokráciából (a törzsi király, Kaya-Kayangula lányát). Viyet bázisként használva, rendszeres utazásokat tett a fő közép-afrikai kereskedelmi utak mentén, délen egészen a Kalahariig, keleten egészen Lundáig, és északon a Kwanzaig, majd visszatért Európába 1858-ban (bár visszatérhetett volna). Kíváncsi utazóként hamar elnyerte a „Ngana Komo" becenevet, ami kb. annyit jelent „Miért? Uraság" (Mister Why?) (portugálban a como jelentése: miért?, hogy?). Földrajzi, társadalmi és nyelvészeti adatokat is gyűjtött, ezeknek egy jelentős része tudós szigort tükröz, ami hasonló Heinrich Barthéhoz és Gustav Nachtigáléhoz.

Amikor Magyar megérkezett Angolába, akkoriban a közép magas felföldeket több Ovimbundu királyság uralta, amelyekk közül Viye, Ngalangi és Mbailundu voltak a legfontosabbak. Ezek a királyságok adószedői hatalommal is bírtak több kisebb állam felett, és Magyar idejében ez a három királyság éppen hogy elkezdett egy hatalmas kereskedelmi hálózat központjává válni, amely összekötötte Benguela és Lobito tengerparti kikötőit nagyobbrészt a mai Angolával, Zaire-ral és Zambiával.

Magyar demográfiai adatai alapvetően falvak számából adódnak, amelyeket magasabb politikai egységekre osztott, ezek közül néhány független állam volt, de a többség alegységekből állt, amelyek maguknál nagyobb királyságok részét képezték. Innen aztán eljutott a lakosság becsléséhez, amelyet úgy kapott meg, hogy megszorozta a falvakat egy faktorral, ezekhez hozzáadta a speciális becsléseket minden alegységhez, amelyekre a nagyon nagy települések, illetve általában a politikai (azaz a törzsi állami) fővárosok (kombalas) adataiból következtetett, végül az össznépességi adatok becsléséhez eljutva."[31]

Amennyiben a demográfiát az emberföldrajz részének tekintjük, úgy e kérdéskör a természet- és társadalomtudományok között félúton helyezkedik el. Viszont a Magyar Lászlótól ránk maradt, csonkaságában is gazdag szellemi hagyaték további jelentős adalékai már a társadalomtudományok területére vezetnek át. Első helyen kell említenünk a rabszolga-kereskedelmet, amellyel kapcsolatos feljegyzéseire figyelmet érdemlő, de erősen módosításra szoruló elméletet épített rá Krizsán László.[32] Amint Sárkány Mihály megjegyzi: koncentrált rabszolga-kereskedelem helyett inkább szűkülő rabszolga-kereskedelemmel kell számolnunk Magyar korában az általa megismert nyugat-afrikai tengerpartokon.[33] És hogy ez semmiképpen nem valamiféle gazdasági válságot, pusztán a kereskedők jövedelemforrásának elvesztését eredményezi. Ugyanakkor a rabszolgaság belső afrikai megnyilvánulásait oly részletesen bemutató Magyar-monográfia adott részleteinek feldolgozása, tudományos hasznosítása még várat magára.

31 *Heywood, Linda – Thornton, John:* African Fiscal Systems as Sources for Demographic History. The Case fo Central Angola, 1799–1920. = Journal of African History, 1988. iss. 2. 213–214. p.

32 *Krizsán László:* A koncentrált rabszolga-kereskedelem gazdasági és társadalmi hatása a nyugat-afrikai partvidék népeinek életére a 19. század közepén. In: A változó harmadik világ. Válogatás a magyar fejlődés-kutatások műhelyeiből. Szerk. Dobozi István, Láng László. Bp., 1985. 457–479. p. (Tanulmányok a fejlődő országokról; 117.)

33 *Sárkány Mihály:* Magyar László szerepe és helye a magyar Afrika kutatás történetében. = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 2019. 20. sz. 88–89 p.

Ismeretes, hogy Fodor István egy igen magas színvonalú angol nyelvű monográfiában[34] dolgozta fel Magyar László nyelvi adatgyűjtését. (Itt kell említenünk, miért kell külön számba vennünk naplórészleteinek közreadásakor az 1859. évi napló, Magyar székfoglalója 1860. évi német kiadását: ugyanis a magyar kiadásból a beszámoló végére illesztett szójegyzék elmaradt, amelyet Fodor ugyancsak feldolgozott.) Néprajzi adalékaival legbehatóbban Sebestyén Éva foglalkozott.[35] Néprajzi gyűjtéseit általában és szórt folklórközléseit e szemle szerzője vette számba dolgozataiban.[36] Társadalom néprajzi információi, vagy például az őt befogadó bihéi törzsi királyság szokásjogi rendszerének leírása ugyancsak megérdemelné az elemző számbavételt, méghozzá komparatív módszerrel, más közép-afrikai törzsekről nyert hasonló (korú) ismeretek tükrében.

Ugyanis minden ellenkező elképeléssel szemben a hagyományos afrikai társadalmak, különösen a dinasztikus típusú, törzsi királyság szintjére emelkedő közösségek igen kidolgozott és európai értelemben vett jogi szabályozásokkal rendelkeztek, még ha csak a szóbeliség által érvényesültek is: példaként a ghánai akan/ashanti vagy a ruandai régi tutszi fennhatóságú királyság lejegyzett formájában vaskos kötetet kitevő szokásjogi rendszeréről szólhatunk itt. Magyar László könyvében olyan részletességgel kerül sor a társadalom eme szabályozó rendszerének feltárására, hogy méltán adhatnánk – tehát ugyancsak komparatív eszközöket is felhasználva – teljes képet mai szemszögből feltárva és vizsgálva az ovimbunduk jogszokásairól. Nem beszélve arról, hogy a kimbunda (varázsló) manipulatív játékában használt méreganyagok – lásd méregpróba – kapcsán máris ismét a természettudományok területén találjuk magunkat.

34 *Fodor, István:* Introduction to the History of Umbundu. László Magyar's Records (1859) and the Later Sources. Bp., 1983. 327 p.

35 *Sebestyén Éva:* Kaland és kutatás Afrikában. Magyar László életrajza. Bp., 2008. 288 p.; *Uő:* Magyar László műve és életútja. In: Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1857-es években. Közreadja Uő. Bp., 2012. 7–58. p.

36 *Biernaczky Szilárd:* Magyar László néprajzi gyűjtései. A jeles terepmunkás születésének 200. évfordulóján. = Honismeret, 2018. 6. sz. 3–9. p.; *Uő:* Népköltészet, zene és tánc Magyar László munkásságában, = Irodalmi Jelen, 2019. 213–214. sz. 176–199. p.

Németh Balázs

Szabó a fronton

Török József huszártizedes két haditette 1915-ben

Török József[1] 1885-ben, idősebb Török József és Mészáros Terézia fiaként született a Vas vármegyei Darázsporpácon. A mai Sárvári járásban található két középkori falucska, Darázs- és Pórporpác nem sokkal születése előtt, 1863-ban egyesült, elnevezése Porpácra rövidült. A közigazgatási összevonás dacára Török születésekor, de még 3 évtizeddel később is régi nevükön, külön említették mindkét települést. 1898-ban a Szombathely–Pozsony vasútvonal mellett fekvő település 18 házból állt, 132 római katolikus és ágostai evangélikus lakossal.[2]

Felnőttként szülőfaluja nem kínált megélhetést neki, ezért Török később a szabómesterség elsajátításába fogott. Szakmáját Vépen tanulta, majd 1900-ban szabadult fel. Ezt követően Budapesten, Sopronban, Győrben és Nagykanizsán dolgozott segédként. Először Szerecz Istvánnal[3] tartott fenn közös műhelyt.[4] A nagy háborút megelőzően egy ideig Olaszországban is tanulta mestersége csínját-bínját.[5] Hazatértét követően, a háború kitörésének évében, 1914 áprilisában váltotta ki iparengedélyét Szombathelyen.[6] Rövid ideig dolgozhatott szakmájában, ugyanis már az általános mozgósításnál fegyverbe szólították. 1914 őszén a császári és királyi 11. huszárezred huszáraként vonult el a galíciai frontra.

A 2 évszázaddal korábban székely határőrezredként indult 11-es huszárok Vas vármegye házi huszárezredének számították. (1. kép) Dacára annak, hogy 1914-ben már nem állomásoztak Szombathelyen, hiszen 1912. március 1-jén elkerültek városunkból, az ezredtörzs állomáshelye a galíciai Lancut[7] lett.[8] Laktanyájuk azonban nem ürült ki, helyükre egy másik lovasalakulat, a császári és királyi 5. ulánusezred érkezett. Háziezredi „státuszukat" annak köszönhették, hogy kiegészítési körzetük a háború végéig Vas vármegye maradt, vagyis a legénységi állományt Vas vármegye településeiről sorozták, sőt a tisztikar jelentős része is Vas vármegye nemesi vagy egyéb meghatározó jelentőségű családjaiból – például Erdődy, Saághy, Széll, Reissig, Weöres, dukai Takách, Bezerédj stb. – került ki.

A huszárok – Vas vármegye másik háziezredéhez, a császári és királyi 83. gyalogezredhez hasonlóan – a háború első

1 A szerző egyik dédapja.

2 *Balogh Gyula et al.:* Vasvármegye. Bp., 1898. 30. p. (Magyarország vármegyéi és városai; 3.)

3 Szerecz István Pusztabarátiban született, a szabómesterséget Somogycsurgón tanulta. 1909-ben szabadult fel, majd többek között Budapesten és Grazban segéd, 1929-től önálló iparos Szombathelyen. Vas vármegye és Szombathely megyei város általános ismertetője és címtára az 1931–32. évre. Főszerk. F. Szabó Géza; szerk. Gyulay Sándor, Rexa Dezső. Bp., [1931.] (továbbiakban: F. Szabó, 1931.) 628. p.

4 F. Szabó, 1931. 628. p.

5 Török József lánya özv. Németh Ernőné Török Magdolna szóbeli közlése, 2018. szeptember 22.

6 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára. Szombathely város polgármestere iratai. Iparhatósági iratok. Iparlajstrom A 12/1914.

7 Łańcut, megyeszékhely dél-kelet Lengyelországban.

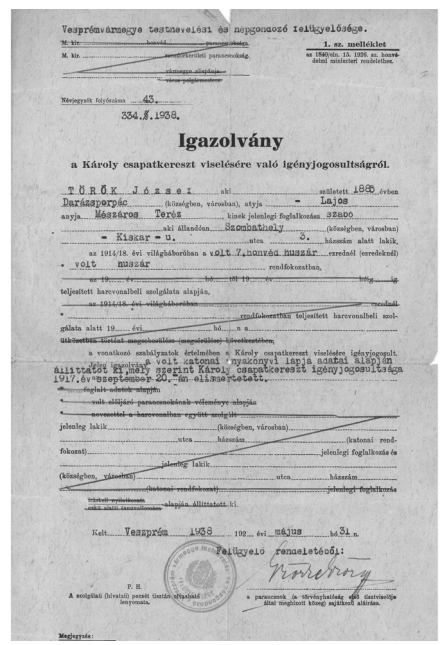
8 I. Ferdinánd bolgár király nevét viselő 11-es huszárezred háborús emlékkönyve. Szombathely, 1920. (továbbiakban: Ezredtörténet, 1920.) 16. p.

1. kép: 11-es huszártisztek ulánus társaikkal a szombathelyi laktanya udvarán
(A szerző gyűjteményéből)

2. kép: Adolf Waldstein von Wartenberg
(Ezredtörténet, 1920. 146. p.)

Veszprémvármegye testnevelési és népgondozó felügyelősége.

1. sz. melléklet

334./I.1938.

Igazolvány

a Károly csapatkereszt viselésére való igényjogosultságról.

TÖRÖK József aki született 1888. évben
Darázsporpác (községben, városban), atyja - Lajos
anyja Mészáros Teréz kinek jelenlegi foglalkozása szabó
aki állandóan Szombathely (községben, városban)
- Kiskar - u. utca 3. házszám alatt lakik,
az 1914/18. évi világháborúban a volt 7.honvéd huszár ezredénél (csendőrségnél)
volt huszár rendfokozatban,
az 19.. év.. hó.. tól 19.. év.. hó.. ig
teljesített harcvonalbeli szolgálata alapján,
az 1914/18. évi világháborúban ezredtől
rendfokozatban teljesített harcvonalbeli szolgálata alatt 19.. évi.. hó.. napon
tüdőbetegben történt megbetegedése (megsebesülése) következtében,
a vonatkozó szabályzatok értelmében a Károly csapatkeresztet viselésére igényjogosult
volt katonai rangjának megfelelő
állítottam ki a volt katonai rangjának megfelelő Károly csapatkeresztet igényjogosultsága
1917.évi szeptember 20.-án elismertetett.
foglalt állások alapján.
volt elöljárói parancsnokának véleménye alapján
ezredtől a harcvonalban együtt szolgált
jelenleg lakik (községben, városban)
utca házszám (katonai rendfokozat)
jelenlegi foglalkozása és
jelenleg lakik
(községben, városban) utca házszám
katonai rendfokozat) jelenlegi foglalkozása
alapján állíttatott ki.

Kelt. Veszprém 1938 192.. évi május hó 31 n.

Felügyelő rendeletéből:

P. H.

A szolgálati (hivatali) pecsét tintás nyomtából készült lenyomata.

a parancsnok (a törvényhatóság első tisztviselője) által meghízott közegi aláírás aláírása.

Megjegyzés:

3. kép: Török József 12 heti frontszolgálatért járó Károly-csapatkeresztjének igazolása 1938-ból
(A szerző gyűjteményéből)

hónapjaiban főként kisebb határmenti villongások leküzdésében vállaltak szerepet, jelentősebb ütközetet ebben az időszakban még nem vívtak.

Nagy változások időszaka volt ez. A huszárok a háborút még színes, bőségesen zsinórozott egyenruhájukban, sötétvagy világoskék mentében és atillában, valamint piros nadrágban kezdték. A háború első évének végére rá kellett jönniük, hogy az ellenség elől ezekben a díszes öltözetekben nem maradhatnak rejtve, ezért 1915-re már – a gyalogsághoz hasonlóan – csukaszürke, majd tábori szürke egyenruhára váltottak. 1915 májusára a keleti front arcvonalai is megmerevedtek. A mozgó háború időszaka lezárult, új típusú küzdelmekre kellett számítani. A katonák a lövészárkokba, a kiépített védvonalak mögé szorultak. A huszárok számára ez elemi erejű változást jelentett, hiszen a lényegüket adó lovas harcmodorról rövid időn belül át kellett térniük egyfajta lóról szállt gyalogsági harcmodorra. A kardot egyre inkább felváltották a gyalogsági fegyverek, a karabély és a szurony.

Török Józsefet az 1914. augusztus 4-én Szombathelyen felállított tartalékszázadhoz osztották be. Az alakulat parancsnoki tisztét a kezdetektől Adolf Waldstein von Wartenberg[9] gróf, (2. kép) tartalékos huszárkapitány[10] látta el. A század tagjai önként jelentkezőkből kerültek ki. A harctérre szállításukat követően 1914. szeptember 5-én lépték át a monarchia és az Orosz Birodalom határát, ahol portyázó kozákokra vadásztak a környező erdőkben. Az őszi időszakot Dél-Lengyelországban, majd a Kárpátokban töltötték, többnyire hírszerzési feladatokat végeztek. Az újév elején az Ung folyó környékén kisebb csatározásokban vettek részt, majd a gorlicei áttörést követően az 5. huszárezredhez beosztva az Uzsoki szoroson keresztül üldözték az ellenséget. Ennek azonban az oroszok Wielki-Blotótól délre megálljt parancsoltak.[11]

Az első haditett

1915. június 9-én a századot ideiglenesen a 27. gyalogdandárhoz osztották be. Feladatul kapták, hogy derítsenek fel, egy Lakától[12] délre eső terepszakaszt, ahová az oroszok betörtek. Az ezredtörténet a következőket írja erről: „*Ez alkalommal Barcza törzsőrmester járőreivel az elvesztett összeköttetést a Szurmay csoporttal ismét felvette. Otocska főhadnagy és Gráf szakaszvezető ellenséges járőrökkel harcba keveredtek, ezeket visszaverték és zsákmánnyal tértek vissza*”.[13] Török József a harcba keveredett járőr egyik tagja volt. A fegyveres összecsapással kapcsolatos kitüntetésfelterjesztésből további részletek is kiderülnek. 1915. június 13-án Adolf Waldstein huszárkapitány, századparancsnok Bronz Vitézségi Éremre terjesztette fel Török József tizedest. Az indokolás szerint *„1915. június 9-én egy tűzharccal végződött, az ellenséget sújtó felderítő-vállalkozás zajlott. Ennek során a veszteségek saját szem-*

9 Adolf Waldstein von Wartenberg 1868. december 27-én Prágában született. A háborút a cs. és kir. 11. huszárezred alezredeseként fejezte be, később császári és királyi kamarás, titkos tanácsos lett. Kiérdemelte többek között a Katonai Érdemkereszt hadiékítményes és kardos 3. osztályát, a Jubileumi Udvari Érmet és a Szuverén Máltai Lovagrend lovagkeresztjét. 62 éves korában, 1930. június 17-én hunyt el Csehországban. Rangliste des Kaiserlichen und Königlichen Heeres. Wien, 1918. 993. p.; https://www.geni.com/photo/view/6000000035682405056?album_type=photos_of_me&photo_id=6000000040729326490 (Megtekintve: 2020. december 19.)

10 A századosnak megfelelő rendfokozat.

11 A tartalékszázad történetéről bővebben lásd Ezredtörténet, 1920. 146–149. p.

12 Lucky, település Ukrajnában a Dnyeszter közelében.

13 Ezredtörténet, 1920. 147. p.

szögből 2 katonára és 1 lóra rúgtak, melyek Török tizedes és két másik huszár támadása során következtek be."[14] A szűkszavú felterjesztés és az ezredtörténet bejegyzése egy szinte mindennapos harctéri érintkezést ábrázol. A fronton mozgó, az ellenség helyzetét és erejét kémlelő kisebb katonai alakulatok információszerzés céljából járőrvállalkozásokat indítottak, jellemzően az arra önként jelentkezőkből. Ezek a néhány fős alegységek a frontvonalon vagy azon túl mozogva próbálták felderíteni az ellenség helyzetét, települések közelében azt, hogy az ellenség betört-e és jelen van-e a faluban, annak megközelítése az alakulatot veszélyezteti-e. Ezek a járőrvállalkozások nem voltak veszélytelenek. Könnyen veszteségként – sebesültként vagy hősi halottként – végezhette a járőr katonája. Az előbbi felterjesztés tehát egy ilyen járőrvállalkozást ír le, amelyet Török József túlélt. A vitézségi érem felterjesztése bejárta a szokásos szolgálati utat. Előbb a hadosztály, majd végül a hadtest parancsnoka hagyta jóvá, 1915. június 28-án került rá a döntő szó: „*Egyetértek!*", amely egyben a kitüntetés odaítélését is jelentette.

Azt, hogy mi is a feladata, illetve miként kell viselkednie a járőrnek, a korabeli katonai tananyag így határozta meg: „*A járőr ügyes és határozott legyen. – Minden nehézséget el kell viselnie, parancsnokát feladata teljesítésében támogatnia és védelmeznie kell. A terep átkutatására, megfigyelésére és jelentések átadására használtatik. Gyorsan, csendben, elővigyázatosan és ahol lehetséges láthatatlanul kell előnyomulnia. Oly helyen, ahol jó kilátás van, álljon meg figyeljen és tájékozódjék, az utat jól jegyezze meg magának, az ellenség jeleit, nyomait soha se tévessze szem elől, a figyelmét semmi se kerülje ki. Ha lát valamit azonnal jelentse.*"[15]

A második haditett

Nem telt el hosszú idő a következő szereplésig. Ez az újabb harcérintkezés azonban már látványosabb lett, mint az előző.

Időközben az orosz támadások június elején összeomlottak, alakulataink 1915. június 17–18-án Wielki-Bloto északi szélén állást foglaltak. Másnap a Wereszczyca[16] vonala ellen kezdődött a támadás. Hívjuk segítségül ismét az ezredtörténetet: „*E napon a 14. hadosztály parancsára Weörös főhadnagy egy erős járőrrel Terszaków ellen küldetett, amely falu Wielki-Bloto keleti szélén fekszik. A járőr kénytelen volt a mocsár miatt lovait visszahagyva gyalog menni előre és sikerült neki egy ellenséges ulánus századot, mely az átellenben fekvő Dnyeszter parton pihent, meglepni és szétugrasztani. Orbán és Győrvári káplárok a parancsot be sem várva, a folyón átúsztattak és mindegyik egy lovat zsákmányolt. A szétugrasztott század mellett álló orosz gyalogság valószínűleg azt hitte, hogy oldaltámadás fenyegeti, fegyvereiket eldobták és megadták magukat. 800 orosz került így az időközben előrenyomuló kanizsai 48-as gyalogezred kezére.*"[17] Ennek a veszélytől nem mentes vállalkozásnak Török tizedes szintén a részese volt. Az ezredtörténet leírásában ugyan nem szerepel a neve, de egy újabb kitüntetésfelterjesztésből értesülünk az ő részvételéről is. Parancsnokuk, Waldstein kapitány, a vállalkozás után 3 nappal, 1915. június 22-én, ezúttal a II. osztályú (Kis)ezüst Vitézségi Érem fel-

14 A császári és királyi 11. huszárezred tartalékszázadának 26. számú kitüntetésfelterjesztése, 1915. június 13. Másolata a szerző gyűjteményében.

15 *Mattanić Rezső:* Mit kell a honvédnek szolgálatáról tudnia? Szombathely, 1912. 53. p.

16 A Dnyeszter bal oldali mellékfolyója Ukrajnában.

17 Ezredtörténet, 1920. 147. p.

terjesztésében a következőket írta: „*1915. június 19-én Terszuków*[18] *ellen támadtak. A hírszerző járőrt részekre osztották, majd (Török tizedes -a szerk. megjegyzése) az egyenruháját levéve ellenséges tűzben átúszott a Dnyeszteren, hogy a folyó túlpartján lovas nélküli lovat fogjon be. A ló mellett egyik járőrét is visszahozta az innenső partra. Egyenruháját és felszerelését később visszaszerezte*". A századparancsnok ugyanekkor megjegyezte, hogy a tizedest egy korábbi haditettéért már a Bronz Vitézségi Éremre terjesztette fel. A lap szélére piros ceruzával jegyezték fel, hogy ez utóbbi kitüntetést június 26-án ítélték oda számára. A két haditett között 10 nap telt el, így a felterjesztések időben szinte egybeestek. A Bronz Vitézségi Érem odaítélése még nem történt meg, mikor már felterjesztették a II. osztályú (Kis)ezüst Vitézségi Éremre. Ez a javaslat 1915. július 3-án kapta meg a hadtestparancsnoktól a jóváhagyást.[19]

Ugyanekkor az ezred ki nem különített részei a nagyjából 300 kilométerre lévő Balamutowkánál[20] vívtak ádáz küzdelmet. Huszáraink 1915. június 18-ától 3 napig tartották az állásaikat, miközben kézitusával verték vissza az oroszokat. Később ez az ütközet vált a 11-es huszárok hősiességének jelképévé, majd az ezrednapot is a csata évfordulóján ünnepelték. A tartalékszázad ebből a nevezetes csatából kimaradt.

Török József a háború során két ízben sebesült. Az első 1915-ben történt, a veszteségnyilvántartásba az év szeptemberében került be.[21] Feltételezhetően miután e sebesüléséből felgyógyult, pótlásként áthelyezték a pápai magyar királyi 7. honvéd huszárezred 3. századához, ahol a háború végéig harcolt Itt ismeretlen időpontban újból megsebesült. Az első sebesülése lőtt sérülés volt, mellkaslövést kapott. Felgyógyulását követően 1916-ban hazajött, majd ismét a frontra került. Másodjára egy golyó a bal könyökénél a csontba fúródott, amely élete végéig a helyén maradt, nem tudták eltávolítani.[22] Megjárta a román és az olasz fronton is. A háború során három testvére került hadifogságba, ő maga szerencsésen hazatért.[23] (3. kép)

Az 1. világháború alatt a 11-es huszárok közül 306-an érdemelték ki a II. osztályú (Kis)ezüst Vitézségi Érmet, a Bronz Vitézségi Érmet 1089 fő kapta meg.[24] (4. kép)

A háború után Török József ott folytatta, ahol abbahagyta, visszatért eredeti szakmájához, a szabómesterséghez. Szombathelyen nyitott műhelyt, ahol férfi- és tisztiszabóként dolgozott.[25] A két világháború között polgári ruhákat és katonai egyenruhákat készített. Műhelye az 1930-as évekig a Kőszegi utca 19. szám alatt volt,[26] (5. kép) majd később családjával elköltözött a Karicsára, a Kiskar utca 3. szám alatti házba.[27] Itt halt meg 64 éves korában, 1950. június 6-án este 10 órakor. A halál okaként szívizomelfajulást tüntettek fel a halotti anyakönyvben.[28]

18 Tershakiv, Dnyeszter-parti település Ukrajnában Lvovtól délre.

19 A császári és királyi 11. huszárezred tartalékszázadának 32. számú kitüntetésfelterjesztése, 1915. június 22. Másolata a szerző gyűjteményében.

20 Balamutivka, település Ukrajnában a Dnyeszter partján, 1915-ben a 11-es huszárok meghatározó csatájának helyszíne.

21 KuK Kriegsministerium. Verlustliste. Nr. 255. 2./9. 1915. 42. p.

22 Török József lánya özv. Németh Ernőné Török Magdolna szóbeli közlése, 2018. szeptember 22.

23 F. Szabó, 1931. 628. p.

24 Ezredtörténet, 1920. 199–207. p. alapján

25 F. Szabó, 1931. 628. p.

26 Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Bp., 1924. 1409. p.

27 Kapcsolókönyv. Az újjáéledő város – Szombathely, 1946. Szombathely Megyei Jogú Város Közgyűlése 250. ülésének emlékére készült hasonmás kiadvány. Szombathely, 2009. 68. p.

28 Szombathely, halotti anyakönyv 331/1950. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRKK-CK6?i=232&wc=923S-DPX%3A40681801%2C62998201%2C63811001&cc=1452460 (Megtekintve: 2020. december 19.)

4. kép: Török József huszártizedes rekonstruált kitüntetéssora: II. osztályú (Kis)ezüst Vitézségi Érem, Bronz Vitézségi Érem, Károly-csapatkereszt, Sebesülési Érem két sávval, Magyar Háborús Emlékérem

5. kép: Török József egykori műhelyének helye a Kőszegi utca 19. szám alatt napjainkban (Fotó: Németh Balázs, 2020.)

Kovács Eszter Katalin

Mozaikok Kiskos István (1874–1945) szombathelyi polgármester életéből

2. RÉSZ

Közellátás – A háború utáni nehézségek

Az élelmiszer és iparcikkek árának folyamatos emelkedése miatt 1920. március végén a városi tanács árvizsgáló bizottságot állított fel, amelyben a kereskedelem és az ipar minden szakmája képviseltette magát. A bizottság létrehozásáról értesítették a kereskedelemügyi minisztert. Elnöke maga a polgármester lett. A Vasvármegye közlése szerint *„A bizottság megalakulását a városi tanács és a polgármester részéről a legjobb akaratu segíteni akarás megnyilvánulásának tartjuk. De ép azért kötelességünk megkérdezni segít-e a bajokon, le tudja-e szorítani az árakat az iparosok, kereskedők, gazdák stb. szóval az eladóknak ez a kizárólagos képviselése, amelyben egyetlen egy tagot sem juttattak a másik félnek, a fogyasztó közönségnek? Alig hisszük. Más részről meg erős a meggyőződésünk, hogy minden bizottságnál nagyobb haszna lesz, ha a nemzetgyűlés által hozandó törvény alapján bottal verik bele az uzsorásokba a felebaráti szeretetet és a becsületet.”*[1]

1920. április 8-án tartották a városi közgyűlést, amelyen nagyon fontos kérdések kerültek tárgyalásra.[2] A napirend előtt Babics István gyógyszerész felszólalását hallgatták meg, aki számonkérte a polgármestert, hogyan lehetséges, amíg a város keresztény lakossága havi 65 dkg lisztet kap, addig a zsidók laskára 1 vagon[3] búzát. Majd a szabadkőműves páholy házának kérdését vetette fel, nem lehetne-e, hogy átveszi a város, hiszen a bérleti díjat az azt használó katonaság nem tudja kinek fizetni, végül a magas moziárak leszállításáról és az árvizsgáló bizottság problémáiról beszélt. Ezt követően Kiskos István vázolta a közélelmezési helyzetet, majd Horváth Dezső, a közélelmezési hivatal vezetője válaszolt az interpellációra: azt a búzát április 20-ig kapták kölcsön, majd vissza kell adniuk lisztben és korpában. Ígéretet tett a polgármester arra, ha a katonaság elhagyja szabadkőműves páholy helyiségét, akkor felveszi a kapcsolatot a ház tulajdonosaival. A moziárakkal kapcsolatban beszélt a rendőrtanácsossal, az árvizsgáló bizottságokra vonatkozó kifogás pedig tárgytalan, hiszen az ipari és kereskedelmi albizottságok napokon belül megkezdik munkájukat.[4]

Az 1920. július 12-ei közgyűlésen a város úgy határozott, hogy a következő évi ellátás biztosítása érdekében memorandumban fordul a kormányhoz, amelyben kérik:

1 Árvizsgálóbizottság Szombathelyen. = Vasvármegye (továbbiakban: Vvm.), 1920. márc. 23. 3. p.
2 Városi közgyűlés. = Vvm., 1920. ápr. 3. 4. p.
3 1 vagon = 10 tonna, 1 t = 1000 kg.
4 Szombathely város közgyűlése. = Vvm., 1920. ápr. 9. 2. p.

- a közellátásra jogosult, 25.000 koronánál kevesebb jövedelemmel rendelkezők a város a beszolgáltatandó adógabonából kedvezményesen megvásárolhassák az egész éves szükségletet,
- terjessze ki a közélelmezési miniszter Szombathelyre is a törvényhatósági jogú városoknak adott azon lehetőséget, hogy a 25.000 koronánál nagyobb jövedelemmel rendelkezők részére is kedvezményes áron lehessen gabonát juttatni,
- a gabona szabad forgalmát addig ne állítsák vissza a vármegyében, amíg a holdanként beszolgáltatandó adógabona nincs összegyűjtve.[5]

1920 nyarára már a tejellátás is komoly gondot okozott. A városba ugyanis a környező településekről, körülbelül 20 km-es körzetből szállították be a tejet. A 35.000 lakosra 3500–4000 liter tej jutott, amelynek azonban nagy része a csecsemőknek, a kórházaknak és más közintézményeknek ment, így a maradékért komoly harcok folytak. Néhány településről, mint Olad, Gyöngyössziőllős,[6] Nagygencs (ma: Gencsapáti), a gazdák szállították be és adták el a tejet, de előfordult az is, hogy maguk a vásárlók mentek ki a gazdához tejet venni. A Vasvármegye a vásárlások megszüntetésében látta a megoldást, illetve a városi tejellátás centralizálásában.[7]

A háború után a város a szenet a Weisz cégen keresztül szerezte be. A Vasvármegye értesülése szerint azonban az ára jóval több, mint más városokban.[8]

1920. november 10-én tartott közigazgatási bizottsági ülés fő témája a tűzifa kérdése lett. Annak ellenére, hogy Vas vármegye Csonka-Magyarország egyik erdőben bővelkedő területe, Szombathelyen mégsem állt rendelkezésre elegendő a tűzifa, mert a budapesti kereskedők akár kétszeres áron is felvásárolták a fát. Szombathely a sitkei erdőben szeretett volna kényszerkitermelést végezni, de erre nem kapott még engedélyt.[9] 1920 decemberére Szombathelyen elfogyott a tűzifa.[10]

1920. szeptember 28-án tartotta a Légszesz Világítási Társulat utolsó ülését, amelyen a társaság feloszlott, mivel szén hiánya miatt 1919 januárjától az üzem szünetelt, s így nem tudta teljesíteni a feladatát, vagyis Szombathely városát gázzal ellátni. A Társulat 3.500.000 korona értékű vagyonát eladta Szombathely városának, melyet háramlási jog illetett meg, így részvényenként 700 koronát fizetett ki a részvényeseinek. A városnak lehetősége nyílt a gázgyár üzembe helyezésére, amelyet akár már októbertől előirányzott a Vasvármegye.[11] A gázgyár üzembehelyezéséhez a Székesfehérvári Gázművek Igazgatóságánál vásároltak 15 vagon porosz szenet, valamint 3 millió korona folyószámlakölcsönt vettek fel.[12]

A továbbiakban Kiskos István polgármesteri pályájának két nagy beruházását emelem ki, amelyeket már a meghirdetett programja is tartalmazott, és szükségességükre a világháború még inkább felhívta a figyelmet.

5 Szombathely jövő évi ellátása. = Vvm., 1920. júl. 13. 1. p.
6 Oladot 1950-ben, Gyöngyössziőllőst 1933-ban csatolták Szombathelyhez. *Kovacsics József*: Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 4. Vas megye. Bp., 1993. (továbbiakban: Kovacsics, 1993.) 122., 232. p.
7 Szombathely tejellátása. = Vvm., 1920. aug. 1. 2. p.
8 Utazás a városi szén körül. = Vvm., 1920. febr. 22. 1. p.
9 Miért nincs fája Szombathelynek? = Vvm., 1920. nov. 11. 2. p.
10 A szombathelyi fatelepeken ... = Vvm., 1920. dec. 8. 2. p.
11 A város átvette a gázgyárat. = Vvm., 1920. szept. 29. 2. p.
12 Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: VaML) Szombathely város képviselő-testületének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (továbbiakban: Szv. Közgy. jkv.), 1921. április 7. 54/1921. 437–440. p.

Kórház

A képviselő-testület az 1925. április 2-án tartott ülésén mondta ki, hogy a városi közegészségügyi ellátás, a különböző fertőző betegek elkülönítése miatt elengedhetetlen a kórház fejlesztése és bővítése. Az anyagiak még kérdésesek voltak, viszont a kölcsön felvétele feltétlenül szükségesnek tűnt. A tervek szerint a gyerekkórház telkén épült volna az új kórház,[13] amelyet 1923. december 19. és 1924. január 11. között vett ideiglenes kezelésébe a Vas vármegyei közkórház.[14] Az építési költségekhez Szombathely rendezett tanácsú város képviselő-testülete 25 millióval járult hozzá.[15] Év végére kiderült, hogy a tervpályázat alapján az építési költségek 75 millió koronáról közel 134 millió koronára emelkedtek, ezért a város is úgy döntött, hogy további 19 millió koronát tesz hozzá a költségekhez.[16]

1926 februárjában már folytak az új közkórház építkezési munkái.[17] A törvényhatósággal tulajdonrészesedéssel kívánták megépíteni: a város ehhez beadta a gyermekkórházat. A vállalt kötelezettség teljesítését azonban feltételekhez kötötte a városi képviselő-testület. E szerint:

- az új kórház a gyermekkórház és az azzal szomszédos, Gyöngyös patakon túli területen épül, amelyet a vármegye saját költségén szerezzen meg,
- a kórház a vármegye és a város közös, egyenlő arányú tulajdona, 580 ágy befogadóképességgel fog rendelkezni,
- az összes átalakítási, építési, berendezési költségekről a vármegye gondoskodik,
- az új költségek 50.000 millió koronát nem haladhatják meg, ennek fele részét a kormány államsegélyként utalja ki,
- a vármegyét és Szombathely várost az államsegélyen felül maximum 25.000 millió korona költség terheli közösen,
- ha nem kellene ennyi összeg, akkor a megtakarításon fele–fele arányban osztozik a város és a vármegye,
- a város a beruházási kölcsön ráeső részét bármikor kifizetheti,
- a gyermekkórház átadásával a város a költségek egy részét teljesítette, a többit akkor adja, ha az állami segély és a vármegye része már teljes egészében felhasználódott,
- ha a költségek fedezésére a vármegye adót vet ki, az a szombathelyiekre nem vonatkozik.[18]

A kórház építési költségeihez a tervek szerint tehát 9500 millió koronát Szombathely városa, 15.500 koronát a vármegye adott volna, a többi összeg pedig államsegélyből lett volna fedezve.[19] Március végén már arról adtak hírt, hogy Vass József népjóléti miniszter ígéretet tett, hogy még 1926-ban 9 milliárdot utal ki a közkórház építésére, a fennmaradó összeg pedig a következő évben érkezik.[20] Az április eleji közgyűlésen elhatározták, amennyiben ez az államsegély nem, vagy kisebb mérték-

13 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1925. április 2. 52/1925. 125–129. p.
14 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1924. február 7. 20/1924. 57–59. p.
15 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1925. június 27. 93/1925. 213. p.
16 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1925. december 3. 168/1925. 399–400. p.
17 Szombathelyen építik fel a vidék legnagyobb közkórházát. = Nemzeti Újság (továbbiakban: NÚ), 1926. febr. 27. 4. p.
18 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1926. február 4. 7/1926. 18–24. p.
19 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1926. április 1. 75/1926. 137–138. p.
20 Kilenc milliárd a szombathelyi közkórházra. = Pesti Hírlap (továbbiakban: PH), 1926. márc. 23. 10. p.

ben érkezne, úgy anélkül, vagy a rendelkezésre álló összegből valósítják meg.[21]

1927 márciusában az építkezési munkálatok a legjobb ütemben haladtak, a téli időjárás is kedvezett.[22] Májusban az elmebeteg pavilon már elkészült, a főépület munkálatai is lassan befejeződtek. Problémát jelentett viszont, hogy a legkorszerűbb vízvezeték, csatornázási és fűtési eljárás akkora összeget tett volna ki, amelyet képtelenség volt előteremteni, hiszen mind a város, mind a vármegye a legtöbbet, amit adhatott, beletette az építkezésbe. A népjóléti minisztertől a felajánlott 26 milliárd koronából 9250 milliót kaptak meg, 3625 millió közvetlen tőkében, 5625 millió kölcsön formájában, ezért az építkezés mielőbbi befejezése miatt elhatározták, hogy felkérik a miniszter urat a további összeg gyors folyósítására.[23] A plusz költségek miatt a gazdasági melléképületeket nem tervezték megépíteni, ezeket az üzemeket a szuterénben helyezték el.[24]

Időközben kiderült, hogy a tervezett 50 milliárd nem lesz elegendő a kamatveszteség miatt. Az építkezést 54 milliárdra becsülték, a város Kiskos szerint a rá eső különbözetet megadja. Viszont nagy szükség mutatkozott az állami segély mielőbbi utalására is, ezért Vass József népjóléti miniszterhez fordultak.[25]

A kórházi fűtés, vízvezeték, csatornázás, gőzfőző, gőzmosó és gazdasági épületek berendezését Tóth Imre és társa budapesti cég végezte 634.092 pengőért azzal a kikötéssel, hogy részben szombathelyi iparosokat kellett foglalkoztatnia. A kazánház felszerelését Schliedl Nicholson budapesti gépgyár kapta 314.697 pengőért. A kórházi épület eszközökkel való ellátását 2–3 milliárdra becsülték, ezért úgy döntöttek, hogy a gyermekkórház épületét egyelőre nem alakítják át.[26]

A közkórházi bizottság novemberi ülésén dr. Pető Ernő főorvos bejelentette, hogy Vass József elképzelése szerint az elmebetegek részére egy munkatelepet, kertészetet szándékoznak kialakítani. Egyben értesítette a bizottságot arról is, hogy a közkórház telkét északi irányba bővíteni kell. Ezt pedig a Tejház-malom telkének megvásárlásával, szükség esetén annak kisajátításával lehet elérni.[27]

A kórház élelmezésének biztosítása miatt a város és a vármegye megvásárolta a Kubinszky-féle ingatlant.[28] A terület bővítése a Nagykörút északra történő eltolását, és a Gyöngyösön egy új betonhíd felállítását hozta magával.[29]

1929 februárjában sorra nyitották meg az osztályokat, s helyezték állásba az új orvosokat. A vármegye a február 18-án tartott közgyűlésen döntött egy–egy új orvos felvételéről a gümőkóros, valamint a bőr- és bujakóros osztályra.[30]

Az új szombathelyi közkórházat 1929. szeptember 1-jén avatta fel Horthy Miklós, felesége és Vass József népjóléti miniszter,

21 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1926. április 1. 75/1926. 137–138. p.
22 Helyi közügyek. A közkórházi bizottság ülése. = Vvm., 1927. márc. 12. 4. p.
23 MNL VaML Vas vármegye törvényhatósági bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (továbbiakban: Vvm. Közgy. jkv.), 1927. május 16. 238. kgy. 8706/1927. 94–95. p.
24 Változott tervek alapján készül el az uj közkórház. = Vvm., 1927. márc. 16. 4. p.
25 Helyi közügyek. Ötvennégy milliárdba kerül a közkórház. = Vvm., 1927. aug. 3. 2. p.
26 MNL VaML Vvm. Közgy. jkv., 1927. szeptember 19. 500. kgy. 18656/1927. 94–95. p.
27 Helyi közügyek. A közkórházi bizottság ülése. = Vvm., 1927. nov. 25. 4. p.
28 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1927. december 1. 224/1927. 553–555. p.
29 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1928. szeptember 20. 197/1928. 328–329. p.
30 MNL VaML Vvm. Közgy. jkv., 1929. február 18. 19. kgy. 3295/1929. 25–26. p.

Vasvármegye és Szombathely város közkórháza, 1920-as évek vége (MNL VaML Képeslapgyűjtemény)

amely *„nemcsak Magyarországnak, hanem Európának egyik legmodernebb berendezésű kórháza. A leggazdagabb államok akármelyik fővárosának is becsületére válhatnék."*[31] – fogalmazott az ünnepség napján Lingauer Albin, a Vasvármegye hasábjain. A kormányzó aznap érkezett a megyeszékhelyre, majd a 10 órakor kezdődő felavatás után kíséretével megtekintette a kórházat. Ezután a püspökvárban ebédre látták vendégül, majd 4 órakor leventeünnepélyen vett részt. Az államfő 7 órakor utazott el Szombathelyről.[32]

Az épület építésének körülményeit, történetét Pető Ernő igazgató–főorvos ismertette: a világháború után a betegek nem tudtak sem a grazi, sem a muraszombati, sem a bécsi kórházba menni, ezért ideiglenesen a III. kerületi elemi iskolában helyezték el őket.[33] A kórház a Gyöngyös patak két partján, 10 hold[34] területen, a Fehér Kereszt gyermekkórház egykori tartozékainak felhasználásával épült. Mellette 12 hold gazdasági terület található. A 12 épületben 800 beteget helyezhettek el.[35] A bejárat mellett rögtön a központi ambulancia található, ahonnan a különböző osztályokra irányították a betegeket. Ugyanitt egy internátust is létrehoztak, ahol 44 gyakorló orvost helyeztek el. A főépületben Vass József miniszter szobrát, valamint két márványtáblát avattak fel: az egyik a kórház megnyitásának, a másik az építésnek állított emléket. A földszinten

31 Haladást ünnepelünk. = Vvm., 1929. szept. 1. 1. p.
32 Horthy Miklós kormányzó ma reggel 9 órakor érkezik Szombathelyre. = Vvm., 1929. szept. 1. 4. p.
33 Horthy Miklós kormányzó Szombathelyen. = Vvm., 1929. szept. 3. 2. p.
34 1 katasztrális hold = 1600 négyszögöl = 5755 m².
35 A kormányzó és Vass miniszter országos ünnepség keretében felavatták a szombathelyi közkórházat. = PH, 1929. szept. 3. 5. p.

egy gyógyszertár és különböző diagnosztikai gépek kaptak helyet. Az első és a második emeleten a betegszobák és a műtők sorakoztak. Majd sorra következtek az osztályok: gyermekgyógyászati osztály, ideggyógyászat, urológiai osztály, illetve a gazdasági épületek.[36] Az ünnepségen dr. Pető Ernő főorvos megköszönte a kormány támogatását, amellyel *„Szombathely városában az ország egyik legelső közegészségügyi létesítményét"*[37] építhették meg. Ezt követően Horváth Kálmán alispán, Kiskos István polgármester és Vass József miniszter úr mondott beszédet.[38]

A Vasvármegye cikkéből néhány összefoglaló információt is megtudhatunk a kórházról: a személyzet, beleértve az orvos, ápoló és egyéb alkalmazottakat is, 200 fő. Az építészeti terveket Jakabffy Zoltán műépítész, a gépészeti terveket Fritz Jenő gépészmérnök készítette. Az építkezés alatt átlagosan 300 munkást foglalkoztattak. A kórház területe összesen 43.000 négyzetmétert tett ki, amelyből beépített 9285 négyzetméter, míg a park és az út 33.715 négyzetméter.[39]

Közvágóhíd

1921 végére a közvágóhíd állapota már nagyon leromlott, rendeltetésének nem felelt meg. Ezért a decemberi közgyűlésen az átalakításáról és bővítéséről döntöttek. Ennek keretében lebontották a borjúistállót, helyére állatorvosi irodát és lakást terveztek emelni. Új marhaállások építését, az épület meghosszabbítását és a vágóhelyiségek bővítését tűzték ki célul.[40] 1922 augusztusában fogadta el a közgyűlés a legolcsóbb, 650.000 korona értékű ajánlatot adó Moór Géza építész terveit. A szükséges építőanyagra megszavazta a közgyűlés 300.000 korona átutalását. A korábbi 420.000 korona kiegészítése is megtörtént.[41] Újabb lépésként 1923-ban sertésszúrótelep építését határozták el, viszont az ehhez szükséges 12 millió koronát csakis alacsony kamatozású állami kölcsönből tudták volna beszerezni.[42]

Ezután egy időre háttérbe szorult a kérdés, végül az 1920-as évek végén került ismét napirendre, ugyanis *„sem fogyasztási, sem közegészségügyi, sem állategészségügyi szempontból már nem megfelelő, sőt az említett egészségügyi szempontból állandó kifogás tárgyát képezi és a várost felügyelő hatóságai több ízben utasították már új közvágóhíd létesítésére."*[43] 1927 nyarán szakértekezletet hívtak össze, ahol a létesítendő üzem helyéről tárgyaltak. Három lehetőség jött szóba: a volt Mayer-féle motorgyár területe, a körmendi postaút mellett és a gróf Erdődy család gyöngyössziőllősi telke. A legmegfelelőbb helynek anyagi és megközelíthetőségi szempontból is az Erdődy-féle telek tűnt.[44] A keresztény községi párt és az Iparoskör a körmendi postaút melletti elhelyezést

36 Látogatás Szombathely és Magyarország legmodernebb kórházában. = Vvm., 1929. szept. 1. 2–3. p.

37 Vass miniszter gyönyörű szavai a kormányzóról: „Neki is a föld muzsikál, meg a szél, a magyar szél, a magyar erdő" = Új Nemzedék (továbbiakban: ÚN), 1929. szept. 3. 1. p.

38 Horthy Miklós kormányzó Szombathelyen. = Vvm., 1929. szept. 3. 2–3. p.

39 Látogatás Szombathely és Magyarország legmodernebb kórházában. = Vvm., 1929. szept. 1. 3. p.

40 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1920. december 1. 223/1921. 714–715. p.

41 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1922. augusztus 30. 149/1922. 282–283. p.

42 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1923. április 5. 103/1923. 183–186. p.

43 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1929. május 16. 116/1929. 288. p.

44 Helyi közügyek. Szakértekezlet a szombathelyi közvágóhid és állatvásártér elhelyezése ügyében. = Vvm., 1927. júl. 14. 4. p.

támogatta.[45] A pénzügyi bizottság októberi ülésén végül a Mayer-féle motorgyár megvásárlása mellett döntöttek, hiszen ekkor már ez tűnt a legkedvezőbb megoldásnak. A területet 460.000 pengőért 12 évi részletfizetéssel a mindenkori bankkamatláb plusz 1%-os kamatra kapta meg a város.[46] A hely alkalmasságának, illetve a szükséges átalakítások felmérésére egy bizottságot küldtek ki. A szakvélemény szerint a telepen a közvágóhíd minimális, 500.000 pengőt igénylő átalakítással elhelyezhető.[47] A közvágóhíd építését és átalakítását törlesztéses kölcsönből kívánták finanszírozni úgy, hogy az építési és átalakítási költségekre 350.000 pengőt, a gépberendezésekre 300.000 pengőt, a kialakításra kerülő állatvásártér berendezésére 90.000 pengőt, azaz összesen 740.000 pengőt szerettek volna felvenni.[48] A beszerzendő gépeket tervpályázat mellőzésével, megbízás útján vásárolták. A beszerzéssel 5000 pengő tiszteletdíjért cserébe a Ganz és Társa gyárat bízták meg.[49]

Novemberben már arról beszéltek, hogy a Motorgyár a legideálisabb a vágóhíd céljára: a teherpályaudvar közelében feküdt, rendelkezett iparvágánnyal, az épületek kevés változtatással használhatóak.[50]

1929-ben számoltak be ismét a közvágóhíd építéséről: a számítások szerint összesen 740.000 pengőbe kerülne. A körmendi út melletti építkezés költsége jóval magasabb lett volna. A kölcsön felvételét elindították.[51]

Távozás a polgármesteri székből

Kiskos István szolgálati ideje 1925-ben lejárt, viszont a belügyminiszter engedélyezte a 7000/1925. M. E. sz. rendelet 8. pontja és ezt a városokra kiterjesztő 5600/1925. B. M. sz. körrendelet alapján a szolgálatban való visszatartását. Ezt a város képviselő-testülete a következőképpen indokolta: „*szellemileg és fizikailag teljesen munkaképes s a város érdeke megkívánja, hogy az általa megkezdett beruházási munkálatokat továbbra is ő vezesse és fejezze be.*”[52] Ebben a kérdésben 1 év múlva, az 3000/1927. M. E. sz. rendelet alapján, Kiskos Istvánra nézve a határozat a következő lett: „*nem kell intézkedni Kiskos István szombathelyi polgármester visszatartása ügyében sem, mert neki csak a háborús évek kétszeres számításával volna meg a teljes szolgálati ideje a háborús éveknek a nyugdíjba leendő kétszeres beszámítása, illetőleg annak megengedhetősége tekintetében azonban addig még végleges döntés nem történt és így nyugdijba vonulása még szóba sem került.*”[53]

1927. év végén aztán több érdekes esemény is történt a városban. Előbb november 9-én jelent meg egy cikk a Vasvármegyében, amely arról számolt be, hogy az 1927. évi V. törvénycikk értelmében végrehajtott illetményrendezés Szombathelyen nem szabályszerűen történt. Az egyik kép-

45 Helyi közügyek. A keresztény községi párt a közvágóhíd és állatvásártér kérdése tárgyalásának elhalasztását kéri. = Vvm., 1927. júl. 23. 4. p.; Hol legyen az uj szombathelyi közvágóhid és állatvásártér? = Vvm., 1927. júl. 27. 2. p.

46 Helyi közügyek. Szombathely városa megvásárolja a Mayer-féle motorgyárat. = Vvm., 1927. okt. 5. 3. p.

47 A szombathelyi közvágóhíd átalakítása. = Munkaadó, 1928. okt. 10. 4. p.

48 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1929. május 16. 116/1929. 280–289. p.

49 MNL VaML Szv. Közgy. jkv., 1928. október 4. 214/1928. 440–441. p.

50 Az uj közvágóhid a Motorgyár telkén legfeljebb tiz milliárdba kerül, minden más helyen legalább tizenhat milliárdba! = Vvm., 1927. nov. 23. 3. p.

51 A városi pénzügyi bizottság ülése. = Vvm., 1929. május 12. 5. p.

52 MNL Országos Levéltára (továbbiakban: OL) K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (továbbiakban: K 27.) 11/1926. június 18.

53 MNL OL K 27. 8/1927. december 9.

viselő félrevezette társait, amiért a bizottság rosszul tette meg javaslatát. Ennél is nagyobb probléma volt, hogy az egyik meg nem nevezett bizottsági tag állítása szerint, a törvény által eltörölt, korábban kapott közüzemi részesedéseket egyszerűen hozzáillesztették a képviselők reprezentációs költségéhez. Egy másik alkalommal pedig kiderült, hogy dr. Szabó István tiszti ügyész nem is tudott ezekről a törvényellenes illetményrendezésekről.[54] November 11-én Lingauer Albin vezércikkében ekképp fogalmazott az esettel kapcsolatban: „*Mert Szombathelyen a városi önkormányzat képviselőtestülete csak szórakoztató játékszer egynémelyik tréfás tisztviselő urnak a kezeiben.* [...] *a szombathelyi városi tisztikar egy része egyenesen kifigurázza, bolonddá teszi, nevetséges paprika-jancsivá és tartalom nélkül való szavazó-masinává alacsonyítja le a város önkormányzatát, illetőleg a város képviselőtestületét.*"[55] A főszerkesztő, s egyben képviselő szerint az ügyet csak fegyelmi eljárás keretében lehet elintézni.[56] Erre a polgármester november 17-én rendkívüli tanácsülést hívott össze, ahol döntöttek róla, hogy a helyi lapok szerint felmerült súlyos vádak miatt[57] december elején a szombathelyi városi tanács fegyelmi vizsgálat megindítását kéri maga ellen, a feliratot maga Kiskos István nyújtotta át az alispánnak. Az indoka, hogy ha maga nem, felsőbb hatóság kezdeményezte volna a vizsgálatot.[58]

Ezt követően december 27-én rendkívüli gyűlésre hívta a város pénzügyi bizottságát Kiskos István, ahol bejelentette, hogy karácsony előtt Horváth Lajos főszámvevő tájékoztatta, miszerint a városi pénztárhoz beosztott díjnok, Hegedüs Antal 20.712 pengő 56 fillért lopott el az adóhivatalhoz beérkező csekkek és utalványok segítségével. A polgármester azonnal elrendelte Magyar István pénztáros és Csonka Lajos ellenőr ellen a fegyelmi vizsgálatot. Hegedüs szülei és apósa vállalták a kártérítést. Ha a bizottság elfogadja ezt, nem indítanak eljárást fiúk ellen.[59] Hegedüs, mikor visszaérkezett a városba, vallomásában elmondta, hogy áprilisban kezdte a tevékenységet: az adófizetők csekklapjait eldugta, a pénzt pedig kivette a pénztárból.[60] Az esetre úgy derült fény, hogy a vármegye is csekken teljesítette adóját, ennek ellenére adóintést kapott az elmaradt fizetés után. Miután az alispán közölte, hogy a törvényhatóságnak nincs hátraléka, vizsgálatot kezdeményeztek, amely során kiderült a hiány. A bizottság végül feljelentést tett Hegedüs ellen, akit rövidesen el is fogtak.[61] A polgármester a rendőrségi nyomozás alapján felfüggesztette Magyar István pénztárost és Csonka Lajos ellenőrt az állásukból.[62]

1928 augusztusában a vármegye megkeresésére belügyminiszteri vizsgálat indult a városházi ügykezelés felett. Az ellenőrzés hétfőtől péntekig tartott, és

54 Szombathely város képviselőtestülete törvénysértő határozatot fogadott el az illetményrendezés ügyében. = Vvm., 1927. nov. 9. 2. p.

55 Lingauer Albin: Most már elég! = Vvm., 1927. nov. 10. 1. p.

56 Sulyos vádak hangzottak el a magisztratus ellen Szombathely közgyűlésén. = Vvm., 1927. nov. 15. 2. p.

57 Szombathely tanácsa fegyelmit kért önmaga ellen. = Városok Lapja (továbbiakban: VáL), 1927. dec. 1. 244. p.

58 Szombathely tanácsa fegyelmit kér önmaga ellen. = Magyar Jövő, 1927. dec. 8. 4. p.

59 Egy városi díjnok hosszabb időn át 20.000 pengőt lopott el a városi pénztárból. = Vvm., 1927. dec. 28. 3. p.

60 Rossz motorbiciklije miatt húszezer pengőt lopott a városi pénztárból egy szombathelyi díjnok. = Esti Kurir, 1927. dec. 30. 7. p.

61 Egy városi díjnok hosszabb időn át 20.000 pengőt lopott el a városi pénztárból. = Vvm., 1927. dec. 28. 3. p.

62 Magyar István pénztárost és Csonka Lajos ellenőrt felfüggesztették állásuktól. = Vvm., 1927. dec. 30. 5. p.

Osváth László miniszteri titkár és Görög Jenő belügyi számvevőségi tanácsos folytatta.[63] Szeptemberben érkezett meg a vizsgálat eredménye, amely kifogásolta egyrészt a kapott kölcsönök más irányú felhasználását, másrészt a pénzmaradványok letétbe utalását, majd költségvetésen kívüli tételekre történő felhasználását,[64] harmadrészt, hogy *„a polgármester megtűrte, hogy a városi pénztáros és az ellenőr olyan kezelési teendők ellátásával bíztak meg egy napidíjast, amely funkciók végzésére csak hivatali esküt tett tisztviselők jogosultak."*[65] Erre a miniszteri vizsgálatra hivatkozva az 1929. januári közgyűlésen a polgármester bejelentette, hogy nyugalomba vonul, de a város szerette volna, ha megváltoztatja az elképzelését.[66] Indokként elmondta, hogy a városháza ellen elrendelt miniszteri vizsgálat rossz hatással volt az egészségére, s az izgalmakat tovább nem bírja.[67] Mivel a következő közgyűlésen teljes bizalmat szavaztak neki, a polgármester visszavonta a lemondását.[68]

1929. március elején rendelt el Vas vármegye alispánja fegyelmi eljárást Kiskos István polgármester és Fóth Kálmán városi adóhivatali főszámvevő ellen, hivatali szabálytalanságok és mulasztások miatt. Az indoklás szerint Hegedüs Antal csak a polgármester mulasztása miatt követhette el a visszaéléseket. A városszervezési szabályrendelet szerint előírt havi vizsgálatot több ízben is elmulasztotta a városi adóhivatalnál, hiszen 1927-ben összesen csak három pénztárvizsgálatot tartott és ezek is hiányosnak bizonyultak.[69]

1930 elején ismét fegyelmi vizsgálat indult több városi tisztségviselővel együtt Kiskos István ellen is, mivel az 1927 decemberében történt sikkasztás ügyében elmulasztották a vizsgálatot. A polgármester 50 pengő pénzbüntetést kapott.[70] Látszólag nyugvópontra került a történet, de egyre inkább érezhetővé vált, hogy ez egy állandó támadási felületet biztosít a polgármester ellen.

A megoldást ebben a helyzetben egy szomorú esemény szolgáltatta: 1930. szeptember elején Vass József, a szombathelyi kerület képviselőjének elhunyta után, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt az október 9-re kitűzött választásra őt jelölte.[71] Szeptember 18-án már arról írtak, hogy a szombathelyi polgárság Kiskos István, viszont az ellenzéki érzelmű választók, Pallavicini György őrgróf jelöltségét támogatták.[72] Szeptember 21-én bár még hivatalosan nem fogadta el a jelölést, indulása esetén biztosra vették megválasztását.[73] 4 nap múlva, 25-én már azt olvashatjuk, hogy Kiskos István a kereszténypárt programjával vesz részt a megmérettetésen, és bemutatkozó látogatást tett Ernszt Sándornál,

63 Befejezték a belügyminiszteri vizsgálatot a szombathelyi városházán. = Vvm., 1928. aug. 12. 4. p.
64 Fegyelmi eljárás indul Horváth György dr. városi tanácsos ellen. = Vvm., 1928. szept. 18. 5. p.
65 Fegyelmi a szombathelyi polgármester és főszámvevő ellen. = VáL, 1929. ápr. 1. 95. p.
66 A szombathelyi polgármester nyugalomba vonul. = Kis Újság (továbbiakban KÚ), 1929. jan. 17. 6. p.
67 A szombathelyi polgármester nyugalomba vonul. = PH, 1929. jan. 16. 13. p.
68 A szombathelyi polgármester visszavonta lemondását. = Magyarság, 1929. febr. 10. 12. p.
69 Fegyelmi eljárást rendelt el az alispán Kiskos István polgármester és Fóth főszámvevő ellen. = Vvm., 1929. márc. 8. 3. p.; Vasmegye alispánja fegyelmi eljárást rendelt el Kiskos István szombathelyi polgármester és Fóth Kálmán adóhivatali főszámvevő ellen. = 8 Órai Újság (továbbiakban: 8ÓÚ), 1929. márc. 9. 14. p.
70 Ítélet a szombathelyiek fegyelmi ügyében. = VáL, 1930. febr. 1. 106. p.
71 Kiskos polgármester – képviselőjelölt. = VáL, 1930. okt. 1. 346. p.
72 Kiskos István és Pallavicini György őrgróf a szombathelyi jelöltek. = Debreceni Újság, 1930. szep. 19. 6. p.; Szombathely Kiskos polgármestert akarja képviselőnek jelölni. = Az Est, 1930. szept. 19. 7. p.
73 Szombathely jelöltje: Kiskos István. = Hír, 1930. szept. 21. 4. p.

Kiskos István polgármester, 1930 körül (A városok állami támogatása. = VáL, 1930. jan. 1. 52. p.)

viszont ellenzéki jelölt még nem akadt. Bár pártonkívüliként elképzelhetőnek tartották, hogy Szécsen Miklós elindul.[74] Október 1-jén már egyhangú választást jósoltak, mert a polgármesternek nem akadt ellenjelöltje.[75]

Programbeszédét szeptember 28-án mondta el Szombathelyen a Kovács-szálló nagytermében. Kiskos hangsúlyozta, hogy a keresztény párt terveit kívánja követni és a gyakorlati politikát fogja sürgetni.[76]

A képviselői jelölése után, október 3-án lemondott polgármesteri pozíciójáról.[77] A szombathelyi közgyűlés az október 16-ai rendkívüli ülésén búcsúztatta el, s ekkor döntöttek nyugdíjazásáról és Szombathely díszpolgárává választásáról.[78]

Október 9-én, reggel 8 órakor Herbst Géza nyugalmazott alispán, választási elnök egyhangúlag megválasztott képviselőnek jelentette ki őt.[79]

Képviselőként

Rövid, 1931. június 6-ig tartó képviselősége alatt egy alkalommal szólalt fel az országgyűlésen: 1930-ban, a költségvetési törvényjavaslat részletes vitájánál. Beszédében ellenezte a létszámcsökkentést, s inkább az okszerű takarékoskodásra hívta fel a figyelmet. Foglalkozott még a tisztviselőkérdéssel: meggyőződése, hogy a tisztviselők panasz nélkül teljesítik az előírt kötelességeket, és mivel a legnehezebb időkben is helyt álltak, a segélyeket fenn kell tartani nekik. Szerinte a városi tisztségviselők tervezett 10%-os csökkentése káros lenne a városfejlesztésre. Javasolta, hogy a házadót engedje át a pénzügyminiszter a városoknak.[80]

Újabb választások

1931 májusában kezdték felállítani a jelölteket a választásra. A szombathelyi kerület-

74 Szombathelyen még nem akadt ellenzéki jelölt. = Az Est, 1930. szept. 25. 4. p.

75 Kiskos Istvánnak nem lesz ellenjelöltje Szombathelyen. = KÚ, 1930. okt. 1. 6. p.

76 Kiskos István programbeszéde. = Hír, 1930. szept. 28. 1–5. p.; Kiskos István vasárnap mondja el Szombathelyen programbeszédét. = 8ÓÚ, 1930. szept. 27. 5. p.; Ernszt Sándor népjóléti miniszter Kiskos István programmbeszédén. = 8ÓÚ, 1930. szept. 30. 4. p.

77 Kiskos István nyugdíjazása. = VáL, 1930. okt. 15. 368. p.

78 Kiskos István díszpolgárrá választotta Szombathely. = VáL, 1930. nov. 1. 387. p.

79 Harc a pacsai mandátumért. Kiskos István Szombathely képviselője. Gazdátlanná válik a regőcei kerület. = KÚ, 1920. szept. 29. 2. p.; Kiskos István Szombathely képviselője. = VáL, 1930. okt. 15. 365. p.

80 Takarékosság és újra a pléharckép a Házban. = Budapesti Hírlap (továbbiakban BH), 1930. dec. 6. 2. p.

ben ekkor még úgy állt, hogy Kiskos István marad a kereszténypárt jelöltje, de felmerült Ernszt Sándor neve is, ha elhagyná az ipolysági kerületet.[81] Ernszt Sándor pünkösd hétfőre tervezett miniszteri látogatásának célja Kiskos támogatása lett volna, azonban a vizitáció elmaradt, így a hónap végén már arra következtettek a lapok, hogy Kiskost, mint jelöltet, ejtették.[82] Június közepén adtak hírt róla, hogy Kiskos Ernszt javára visszalépett, akinek győzelme kétségtelen, így ha az ipolysági kerületben is megválasztják a népjóléti minisztert, kérdés, hogy melyik mandátumot tartja meg.[83]

Ezek után természetesen nagy közérdeklődés övezte a szombathelyi választási előkészületeket, bár minden izgalomtól mentes voksolásnak néztek elébe. A kerületben, négy másikkal együtt, a kormány és a helyi erők által is támogatott Ernszt Sándor kereszténypárti, népjóléti miniszter indult, s a többi jelölt, Kiskos István, dr. Tóth László és Radó Lajos sorra jelentették be visszalépésüket. A várakozásoknak megfelelően Ernszt Sándor fényes sikert aratott, azonban augusztus elején, a sokak által már sejtett esemény is bekövetkezett: lemondott szombathelyi mandátumáról, utódának a volt varsói követet, Zita királyné külpolitikai tanácsadóját, Csekonics Iván grófot ajánlotta. A második fordulóra a keresztényszocialista szakszervezetek nagyválasztmánya dr. Tóth László szombathelyi ügyvédet jelölte, s hamarosan Kiskos István is bejelentette, hogy ringbe száll párton kívüliként. Lingauer Albin a Vasvármegyében a legitizmus fontosságával indokolta, miért is Csekonics az ideális jelölt. Az augusztus 23-ai választáson Csekonics Iván és dr. Tóth László között szoros lett az eredmény, így új voksolást tűztek ki, Kiskos István viszont ezen már nem vett részt. A kerületben végül Csekonics gróf lett a képviselő.[84]

A visszavonult polgármester ellen 1934 augusztusában került sor a városházi sikkasztással kapcsolatos vizsgálatra. A város 34.000 pengővel károsodott, azonban a sikkasztó, Hegedüs Antal ingóságainak árverése után ez az összeg lecsökkent. Hegedüs 2,5 év börtönt kapott. A jogügyi bizottság fegyelmi eljárást indított Kiskos István akkori polgármester, Fóth Kálmán adóügyi főszámvevő, Horváth Lajos háztartási főszámvevő, Magyar István pénztárnok és Csonka Lajos ellenőr ellen. Magyar Istvánt állásvesztésre ítélték, Csonkánál eltekintettek a büntetéstől, mert közben nyugalmazták, Kiskos 50 pengő, Fóth 100 pengő pénzbüntetést kapott, valamint kimondták az egyetemleges kártérítési kötelezettséget. Fellebbezés után Kiskosnál a fegyelmi bíróság a fegyelmi vétséget megállapította, de mellőzte a büntetés kiszabását, Magyar állásvesztése 500 pengő büntetésre módosult, Fóth és Horváth ítéletét helyben hagyták.[85]

1935. december 23-án a közgyűlésen tárgyalták az 1927. évi városházi lopás esetét. *„A képviselőtestület ugyanis a bűnvádi és fegyelmi ügyek lezajlása után megállapította Magyar és Csonka, továbbá Kiskos István, Fóth Kálmán és Horváth városházi*

81 Bethlen miniszterelnök a kerületekre akarja bízni a jelöléseket. = Az Est, 1931. máj. 9. 5. p.

82 Elmaradt a szombathelyi miniszter-látogatás. = KÚ, 1931. máj. 28. 3. p.

83 Vasmegyében alig küzdenek. = Friss Újság, 1931. jún. 16. 8. p.

84 *Timár István:* Az 1931. évi országgyűlési választások Vas megyében a helyi sajtó tükrében. = Vasi Szemle, 1990. 1. sz. 95–107. p., 104–106. p.; *Uő:* Országgyűlési választások Vas megyében az 1930-as években. In: Előadások Vas megye történetéről. 3. Szerk. Tilcsik György. Szombathely, 2000. 39–49., 42–43. p. (Vas megyei levéltári füzetek; 9.)

85 Szombathely városa kártérítésért beperelte több főtisztviselőjét. = KÚ, 1934. aug. 23. 7. p.; A díjnok sikkasztása miatt fegyelmi pénzbüntetésre ítélték az ellenőrző főtisztviselőket. = VáL, 1933. ápr. 1. 167. p.

tisztviselők anyagi felelőségét. Ezt a határozatot, amely szerint ezeknek a tisztviselőknek kellett volna megfizetni a 24 761 pengős kárt, a vármegye nem hagyta jóvá."[86] A közgyűlésen úgy döntöttek, hogy nem indítanak kártérítési pert a tisztviselők ellen, hanem a felfüggesztési idő alatti fizetésükből vonnak le 3700 pengőt, amelyet a kár csökkentésére fordítanak majd.[87]

Magánélete

1897. év végén jegyezte el választottját,[88] majd 1898. február 16-án Szombathelyen nősült meg.[89] Neje Halcz Mária Lujza.[90] Négy gyermekük született: István Sándor, Magdolna Rozália Mária, Tibor Ede Sándor és Márta Mária. Közülük két gyermek maradt életben: Magdolna, aki 1900. május 26-án és Márta, aki 1908. augusztus 26-án jött világra. 1919. január 23-ig éltek együtt Szombathelyen, majd elváltak.[91]

A válást május 20-án indította el a feleség. Ekkor ő már a Tizenháromváros 11-ben lakott egy két szoba konyhás lakásban. Mindkét gyermeküket ő nevelte, s férjétől 500 korona tartásdíjat kapott.[92] Az eljárás során Halcz Mária Vas vármegye Intézőbizottságához fordult, amelynek során, mint másodfokú gyámhatóság a szombathelyi árvaszék határozatát hatályon kívül helyezték és kimondták, hogy a 11 éves Márta édesanyja gondozásában marad. Az apa minden vasárnap délután 2 és 4 óra között az anya lakásán látogathatja a gyermeket, biztosítva ezzel a kapcsolatot. Bár az árvaszéki határozat nem maradt fenn, a hatályon kívül helyezésből megtudható, hogy mit tartalmazott. E szerint Márta a nyári szünidőt édesapja gondozásában töltötte volna. A fellebbezést azzal indokolták, hogy „*az egyik érdekelt fél – az édesanya közvetlen meghallgatása nélkül hozatott és érdemben is sérelmes a kiskorú érdekeire, mert* [...] *a nyári szünidőre* [...] *az anya gondozása alól teljesen kiveszi.*"[93] Ezt azért is tartották aggályosnak, hiszen az apa egyedül élt, s a nap nagy részében, vezető beosztásából adódóan, feladatai foglalták el.[94] A válóper szeptemberre befejeződött, hiszen Márta szegénységi bizonyítványában az édesanya már elváltként szerepelt.[95]

Mindkét leány továbbtanult.[96] Magdolna Újpesten élt már 1919. január 23-a óta.[97] 1923. szeptember 25-én Budapesten ment férjhez Destek Istvánhoz, a Szombathelyi Általános Bank ügyvezető igazgatójához.[98] Márta dr. Szlávy László hitvese lett, aki 1943-tól Miskolc polgármestere volt.[99]

Kiskos István 1945. július 4-én délután hunyt el Szombathelyen.[100]

86 Viharos botrányok Szombathely parlamentjében egy Nep-küldöttség körül. = 8ÓÚ, 1935. dec. 24. 4. p.
87 Uo.
88 Házasság. = BH, 1897. nov. 17. 8. p.
89 MNL VaML Vas vármegye állami anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye (továbbiakban: Áll. akv.) Szombathely, házassági anyakönyv 26/1898.
90 Született: Budapest, Terézváros, 1878. szeptember 8. Ikertestvére Rozália Auguszta. Apja: Halzl Antal Ernő királyi posta hivatalnok, édesanyja Dömötör Rozália. Budapest Terézvárosi r. k. születési anyakönyv 1778/1878.
91 MNL VaML Szombathely város polgármestere iratai. Közigazgatási iratok (továbbiakban: Szv. Pm. Közig. ir.) I. 922/1919.
92 MNL VaML Szv. Pm. Közig. ir. I. 3089/1919.
93 MNL VaML Vas vármegye Direktóriumának iratai. Általános iratok (továbbiakban: Vvm. Dir. Ált. ir.) 5543/D/1919.
94 MNL VaML Vvm. Dir. Ált. ir. 5543/D/1919.
95 MNL VaML Szv. Pm. Közig. ir. I. 4362/1919.
96 Uo. Az iktatókönyvi bejegyzésben is és az iraton is Kiskos Mártát egyetemi hallgatóként tűntették fel. Az iraton eredetileg Magda szerepelt, ezt írták át. A születési dátum egyértelműen Mártáé. Ugyanitt Magdolnát tanulónak írják.
97 MNL VaML Szv. Pm. Közig. ir. I. 3609/1919.
98 Házasság. = ÚN, 1923. szept. 23. 9. p., Házasság. = Az Ujság, 1923. szept. 23. 7. p.
99 Házasság. = PH, 1940. jún. 2. 6. p., Dr. Szlávy László lett Miskolc polgármestere. = Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1943. máj. 6. 3. p.
100 MNL VaML Áll. akv. Szombathely, halotti anyakönyv 1206/1945.

Megítélése

Minden probléma és nehézség ellenére, Kiskost és polgármesterségét általában pozitívan értékelte a korabeli sajtó. 1916-ban így írt róla Az Ujság: „*Fiatal, agilis, széles látókörü és városa ügyeit szívén hordó férfi, a kit a háboru ideje alatt egyhanguan választott meg a város polgármesterének, miután másfél évi helyettes polgármesteri működéséből meggyőződött kiváló képességéről.*”[101]

1922-ben azután már megjegyzi, hogy az 1921. évi „királynapok” erősen rányomták bélyegét a város első emberének népszerűségére is. „*Ha véletlenül nem ennyire tevékeny, népszerű a polgármester, bizony gondot okozhatna neki a legközelebbi tisztujítás.*”[102] Most már tudjuk, hogy valóban nem jelentett problémát.

Sikeresen átvezette a várost a háborún és az azt követő forradalmakon.[103] 1917-ben megkapta a polgári érdemrend II. osztályát[104] a háború során teljesített kiváló és buzgó munkájáért.[105]

Kiskos István polgármestert 1924-ben a kormányzó, a miniszterelnök előterjesztésére, magyar királyi kormányfőtanácsosnak nevezte ki.[106] A jutalmat „*a közélet terén kifejtett érdemes tevékenysége elismeréséül*”[107] kapta. „*Méltóbb férfiút alig érhet e kitüntetés, mint Kiskos Istvánt, aki hosszú közéleti pályáján mintaképe a szorgalmas, lelkiismeretes, gerinces köztisztviselőnek, a jóságos hivatali főnöknek s az önfeláldozó, tettrekész, nemeslelkű embernek és jóbarátnak*”[108] – fogalmazott a Városok Lapja.

Polgármesteri működéséről és a város fejlődéséről 1925-ben és 1926-ban az országos sajtóban megjelent, Szombathelyt leíró cikkekben olvashatunk. Bár a megyeszékhely vasútállomása nem rendelkezett fedett csarnokkal, mint más városok ekkor, a kultúra, a szállodák, a kávéházak tekintetében igazi nagyvárosnak számított. „*Szombathelyen mindenki dolgozik.* [...] *Bérházak, villák egész sora épült fel az elmult esztendőkben.* [...] *De a köztisztaság is szívén fekszik Szombathelynek. Eddig poroszkáló lovak hurzták az öreg öntözőkocsikat, most a város öntöző- és seprőautót szerez be, hogy a város higiéniai szempontjából se eshessen kifogás alá. És ha ne adj Isten tűz támadna, hát a tűzoltók is autón robognak a veszélyeztetett vidékre.* [...] *Szombathely kulturváros csak a színházzal vannak bajok.* [...] *Ezzel szemben van egy hely, amelyen mindig telt ház előtt játszanak. S ez a Szombathelyi Atlétikai Klub sporttelepe.* [...] *Ujjáépités, felfrissités az egész vonalon.*”[109] Természetesen minden pozitívuma ellenére akadtak hiányosságok Szombathelyen is. Így néhány millió aranykorona külföldi kölcsönt igényelt, hogy a vízvezetékeket, csatornákat frissítsék, újjáépítsék és a kor viszonyainak megfelelően modernizálják. Továbbá a városnak modern vágóhídra, új főreáliskolai és leánygimnáziumi épületre lett volna szüksége[110] – írták 1925-ben.

Bő fél évre rá, 1926 tavaszán a következő jelent meg a Magyarország hasábjain: „*Ma azután, – közel másfél évtizede már Kiskos*

101 Nyilatkozatok a város és vármegye háborús életéről. (A polgár mester Szombathelyről.) = Az Ujság, 1916. aug. 27. 9. p.
102 Ahol IV. Károly lakott. = Az Ujság, 1922. júl. 30. 5. p.
103 Vasmegyei fejek. Szerk., kiad. Halász Imre. Szombathely, 1930. 25. p.
104 MNL OL K 27. 7/1917. október 26.
105 Háborús kitüntetések. = VáL, 1917. dec. 15. 280. p.
106 Új kormányfőtanácsosok. = PN, 1924. jún. 13. 5. p.; Hírek néhány sorban. = Dunántúl, 1924. jún. 13. 1. p.; Új kormányfőtanácsosok. = NÚ, 1924. jún. 13. 7. p.; Új kormányfőtanácsosok. = Magyarság, 1924. jún. 13. 6. p.
107 Kiskos István kitüntetése. = VáL, 1924. jún. 15. 90. p.
108 Uo.
109 Szombathely városa számüzte falai közül a politikát. = Ujság, 1925. aug. 20. 4. p.
110 Uo.

István polgármester vezetése alatt – naggyá és széppé fejlődött Szombathely s adósságai is elviselhetőek. A beruházások a város fejlesztését, szépítését változatlan energiával folytatják azért."[111] Nagy beruházási program munkáiról számolt be a lap: a lakásszükség enyhítésére építkezésekbe kezdtek. 600 millióért tornacsarnokot, 700 millióért a fiúkereskedelmi iskola 2. emeletét építtették meg. A szegényházat és a gyámoldát összevonták, helyén zeneiskolát terveztek. Kibővítették a csatornahálózatot. Az útépítés és aszfaltozás pedig mindennapos tevékenységgé vált. A MÁV a dolgozóinak már sok lakást építtetett. A magánépítkezések is fellendülőben voltak.

„*Szombathely hatalmas, szép és nagy. Most készül magába olvasztani a már vele teljesen egybeépített Gyöngyössziőllős és Kámon*[112] *községeket, amiáltal területe 2012 kat*[asztrális] *holddal fog gyarapodni. Pénzpiaca egészséges, kereskedői nagy szolídságukkal kiválóan úszták meg a kritikus időket s gyárai is jobbára szépen prosperálnak.*"[113] Mindezt az eredményt a cikk írója, Lévai Jenő a korábbi polgármester, Éhen Gyula érdemének tekintette, akivel szemben 1914-ben Kiskos fölényesen nyert a polgármester-választáson.

Ugyanakkor a megyeszékhely állapotát Kiskosnak és helyettesének, egyben későbbi utódának, Újváry Edének tulajdonították: „*Szombathelynek a fejlődése, szép munkája azonban egészen természetes. A város élén olyan férfiak állanak, akik először is világosagyu, nyugat-európai műveltségű emberek, másodszor pedig csak hivatásuknak élnek. Semmiféle politikai jelszó kedvéért nem hagyják el a munka őrhelyét, nem rekesztik ki az ügyek vezetéséből azokat, akiknek politikai állásfoglalása nem egyezik esetleg a többség elveivel. A város polgármestere Kiskos István kormányfőtanácsos. Nagy kulturáju, emellett joviális, tipikus magyar úr, akinek minden gondolata a városé.*"[114]

Kétségkívül a legnagyobb eredménye, amelyet még képviselői mandátuma betöltésekor is kiemeltek, a háború során végzett munkája: „*Brenner Tóbiás* [...] *csendes munkával kidolgozta az adósságot, azután átadta helyét Kiskos Istvánnak (most képviselője a városnak), aki átsegítette a háboru inségén a forradalom kilengésein Szombathely városát.*"[115]

111 100 milliárdos közmunka indult meg Szombathelyen. = Magyarország, 1926. ápr. 25. 12. p.

112 Kámont 1950-ben csatolták Szombathelyhez. Kovacsics, 1993. 154. p.

113 Uo.

114 Szombathely városa számüzte falai közül a politikát. = Ujság, 1925. aug. 20. 4. p.

Horváth Zoltán

„E nemzetépítő munkából senki nem vonhatja ki magát”

AZ ISKOLÁN KÍVÜLI NÉPMŰVELÉS HELYZETE VAS VÁRMEGYÉBEN, AZ 1920–1930-AS ÉVEK RENDELETEI ÉS RENDELKEZÉSEI TÜKRÉBEN[1]

Bevezetés

Vasvármegye Iskolánkívüli Népművelési Bizottsága (továbbiakban: VINB) közlönye, szakmai, módszertani újságja 1925-tól a Dunántúli Tanítók Lapja – induláskor, rövid ideig Vasmegyei Tanítók Lapja –, majd a Dunántúli Népművelő volt 1932-től 1938-ig, míg a népművelésre vonatkozó rendeletek, helyi jogszabályok a Vasvármegye Hivatalos Lapjában (továbbiakban: VHL) kaptak helyet.[2]

A lap 1903. január 8-án indult először, mint a Vasvármegye törvényhatóságának hivatalos lapja. Rendes lapszámai hetenként egyszer, csütörtökönként jelentek meg, kezdetben 1000 példányban, amelyből tiszteletpéldányt kaptak a vármegyei tisztségviselők, intézmények, főbb civil szervezetek.[3] A lap 1950-ig működött, megszűnésekor már Vas Megye Hivatalos Lapja néven.[4]

Jelen tanulmányomban a vármegyei törvényhatóság kiadványának nyomán kívánom bemutatni a népművelés helyzetét az 1920–1930-as években, különös tekintettel a VINB működésére.[5] Kutatásom során a VHL számait tekintettem át azt vizsgálva, hogy a népművelés miként reprezentálódik a vármegyei közlönyben. A megtalált források dokumentumelemzéses vizsgálata közelebb visz minket a még kialakulás alatt álló, éppen intézményesülni kezdő, később több átalakuláson is átesett szakma kezdeteihez.

Népművelés mint civil tevékenység

Az iskolán kívüli népművelési bizottságok 1922-ben alakultak meg először, miután a 123500/1922. számú VKM rendelettel létrejött a véleményezési és tanácsadási joggal rendelkező Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottsága.[6] Az addig működő Vasvármegye Szabadoktatási Bizottsággal kapcsolatban

1 A kutatás kisebb részének bemutatása megtörtént a Hálózatok a művelődés és a felnőttképzés világában. Tudományos Konferencia és Szakmai Találkozó Durkó Mátyás emlékére. 2020. szeptember 3–4. (Online emlékkonferencia). „Közművelődés elmélete és kutatásai” című szekcióban: https://durkokonferencia.webnode.hu/_files/200001645-c1933c1935/Horv%C3%A1th%20Zolt%C3%A1n%20-%20E%20nemzet%C3%A9p%C3%ADt%C5%91%20munk%C3%A1b%C3%B3l.pdf (Megtekintve: 2021. március 9.)

2 A periodikákra vonatkozóan lásd *Krajevszky Gizella – Takács Miklós:* Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Szombathely, 1964. 14. p. 26. sz., 66. p. 288. sz., 68. p. 298. sz.

3 Vasvármegye Hivatalos Lapjának szabályzata. 41298/902. szám. = VHL, 1903. 1. sz. 1–5. p.

4 PDF-es formátumú, kereshető változata elérhető https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_vas_megye_vasvarmegye_hivatalos_lapja/ Megtekintve: 2020. augusztus 10.)

5 A vármegyei Iskolán Kívüli Népművelési Bizottság iratai megtalálhatóak: Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára. Vas vármegye törvényhatósági Bizottságának iratai. Évkör: 1922–1945.

6 *Juhász Erika:* A felnőttek képzése és művelődése egykor és ma Magyarországon. Debrecen, 2016. 34. p.

csupán egy bejegyzést találunk a Vasvármegye Hivatalos Lapjában, amely arról tájékoztat, hogy a vármegyei törvényhatósági bizottság 1922. február 22-ei ülésén Sárközy Sándornak, a vármegyei szabadoktatási bizottság 1921-ben megválasztott titkárának 1 évre – visszamenőlegesen 1921. szeptember 1-jétől – havi 500 korona tiszteletdíjat szavazott meg, hivatkozva a „nemzeti misszióra" és kulturális feladatokra, amit a titkár eddig kifejtett.[7] Ezt követően, a vármegyében a bizottság elnevezése és feladatai az országos kezdeményezéshez igazodott. VINB 1923-ban egy felhívást tett közzé először a lapban, amelyben arra kérik a népkönyvtárakkal ellátott egyesületeket, hogy egy számukra megküldött, a könyvtár állapotát felmérni hivatott kérdőívet töltsenek ki.[8] A felhívásból kiderül, hogy a bizottság ügyvezető elnöke Koroknay István, népművelési titkári feladatokat pedig Grill Béla látta el.

A 1920-as évek elején a népművelés még kevésbé formalizált módon, intézményesülés nélkül, inkább civil tevékenységként zajlott. Jól érzékelhetjük ezt azokból a felhívásokból és közlendőkből, amelyek a lapban ebben az időszakban megjelentek.

Dr. Horváth Kálmán vármegyei főjegyző 1924. június 21-én arról rendelkezett, hogy a városi polgármesterek a jótékony célú események szervezőit kérjék fel, hogy a bevételeket kulturális célokra, pontosabban az iskolán kívüli népművelésre ajánlják fel. A rendelet külön kiemeli Vasvármegye és Szombathely város Kultúregyesületét, mint támogatandó szervezetet.[9] Látszik tehát, hogy a művelődés jelentős forráshiánnyal küszködött. Nem csak a polgárok szabad anyagi támogatására volt szükség, de arra is, hogy a támogatást hivatali úton ösztönözzék. Erre utal az a véghatározat is, amelyet a vármegye törvényhatósági bizottságának 1925. május 18-ai ülésén fogadtak el arról, hogy az az évi költségvetés „kultur alapjának" terhére 1000 aranykoronát kifejezetten népművelési célokra különítenek el.[10] Ugyanezen ülésen a Kultúregyesület is külön 5 millió korona segélyben részesült, különös tekintettel az iskolán kívüli népművelési tevékenységükre.[11] Fél évvel később, november 30-án ugyanekkora összeget szavazott meg az egyesületnek a bizottság, ugyancsak kiemelve a népművelési tevékenységét a szervezetnek.[12] 1926 február 15-én ez az összeg tovább emelkedett, 15 millió koronára a rendelkezési alap terhére, de már a következő évi kultúralapból is előre elkerítettek egy ekkora összeget arra a célra, hogy a népművelési tevékenységhez is kapcsolódó adminisztrációs feladatait, valamint a tisztségviselők tiszteletdíját fedezni tudják, hiszen ehhez saját forrás nem állt a Kultúregyesület rendelkezésére.[13]

Intézményesülés

1926-ban kezdődik meg a vármegyében az intézményesülés. Dezső Lipót királyi tan-

7 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen 1922. év február hó 20-án és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 802–922. szám. = VHL, 1922. 10. sz. 55. p.

8 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottsága. Ad. 31–1923. szám. = VHL, 1923. 27. sz. 190. p.

9 Valamennyi járási főszolgabíró és r. t. városi polgármester urnak, valamennyi községi elöljáróságnak! 11366–1924. szám. = VHL, 1924. 26. sz. 204. p.

10 Kivonat Vasármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1925. évi május hó 18-án és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 9573–1925. szám. = VHL, 1925. 23. sz. 128. p.

11 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1925. évi május hó 18-án és folytatva tartott negyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 7962–1925. szám. = VHL, 1925. 23. sz. 129. p.

12 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1925. évi november hó 30-án és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 19666–1925. szám. = VHL, 1925. 49. sz. 294. p.

13 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen 1926. február hó 15 én és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 150 kgy.–2843. ai – 1926. szám. = VHL, 1926. 7. sz. 36. p.

felügyelő, a VINB akkori ügyvezető elnöke 1926. január 14-ei keltezésű körlevelében az iskolán kívüli népművelés felkarolására buzdította az elemi iskolák tantestületeit.[14] Mint írta 1924-ben már létezett egy hasonló kezdeményezése, amelynek hatására megindult a leventék téli oktatása, ám az iskolán kívüli népművelésnek *„a nép minden rétegére ki kell terjednie”*.[15] Épp ezért szorgalmazza a helyi iskolán kívüli népművelési bizottságok felállítását. Fontosnak tartja, hogy a helyi bizottságokban kapjanak helyet az iskolaszékek, a Levente Egyesületek vezetői, valamint a helyi elöljárók. Két–három közel fekvő település közös bizottságot is létrehozhat. A körlevélben foglaltakat dr. Horváth Kálmán alispán, mint a vármegyei bizottság elnöke egy külön rendelkezésben is megerősítette[16], majd ezt nem sokkal később egy újabb rendelkezésben kiegészítette azzal, hogy a helyi bizottságok felállításán túl az előadótermek fűtéséről, világításáról, takarításáról a községeknek kell gondoskodniuk, míg a VINB az előadók tiszteltdíját fedezni tudja.[17] A népművelési munka érdekében februárban a vármegyei törvényhatósági bizottság 40 millió korona összeget szavazott meg a kultúralap terhére.[18]

A VINB 1926. július 12-én kezdte a formalizált hálózat megszervezését. Felhívásukat dr. Horváth Kálmán alispán tette közzé. A felhívásból kiderül, hogy a vármegye legtöbb községben már megszervezésre került a helyi iskolán kívüli népművelési bizottság, amelynek élén az elnökök, illetve a vezetőség állt. A VINB arra kéri a helyi vezetőket, hogy a megfelelő munka érdekében kezdjék meg az előkészítést. Ennek érdekében bizottsági ülésen a jövő évi programterv elkészítését tartják szükségesnek. Az anyagból látszik, hogy a bizottságok munkája épp szervezés alatt állt a megjelenéskor, ezért is fordultak a helyiek felé több kérdéssel kapcsolatban is. Ezek alapján kíváncsik voltak a következőkre:

– Ismeretterjesztő előadásokat, vagy tanfolyamokat kívánnak szervezni?

– Milyen óraszámban kívánják ezeket meghatározni?

– Az előadásokhoz vetítőgépekre hány alkalommal van szükség?

– A népművelési feladat keretében milyen ünnepélyeket és színházi előadásokat kíván megrendezni?

– A „népkulturház” megépítéséhez milyen eszközök állnak rendelkezésre?

– A népművelési munkával járó feladatokhoz milyen anyagi eszközök állnak rendelkezésre a településen, illetve mekkora segélyre lenne szükség a megyétől?

– Milyen eszközökkel akarja a bizottság *„a nép kulturális életét előbbre vinni”*?[19]

A helyi bizottságoknak rövid időn belül szükséges volt megtárgyalni a fentieket, hiszen az ülésekről szóló jegyzőkönyveknek augusztus 15-ig be kellett érkezniük a vármegyei bizottsághoz, hogy az a tanfolyamokhoz és az előadásokhoz Tervezeti űrlapot tudjon küldeni, amelyet kitöltve szeptember 20-ig vártak visszaküldésre.[20] Jól látszik tehát, hogy viszonylag gyors ütemben zajlott a vármegyei népművelés megszervezése. Az alispán a járási főszolgabírók számára egy külön, augusztus

14 A vármegye összes elemi iskolák tantestületeinek Ink 25–926. = VHL, 1926. 1–2. sz. 6–7. p.

15 A vármegye összes elemi iskolák tantestületeinek Ink 25–926. = VHL, 1926. 1–2. sz. 6. p.

16 A vármegye összes elemi iskolák tantestületeinek. 25–1926. = VHL, 1926. 1–2. sz. 7. p.

17 Általános jellegű, de további intézkedést nem igénylő rendeletek, értesítések és más közlemények. 67–926. = VHL, 1926. 8. sz. 45. p.

18 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1926. évi február hó 15 én és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 2653-ai. 1926 sz.–160 kgy.–1926. = VHL, 1926. 9. sz. 51. p.

19 Vasvármegye Iskolánkívüli Népművelési Bizottságától. Ink. –1926. sz.= VHL, 1926. 28. sz. 156. p.

20 Uo.

21-ei keltezésű rendelkezésben kötelezővé tette a munkálatok beindítását és felügyeletét, a községi és körjegyzők részvételét a helyi népművelési bizottságban – illetve annak anyagi és erkölcsi támogatását –, valamint, hogy színielőadások, kabarék, tánc és egyéb tömegszórakoztatást célzó mulatságok csak abban az esetben tartható, hogy a településen legalább hat népművelési célú előadást tartanak az évben.[21]

A népművelési munkához szükséges anyagi fedezetről a vármegye gondoskodott. A törvényhatósági bizottság szeptember 20-ai ülésén 12.000 pengőt szavazott meg a 1927. évi kultúralapba, ám ezzel párhuzamosan felhívták a figyelmet arra, hogy a települések is megfelelő összeget kerítsenek el költségvetésükben erre a célra.[22] Hamarosan kiderült azonban, hogy a megszavazott vármegyei forrás sem elég a kitűzött célokra, és az VINB közgyűlésén elfogadott 1927. évi munkaterv szerint 14.000 pengő fedezné a tervezett kiadásokat. Az pénzt a vármegyei költségvetésből nem lehetett pótolni, ám dr. Horváth Kálmán 1927. február 10-én ismételten kérte a településeket, hogy járuljanak hozzá a népművelési célokhoz erejükhöz mérten minél nagyobb arányban.[23]

Nem csak az anyagiak megszervezése jelentkezett sürgető feladatként, de a tárgyi feltételek biztosítása is. Az ismeretterjesztő előadások segítése érdekében Dosla Vilmos a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irodavezetője kereste fel a vármegye népművelési bizottságát, hogy filmek és diapozitívek vetítésére alkalmas gépek beszerzését ajánlja fel elsősorban kultúrházak, népházak számára. A levélből kiolvasható, hogy a filmvetítőgépek hatótávolsága 12-től 25 méterig tart, ez ki nem mondva azt is feltételezi, hogy a népművelést szolgáló épületeknek rendelkezniük kellett egy olyan nagyteremmel, amely ezekkel a paraméterekkel bírt. Az irodavezető levelét a VHL március 3-án adta ki.[24] Vidos Árpád vármegyei főjegyző március 11-ei határidővel kérte[25] a járási főszolgabírókat, a községés körjegyzőket, a városi polgármestereket, hogy töltsenek ki egy adatlapot a vetítéshez kapcsolódó információkkal, amelyeket itt most azért idézek részletesen, mert jól jellemzik azt, hogy a népművelésnek milyen problémákkal – pl. áramellátás kérdése – kellett megküzdeniük akkoriban.

Kérdőlap vetítőgépekről:

1. A vetítőgépet kérő község neve.
2. Lakosainak száma.
3. A lakosok főfoglalkozása.
4. A lakosok nyelvi megoszlása.
5. Van-e helyben kultúrház (népház)?
6. Ha nincsen kultúrház (népház), hol fog a gép elhelyezést nyerni?
7. Milyen nagy a terem, amelyben a gép elhelyeztetnék (hosszúság, szélesség, magasság)?
8. Van e a teremben villanyáram?
9. Tűzrendészeti szempontból a terem megfelelő-e? (Hány kijárata van a teremnek?)
10. Van-e helyben vagy a közelben villanytelep? Milyen az áram feszültsége?
11. Van-e a községben olyan egyén, aki a vetítőgépet szakszerűen kezelni tudja?
12. Külön megjegyzések.[26]

21 Vasvármegye Iskolánkívüli Népművelési Bizottságától. 204–1926. = VHL, 1926. 34. sz. 185–186. p.

22 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1926. évi szeptember hó 20-án és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 18245 ai. 1926.–756. kgy. 1926. szám. = VHL, 1926. 41. sz. 214. p.

23 Valamennyi járási főszolgabíró és polgármester urnák, valamennyi községi elöljáróságnak. 20737 – 1926. szám. = VHL, 1927. 7. sz. 34–35. p.

24 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságának Szombathely. = VHL, 1927. 9. sz. 47. p.

25 Valamennyi járási főszolgabíró és r. t. városi polgármester urnák! 62–1927. szám. = VHL, 1927. 9. sz. 47. p.

26 Uo.

Szabályrendelet a vármegye népművelési bizottságairól

Mindezzel párhuzamosan a népművelési tevékenység szabályozására is sorkerült. 1927. február 21-ei ülésén a Vasvármegyei törvényhatósági bizottság megalkotta a VINB megalakításáról és feladatairól szóló szabályrendeletét. A rendelet a népművelési feladatok vármegyei ellátására létrehozta – gyakorlatilag utólagosan jóváhagyva az amúgy már ténylegesen működő – a VINB-t. A bizottság feladatául szabták, hogy a társadalom körében a népművelés iránti érdeklődést felkeltse, illetve intézmények, szervezetek, egyének bevonásával a munkát koordinálja. A népműveléshez kapcsolódó feladatokról állásfoglalásokat kellett tennie, véleményezési és javaslattételi joga volt, valamint a minisztériumi kapcsolattartásért is felelt. Az általános feladatok meghatározása után a rendelet konkrét célokat is megfogalmazott. Gondoskodniuk kellett a következő tevékenységek megszervezéséről:

„*a) analfabéta tanfolyamok,*
b) tervszerű ismeretterjesztő előadások,
c) népszerű zene- és dalestélyek,
d) múzeumok és kiállítások látogatása,
e) ismeretterjesztő, továbbképző és szaktanfolyamok,
f) népfőiskolái tanfolyamok, népfőiskolák,
g) népszerű tudományos előadások,
h) szabadegyetem létesítéséről,
i) az ifjúsági egyesületek nemzetnevelő munkájának támogatásáról,
j) múzeumok, könyvtárak, kiállítások, gyűjteményeknek stb. a népművelés szolgálatába állíttatásáról,
k) nép- és nyilvános könyvtárak, vándorkönyvtárak, olvasószobák felállításáról, meglévők fejlesztéséről,
l) népházak, munkásotthonok létesítéséről,
m) mozgóképszínházaknak a népművelés szolgálatába állíttatásáról (ilyeneknek a r. t. városok és községek támogatásával való létesítéséről),
n) cserkészet, leventeügy, tanulmányi kirándulás, műkedvelői előadások, néprajzi adatok gyűjtése, tűzoltók szellemi oktatása,
o) a vármegye területén folyó iskolánkivüli népművelési munkát statisztikailag nyilvántartja.”[27]

A bizottságnak voltak hivatalból kijelölt tagjai, delegált tagok, kinevezett, de választott tagok is. Hivatalból kapott tagságot a vármegye alispánja – aki egyben a bizottság elnökei tisztségét is betöltötte –, főjegyzője, főügyésze, főorvosa, árvaszéki elnöke, fő levéltárosa, a vármegyei központi előadói karnak iskolaügyi előadója. Rajtuk kívül a járási főszolgabírák, Szombathely és Kőszeg városok polgármesterei, a vármegye királyi tanfelügyelője – a bizottság ügyvezető elnöki tisztségét is ő töltötte be, így a tényleges szervező munkát a tanfelügyelő végezte – és helyettese, a vármegye gazdasági felügyelőség vezetője, a vármegyei testnevelési vezető, a vármegyei tűzoltó szövetség elnöke, a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kinevezett vagy beosztott titkár. Két–két személyt a népműveléssel foglalkozó egyesületek, intézmények, kulturális vagy gazdasági szervezetek, egyházi főhatóságok delegálhattak. Kinevezni a vallás- és közoktatási miniszternek volt joga. Legfeljebb öt, a népművelés területén kimagasló eredményt elérő személy kaphatott így megbízást a bizottsági munkában való részvételre 5 évig. További 15 főt a vármegye törvényhatósági bizottsága választott meg szintén 5 évre.

27 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1927. február hó 21-én és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. = VHL, 1927. 18. sz. 115. p.

Az bizottság elnöksége az elnökből, az ügyvezető elnökből, valamint a titkárból állt, akit a miniszter nevezett ki és adminisztratív feladatokkal rendelkezett. A nagy létszámmal működő VINB évente kétszer, májusban és szeptemberében ülésezett a rendelet szerint. Májusban az előző évi beszámolót, míg szeptemberben a költségvetés és a tervezett népművelési munkát fogadták el.

A bizottság mellett úgynevezett Állandó Bizottság és albizottságok működtek. Az Állandó Bizottságnak a tagjai között azok szerepeltek, akik a fent leírtak szerint hivatalból voltak az Iskolánkívüli Népművelési Bizottság tagjai, plusz további 12 fő. Évente minimum kétszer, de szükség szerint akár többször is ülésezhettek, és operatív feladatokat látnak el. Albizottságokat Szombathely és Kőszeg rendezett tanácsú városokban, valamint a községekben lehettek alapíthatók. Ezek a helyi albizottságok szervezték tulajdonképpen a tényleges népművelési tevékenységet a településeken. Az albizottságok elnöki feladatait a városokban a polgármester, a járási székhelyeken a főszolgabíró, míg a községekben a főjegyző vagy a jegyző látta el. Tiszteletbeli és díszelnököt is választhattak, valamint 5 évre ügyvezető elnököt, gondnokot, könyvtárost, pénztárost és ellenőrt.

Az iskolán kívüli népművelés ebben az időben még nem önálló szakmaként, hanem az oktatási rendszerhez kapcsolódva működött, így az albizottságok gondnokát, aki helyben a tényleges szakmai munka megvalósításáért volt felelős, a rendelet szerint lehetőség a „tanférfiak" közül kellett megválasztani. Tevékenységéért tiszteletdíj járt. A pénzügyeket a pénztáros az ellenőr felügyelete mellett végezte albizottsági elnöki utalványozási joggal. Az albizottságoknak minden év májusában beszámolási kötelezettségük volt a VINB felé.[28]

Módszertani ajánlások

A szabályozás megfogalmazása után a végrehajtási utasítások pontosítására is sor került. Az 1927–1928. tanévhez kapcsolódó népművelési tevékenység sikeres megvalósítása érdekében ezért dr. Horváth Kálmán alispán, bizottsági elnök, Koroknay István királyi tanfelügyelő, bizottsági ügyvezető elnök és Plechl József népművelési titkár 1927 augusztusában Útmutatót bocsátottak ki a helyi népművelési bizottságok részére.[29] Az anyagból kiderül, hogy 1926-ban 43, majd 1927-ben 152 vármegyei községben sikerült népművelési munkát megindítani a bizottságon keresztül. A népművelés célját elsősorban a felzárkóztató funkcióban jelölik ki, valamint a tanköteles koron túli, tehát több mint 15 éves fiatalok, valamint felnőttek meglévő műveltségének kiegészítését és fejlesztését a következő két tevékenységekkel:

1. *Ismeretterjesztő előadás*, amelynek célja aktuális eseményekhez igazodva felkelteni az érdeklődést a „művelődési vágy" iránt. Az érdeklődés felteltése érdekében ajánlják a témához kapcsolódó kísérő programok meghirdetését is. Az útmutató felhívja a figyelmet arra is, hogy az előadások ne felolvasások legyenek, hanem olyan szabad közlés, amely alkalmazkodik a hallgatókhoz is.
2. *Tanfolyamok*, amelyeket olyan helyeken ajánlanak bevezetni, ahol már jól működnek az ismeretterjesztő előadások. A tanfolyamokat tehát az előző

28 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1927. február hó 21-én és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. = VHL, 1927. 18. sz. 114–117. p.

29 Valamennyi Helyi Népművelési Bizottság Elnökségének! = VHL, 1927. 34. sz. 202–204. p.

tevékenység szervezettebb formájának tekintik, amelyek előre meghatározott terv szerint, állandó hallgatósággal, óra-, illetve tanterv szerint működnek. A tanfolyam lehet:

a) *Analfabéta tanfolyam*, amelynek célja az elemi ismeretek átadása. Az írás–olvasás megtanítására irányuló tanfolyam legalább 60 órás, az ezeket számolási ismeretekkel is kiegészítő tanfolyam minimum 80 órás kellett, hogy legyen. A csoportlétszám alsó határa 20 fő volt, de 50 főnél nem lehetett magasabb.
b) *Elemi ismeretterjesztő tanfolyam*, amely az akkor még 6 osztályos elemi iskolában tanult ismeretek megújítását, az esetleges hiányok pótlását jelentette. Már ekkor felhívják a figyelmet arra, hogy az ismeretátadás a felnőtt gondolkozáshoz igazodjon. A tanfolyam hossza minimum 60 óra.
c) *Általános ismeretterjesztő tanfolyam*, amely a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva a mindennapi élethez kapcsolódik. A tanfolyam hossza ez esetben is minimum 60 óra.

A kor viszonyaira jellemző, hogy kifejezetten kérték a tanfolyamok szervezőit a nemek közötti szeparációra, így az az elvárás fogalmazódott meg, hogy amennyiben mód van rá a férfiaknak és a nőknek külön tanfolyamot szervezzenek. A 15 év feletti leventéknek, valamint a tűzoltóknak a tanfolyamokon való részvétel kötelező volt.

Az ismeretterjesztő előadásokat és a tanfolyamokat a Népművelési Bizottságnak be kellett jelenteni, amely azokat előzetesen elbírálta pedagógiai és költségvetési szempontból. A tanfolyamok esetében nem csak a programot, de a hallgatók névsorát korukkal és foglalkozásukkal együtt, valamint a tananyagbeosztást és az óratervet is leadták.

A népművelési munkához kapcsolódóan haladási napló vezetését tették kötelezővé, amelyen jelezték a folyószámot, az előadás idejét és tárgyát, a hallgatói létszámot. A befejezett előadássorozat, illetve tanfolyam után a helyi népművelési bizottságok jelentést tettek, amelyeket 2 héten belül eljuttattak a vármegyei bizottsághoz.

Az Útmutató jelzi a népművelés ezen szakaszának nehézségeit is azzal, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy több községben, elsősorban az elöljárók hibájából még nem indult meg a munka. Az érdeklődés felkeltése érdekében javasolják a vetítettképes előadásokat, amik ekkor – főként kisebb települések esetében – még kuriózumnak számítottak, valamint nem helyi előadókat.

Az Útmutató kiegészítéseként dr. Horváth Kálmán alispán külön rendelkezést is megfogalmazott,[30] amely szerint Szombathely és Kőszeg városok a népművelési kiadásaikat maguk fedezik, a többi település költségeiről pedig a vármegyei törvényhatóság gondoskodik. A költségekbe tartozik a fűtés, világítás, esetleges terembérleti kiadások, illetve az előadóknak járó óradíjak is, amelyek mértéke 4 pengőnél csak kivételes esetekben, külön engedéllyel lehetett nagyobb. A helyi bizottságok elnökének, vagy pénztárosának az előzetes költségvetés alapján jóváhagyott összeget egy tételben fizették ki. Ezt követően a helyi bizottsági elnök, vagy pénztáros az összeget saját anyagi felelőssége terhe mellett kezelte és arról pénztári naplót is kötelessége volt vezetni. A rendelkezés fkitért arra is, hogy Vasvármegye Tűzrendészeti Szabályrendeletének 50. és 51. §-a szerint, amennyiben egy tanfolyamban a tűzrendészettel kapcsolatos ismeretek elérik a 10 órát, úgy a tűzoltóság munka-

30 Valamennyi főszolgabíró, polgármester, községi és körjegyző Urnák!.089–1927. = VHL, 1927. 34. sz. 204. p.

társainak a tanfolyamon kötelező testületileg részt venni. Rendelkezésében Horváth Kálmán is felhívja a helyi elöljárók – jegyzők, polgármesterek, főszolgabírók – figyelmét az iskolán kívüli népművelés fontosságára. Ebből is következtethetünk arra, hogy 1927 augusztusában még nem mindenhol kezdődött meg a munka.

Október 24-én délután 3 órakor viszont éves közgyűlésére már várta az érdeklődőket a VINB, ahol az 1927–1928. tanév munkaprogramját, valamint költségvetését tárgyalták meg. A döntések után a résztvevők Koroknay Istvánné „Az iskolán kívüli nőnevelésről", valamint Végh Hanna „Az ifjúsági vöröskereszt egyesületekről" című előadásait hallgathatta meg.[31]

1927 volt tehát a vármegyében a népművelődéssel kapcsolatos szabályzatok elfogadásának, valamint az intézményesülési alapok lefektetésének éve. A népműveléssel járó munka ebben az időszakban sem volt a legjobban dotált tevékenység. Jól jelzi ezt az, hogy a vármegyei népművelési bizottság ügyeit intéző Plechl József tanító részére a törvényhatósági bizottság egyszeri segélyt – 156 pengő összegben – szavazott meg „*dokumentálni óhajtván tevékenysége értékét*".[32]

Az 1928. július 31-ei dátummal kiadott rövid felhívás egy kevésbé jelentős, inkább színes bejegyzés csupán arról, hogy a „Magyar Népművelés Könyvei" kiadványsorozatban megjelenő „Egészségügyi ismeretek" című kétkötetes könyv a helyi népművelési bizottságok számára kedvezményes áron – 6 pengő 60 fillér – megvásárolható. A Plechl József népművelési titkár és Koroknay István ügyvezető elnök által kiadott közlemény azért érdekes, mert felhívja a figyelmet arra, hogy a könyv tartalmaz olyan részleteket is, amely miatt csak felnőttek számára adható kézbe. A korszak erkölcsi elvárásai szerint, tehát még egy egészségügyi ismeretterjesztő könyv sem felelt meg teljes mértékben.[33]

Felhívások

Augusztus 4-én 10 órakor évzáró közgyűlést tartott a bizottság, amelynek keretében tárgyalták az 1927–1928. tanévi népművelési munkáról szóló beszámolót és számadást is.[34]

November 7-ei dátummal ismét egy felhívás jelent meg a lapban – ezúttal Horváth Kálmán alispántól –, amely szerint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rádióadásokat is a népművelés szolgálatába állítja. A Rádió Szabadegyetem című műsort a felhívás szerint bárki által felkereshető helyen – iskola, községháza, olvasóterem – elérhetővé kell tenni, feltéve, ha a település rendelkezik már rádióval. A közös rádióhallgatás megszervezését a népművelési előadóktól várták el.[35]

A népművelési munka zavartalanul folyt ebben az évben. Erről tanúskodik az a kivonat, amely a Vasvármegye törvényhatósági bizottságának 1928. november 26-ai ülésének jegyzőkönyve alapján készült. Ezek szerint a vármegyében élénk és eredményes munkát folytatott a Népművelési Bizottság, amelyet a következő évben még fokozni kívánnak. A rendelkezésre álló keret ehhez már kevés volt,

31 Vas vármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 214–1927. sz. = VHL, 1927. 44. sz. 261. p.

32 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1928. évi február hó 20-án és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 5195. ai. – 215. kgy. 1928. szám. = VHL, 1928. 11. sz. 55. p.

33 Általános jellegű, de további intézkedést nem igénylő rendeletek, értesítések és más közlemények. Ikn 202–928. szám. = VHL, 1928. 33. sz. 233. p.

34 Pályázatok, hivatalos hirdetések és körözések. Ika. 194–928. szám. = VHL, 1928. 31. sz. 224. p.

35 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 319–928. szám. = VHL, 1928. 47. sz. 317. p.

így az alispán kérte, hogy az összeget 10.000 pengőre emeljék fel. Ezt a kérést egy véghatározattal is megerősítette a törvényhatósági bizottság.[36] Bővült a vármegye technikai ellátottsága is, hiszen elérhetővé vált két db üvegdiapozitív és három db filmdiapozitív-vetítőgép, amelyeket a helyi iskolán kívüli népművelési munkához ingyenesen rendelkezésre bocsájtottak. Az üvegdiapozitív vetítőt ott lehetett használni, ahol villanyáram is bevezetésre került már, és két filmet tudtak hozzá biztosítani. A filmdiapozitív-gépeket bárhol lehetett működtetni és lényegesen több (56), jórészt ismeretterjesztő filmet lehetett hozzá kölcsönözni 80 fillér kölcsöndíjért 4 napra.[37]

A következő évből csupán egy érdemi bejegyzés található a témában, amelyből azonban kiderül, hogy Koroknay István tanfelügyelő helyébe Dezső Lipót lépett, aki ezzel VINB ügyvezető-elnöki teendőit is átvette. Az 1929. április 13-ai keltezésű felhívást – amely a „Magyar Népművelés Könyvei” sorozat új kötetét, a „Magyar költők” című ajánlja kedvezményes, 6 pengő 90 filléres áron – Plechl Józseffel közösen jegyzi.[38] (Később a kiadványsorozat „Természettudományi Ismeretek III.” című kötetét 1 pengő 92 filléres kedvezményes megvásárlását is ajánlják.)[39]

1930-ban még mindig a népművelési tevékenység kötelező bejelentésére szükséges emlékeztetni a helyi szervezőket.[40] A friss felhívás azt is tartalmazza, hogy a műkedvelő színielőadások előzetes bejelentése is kötelező. A kérelmezőnek a darab rendezőjének nevét és foglalkozását, a tervezett előadás idejét, valamint azt is tudatnia kellett a vármegyei bizottsággal, hogy a bevételt milyen célra fordítják majd. Ezek alapján véleményezte a bizottság az előadás bemutathatóságát. De az is az iskolán kívüli népművelés szervezeti kezdetlegességére utal, hogy felhívták a helyi bizottságok figyelmét, hogy ne közvetlenül forduljanak a Vallás- és Közoktatási Minisztériumhoz különböző, a munkájukhoz kapcsolódó technikai, vagy beruházási kérelmekkel, hanem a vármegyei bizottsághoz, hiszen annak javaslata nélkül a minisztérium nem foglalkozik a beadványokkal.[41]

A népművelés szakmaiságának megsegítése érdekében a szakminisztérium egy úgynevezett „vezérkönyv” kiadásának támogatására szólította fel a vármegyéket. Vasvármegye törvényhatósági bizottsága szeptember 15-én tárgyalta a kérdést és 4000 pengőt szavazott meg a célra.[42] Szintén a szakmai munkához kapcsolódva, pontosabban a népművelési tevékenység ellenőrzése érdekében kérte novemberben Plechl József a vármegyei törvényhatósági bizottságot, hogy motorkerékpár vásárláshoz nyújtson számára kölcsönt. Az 1 év alatt, havi részletekben visszafizetendő, 5%-os kamatozású 1200 pengős kölcsön megadásáról szóló véghatározat[43] szerint a

36 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1928. évi november hó 26-án és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlésében készült jegyzőkönyvéből. = VHL, 1928. 49. sz. 335–336. p.

37 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 372–1928. szám. = VHL, 1928. 53. sz. 358–359. p.

38 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. 212/929. szám = VHL, 1929. 17. sz. 136. p.

39 Vasvármegye Alispánjától. –1933. szám. = VHL, 1933. 9. sz. 70. p.

40 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 355-Hv–1930 = VHL, 1930. 40. sz. 311. p.

41 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 631/1929. sz. = VHL, 1930. 4. sz. 8–9. p.

42 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1930. évi szeptember hó 15-én és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 20788. ai. 211. kgy. – 1930. szám = VHL, 1930. sz. 317. p.

43 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1930. évi november 24-én s folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből., 25335. ai. 267. kgy. –1930. szám. = VHL, 1930. 53. sz. 393. p.

VINB titkárának nagyjából 300 települést kellett évente végig látogatnia, amelyet nagymértékben megkönnyítene a megfelelő közlekedési eszköz beszerzése. A kérelem tényéből látszik, hogy a munkavégzés feltételei nem voltak ekkoriban adottak, sőt a vármegye kérésre is csak kölcsönt adott – kamattal –, nem pedig hivatali motorkerékpárt.

1931-ben a vármegyei népművelők új feladatra kaptak megbízást. 1928-ban Csongrád vármegye arról döntött, hogy minden évben gyermeknapot rendez. A korra jellemző módon ezt a revizionista gondolattal kötötték össze, a területi visszacsatolás a „*gyermek lelkében való felébresztése, életben tartása érdekében*”.[44] A gyermeknap dátumát is ehhez igazították, így lett június 4-ét követő szombat. A kezdeményezők elhatározásukkal egyidőben felkérték a többi vármegyét is a csatlakozásra. Vasvármegye 18.318. ai. 552. kgy. 1928. számú határozatában döntött a gyermeknap megrendezése mellett. A vármegyei alispán mint leginkább illetékes szervezetet, a VINB-t kérte fel az ünnepség megszervezésére, akik ezt örömmel vállalták fel és felhívást tettek közzé a helyi bizottságok felé.[45] Célul jelölték meg a gyermekek lelkében a hazaszeretet megerősítését, valamint a felekezeti és társadalmi válaszfalak ledöntését, tovább, hogy „*a Nemzeti Gyermeknap egyesítse a hagyományos magyar eszméket, az Isten és Hazaszeretetei, külsőségeiben domborítsa ki faji sajátságainkat, méreteiben karolja át a falut és várost, foglalja egybe a társadalom minden rétegét.*”[46] Az első gyermeknapot 1931. június 6-án rendezték meg Vas vármegyében. Ezen a napon minden iskoláskorú gyermek számára tanszünetet rendeltek el. A VINB kérése alapján minden településen reggel 7.30-kor harangszóval, majd 8 órakor minden felekezetben istentisztelettel kezdődött a nap, majd a gyerekek lefátyolozott zászlóval a város vagy a falu egy, az ünnepség megtartására alkalmas külterületére vonultak. A felvonuláson, amelybe a leventéket és a felnőtteket is bevonták, minden gyermek kezébe nemzeti színű zászlót, karjára gyászkarszalagot kapott, amennyiben a településnek erre volt anyagi fedezete. Az iskolás osztályoknak táblák használatát is ajánlották, amelyre a „Nem, nem, soha! Vesszen Trianon! Csonkamagyarország nem ország stb. Hiszek Magyarország feltámadásában! stb.” feliratokat írták a VINB felhívása szerint. A településen működő zenekarok közreműködését is kérték hazafias nóták eljátszásában. A bizottság a falusi ünnepségek forgatókönyvvázlatát is megadták a következők szerint: „*1. Himnusz közének. 2. Egy elemista szavalata. 3. Egy elemista méltatja a nap fontosságát. 4. Közös irredenta énekek. 5. Egy felnőtt szavalata. 6. Felnőtt hazafias beszéde. 7. Hiszekegy közének.*”[47]

Az ünnepséget ebéd követte, amelyről minden gyermek maga gondoskodott. A jobbmódú gyermekek számára előírták, hogy a szegényeket lássák vendégül. Ezt követően némileg kötetlenebb programok következtek a nap addigi szellemiségében, így magyaros játékokkal, tornamutatványokkal, irredenta énekekkel, szavalatokkal, hazafias színdarabokkal zárulhatott a nap.

44 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 116–A/1931. = VHL, 1931. 18.sz. 127. p.

45 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 116–A/1931. = VHL, 1931. 18. sz. 127–128. p.

46 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 116–A/1931. = VHL, 1931. 18.sz. 127. p.

47 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 116–A/1931. = VHL, 1931. 18. sz. 128. p.

Az iskolán kívüli népműveléshez kapcsolódó képzések

1931-re a népművelésben rejlő lehetőségeket is sokan felismerték már. Erre enged következtetni az a felhívás, amely szerint az iskolán kívüli népművelést „egyes magán érdekképviseletek” propaganda célokra használták. Az ilyen jellegű tevékenységek megakadályozását a helyi népművelési bizottságoktól kérte a VINB, illetve azt is, ha tudomásukra jut ilyen, tegyenek bejelentést.[48]

Engedélyezettek voltak viszont az 1931 telén zajló, a győri iparfelügyelőség által szervezett háziipari tanfolyamok, amelyekre a helyi népművelési bizottságoknak lehetett jelentkezni helyszínként. A települések kosárfonás – fűzvesszőből –, gyékényfonás és szövés, szalmafonás, fafaragás – gazdasági szerszámkészítés, bognár- és ácsmunka –, vászonszövés, fehérnemű- és felsőruhaszabás és varrás, női kézimunka – csipkeverés és hímzés – tanfolyamok közül választhattak, amelyeket a férfiak és a nők számára külön szerveztek. A képzéseket kérelmezni ebben az esetben is a vármegyei bizottságtól kellett.[49] De nemcsak a lakosság, hanem a népművelési előadók képzéséről is gondoskodtak. A vármegyei alispán és a VINB elnöksége az 1600 pengős továbbképzésre kérelmezett 600 pengőt a vármegyei kultúralapból, amelyet meg is kaptak azzal a véghatározati megjegyzéssel, hogy más vármegyében már zajlanak ilyenek.[50] Az előadók képzésére végül a következő év augusztus 24-én, 25-én és 26-án került sor Kőszegen. Ehhez a vármegye a korábban már megszavazott 600 pengőn túl, 1932-ben újabb 600 pengővel egészített ki.[51] A képzés eredményességét mutatja, hogy 1933-ban már 6 napos tanfolyamot tartottak, amit ismét támogatott 500 pengővel a vármegye.[52] 1934-re a továbbképzés már hagyományosnak volt mondható. A Körmenden megrendezett tanfolyamra ismét 600 pengőt utalt át a vármegye, a teljes költség 2300 pengőre rúgott.[53] 1934-ben Vasvár adott helyet a képzésnek, 300 pengős vármegyei segítséggel.[54] A következő évekből nem találtunk a továbbképzésekre utaló bejegyzést a VHL-ban, 1937-ben viszont határozatban döntött a vármegye, hogy 600 pengőben részesíti a Celldömölkön megrendezésre kerülő tanfolyamot.[55] Az 1938. évi bejegyzés szerint a képzéseket a tanítók és a települési jegyzők nagy létszámban látogatják. Az abban az évben Sárváron megtartott képzést 300 pengővel támogatták.[56] Ezt követően 1939-ben,[57] 1940-ben,[58] 1941-ben,[59]

48 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn: 243–Vkm–1931. = VHL, 1931. 28. sz. 202. p.

49 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 255–1931. = VHL, 1931. 29. sz. 212. p.

50 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1931. évi május hó 18. nap ján és folytatva tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 8079. ai. 129. kgy. – 1931. szám. = VHL, 1931. 49. sz. 353–354. p.

51 2870/1–1932. szám. = VHL, 1932. 26. sz. 177–178. p.

52 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottsága. = VHL, 1933. 31. sz. 273–276. p.

53 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1931. évi május hó 22-én tartott évnegyedes rendes közgyűlésbe jegyzőkönyvéből. 2180/1 ai. 143. kgy.–1934. szám. = VHL, 1934. 11. sz. 159–160. p.

54 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1935. évi szeptember hó 16-án tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 4348-4. ai./201. kgy.—1935. szám. = VHL, 1935. 24. sz. 224. p.

55 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1937. évi május hó 18-án tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 6160 ai. 107. kgy. –1937. szám. = VHL, 1937. 13. sz. 166–167. p.

56 2489–1938. szám. = VHL, 1938. 7. sz. 66. p.

57 671–1939. szám. = VHL, 1939. 6. sz. 41. p.

58 Kivonat Vas vármegye th. bizottságának Szombathelyen, 1939. évi szeptember hó 18-án fartőit évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 10.404. ai. 126. kgy. –1939. szám. = VHL, 1939. 22. sz. 247. p.

59 Kivonat Vas vármegye th. bizottságának Szombathelyen, 1940. évi szeptember hó 16-án tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 11.842. ai. 136. kgy. –1940. szám. = VHL, 1940. 18. sz. 259. p.

1942-ben,[60] 1943-ban[61] és 1944-ben[62] ugyanekkora összeggel tudott a vármegye hozzájárulni a kezdeményezéshez.

Plechl József 1933. augusztus 5-ei keltezésű felhívása gazdasági, egészségi és állategészségügyi tanfolyamok szervezésére szólítja fel a helyi bizottságokat. Mint írta a 3 éves népművelési munkaterv legfőbb célja, hogy a falvak gazdasági és egészségügyi tudásának fejlesztése. Ennek érdekében a 4–5 napig tartó gazdasági tanfolyamokat gazdasági felügyelők, a téli gazdasági iskolák tanárai, a Vasmegyei Gazdasági Egyesület tisztségviselői, a vármegyei méhészeti felügyelő, valamint más szakemberek, míg az egészségügyi tanfolyamokat hatósági orvosok végezték. A tanfolyamok a községeket nem terhelték, az előadókat helyi jómódú gazdáknál szállásolták el. A tanfolyamok létszáma 20–30 fő között kellett legyen. Összesen hat tanfolyamot határoztak meg konkrét óraszámban és óránkénti témakörökre lebontva. Az elsősegélynyújtási 20 órából, az egészségügyi 15 órából – amelyből pár órában külön oktatták a férfiakat és a nőket –, a méhészeti 16 órából, az általános gazdasági 4 napra lebontva 16 órából, míg a gyümölcstermelési szintén 16 órából állt.[63] A tanfolyamok szervezésére dr. Horváth Kálmán alispán is felhívta augusztus 22-ei külön közleményében a járási főszolgabírók figyelmét, utalva arra, hogy a képzések a falvak gazdasági és egészségügyi kultúrájára jelentős hatást gyakorolnak.[64]

Újabb útmutató a népművelési tevékenységhez

Az 1927. évi módszertani útmutató után 1933-ban ismét közre bocsájtott a VINB egy szakmai ajánlást.[65] A korábbihoz hasonlóan ismét két főbb tevékenységtípust különböztet meg az útmutató. Az ismeretterjesztő előadásokat, valamint a tanfolyamokat azonban most sokkal jobban tagolják. Az első kategóriába sorolták a *népművelési, közműveltségi előadásokat* – az előbbit a szélesebb rétegek számára, míg az utóbbit értelmiségieknek, kereskedőknek, iparosoknak célozva –, a *Rádió Szabadegyetem-előadásokat*, az elsősorban gyermekek szórakoztatását szolgáló *mesedélutánokat*, a *műsoros délutánokat és estéket*, a zenekarok és dalárdák által rendezett *népművelési hangversenyeket*, az *alkalmi ünnepélyeket* – ide sorolva például március 15-ét, október 6-át, a Hősök napját, a trianoni gyásznapot, az anyák napját, vagy más irodalmi és történelmi évfordulókat –, a *műkedvelő-előadások* (színmű előadások), a felnőtteknek szóló *tanulmányi kirándulásokat*.

A népművelési tanfolyamok között továbbra is megtaláljuk az *analfabéta*, az *alapismeret-terjesztő és* a *népművelési, közműveltségi tanfolyamokat* – ez utóbbi az általános ismertterjesztő tanfolyam új elnevezése –, de az útmutató ide sorolja a *művészeti és kedélyképző tanfolyamokat* (ének, zene, nóta, irodalom, szavaló, olvasó, képzőművészeti és tánc területtel), a gya-

60 Kivonat Vas vármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1941. évi december hó 15-én tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 14.261–ai–138–kgy–1941. szám. = VHL, 1942. 1. sz. 14. p.

61 Vas vármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1942. évi szeptember hó 21-én tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 12111–ai.–102. kgy.–1942. szám. = VHL, 1942. 19. sz. 289. p.

62 Kivonat Vas vármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1943. évi szeptember hó 20-án tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. = VHL, 1943. 19. sz. 227. p.

63 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottsága. Ikn. 351–Hv. 1933. = VHL, 1933. 34. sz. 273–275. p.

64 Vasvármegye Alispánjától. 8972–1933. szám = VHL, 1933. 34. sz. 270. p.

65 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. ad. 366. Hv. 1933. szám = VHL, 1933. 36. sz. 283–289. p.

korlati és ügyességi tanfolyamokat (számolás, mérés, szépírás, helyesírás, fogalmazás, idegennyelv, egészségügy, gazdálkodás stb.), a csecsemőápolással, gyermekgondozással, háztartással, női erkölcsneveléssel kapcsolatos *nőnevelési tanfolyamokat*, valamint az értelmiségieknek szóló *szabadegyetemi tanfolyamokat*.

Az útmutató ismételten hangsúlyozza, hogy a népművelési munkát a vármegyében a VINB felügyeli, így az ilyen irányú feladatot csak a bizottság jóváhagyásával lehet folytatni. A népművelési előadásokat elsősorban tanügyi gyakorlattal rendelkezőktől várták, ám minden értelmiségire számítottak, hiszen „*e nemzetépítő munkából senki nem vonhatja ki magát*".[66]

A népművelési tevékenység idejét a vidékiekhez is igazodva az október 15-től május 15-ig tartó időszakban határozták meg. Az időszakban még mindig hiányzott a terület infrastruktúrája, hiszen az útmutató még azt jelzi, hogy elsődleges helyszínek a települések iskolái, és magánlakások, vendéglők csak akkor kaphattak engedélyt, ha biztosnak látszott, hogy a működést nem zavarja meg semmi. A népművelési tevékenységet kiszolgáló önálló intézményhálózatról tehát még mindig nem beszélhetünk. A munka segítését elsődlegesen a vetítőgépek szolgálták, amelyek a bizottságtól kölcsönözhetők voltak.

A népművelési feladat hatalmas adminisztrációval járt. Minden egyes előadást külön formanyomtatványon be kellett küldeni a vármegyei bizottságnak jóváhagyásra. Ez feltehetően nemcsak a módszertani megfelelősséget szolgálta, hanem a nemkívánatos témák szűrését is lehetővé tette. Ebben az időszakban is szükség volt az előadások és tanfolyam tervezések előzetes leadása mellett a munkanapló vezetésre, vagy a beszámolójelentések elkészítésére, amelyek alapján – illetve helyszíni kiszállással – az ellenőrzés is történt.

Az előadóknak járó összeg 1933-ra átlagosan 2 pengőre csökkent. Az előadások szervezője az előadóknak járó díj 10%-át kapta. A félnapos kirándulások után 5 pengőt, az egésznapos kirándulások után 10 pengőt kapott a népművelő.

Módszertani segítséget nemcsak az útmutató adott, hanem a „Dunántúli Népművelő" című folyóirat is. A vármegyei törvényhatóság ezt a lapkiadást is támogatta, anyagilag is. 1933-ban a lap működésére 100 pengő segélyt szavazott meg.[67]

Az útmutató megújítására azért is vált szükségessé, mert arra támaszkodva kérte a bizottság 1 évvel később az 1934–1935. évi helyi munkaterveket[68], valamint fogalmazza meg a 3 évre – 1934–1935., 1935–1936. és 1936–1937. tanévek – szóló vármegyei népművelési munkatervet.[69] A munkaterv bevezetőjében a nagy világégés[70] és a gazdasági válság okozta lelki és gazdasági problémák megoldását jelölte meg az iskolán kívüli népművelés feladatául. Mint írták: *„A lelki kiegyensúlyozást csak úgy érhetjük el, ha az egyszerű falusi népet arra tanítjuk, neveljük, hogy nehéz életküzdelmében több testi és lelki erőt termeljen ki önmagából, amivel a küzdéstől átszőtt élettel felveheti a harcot, azaz ráneveljük arra, hogy saját erejével törekedjék a szebb, a jobb, a boldogabb élet kiharcolására és azt ne mástól, hanem magától várja. Ezt úgy érhetjük el, ha munkaszerető, szilárd jellemű, nemzeti öntudattal rendelkező, másokat megbecsülni tudó, erkölcsös és vallásos egyéneket nevelünk.*

66 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. ad. 366. Hv. 1933. szám = VHL, 1933. 36. sz. 284. p.

67 7268–1933. szám. = VHL, 1933. 50. sz. 434. p.

68 Iskolán kívüli népművelés 1934—35. évi tevékenység bejelentése. Ikn. 332. Hv.–1934. szám. = VHL, 1934. 17. sz. 214. p.

69 Valamennyi polgármester, községi ill. körjegyző uraknak, általuk a helyi népm. bizottságoknak. = VHL, 1934. 17. sz. 214–217. p.

70 Az 1. világháború.

A gazdasági válságon csak úgy segíthetünk, ha a gyakorlati népművelési tanfolyamok által tudását és a mindennapi élettel kapcsolatos gyakorlati érzéket fejlesszük."[71] Mindezek érdekében a következő fő területet jelöl ki az anyag:

1. Nemzeti öntudat ápolása és fejlesztése.
2. Erkölcsi és állampolgári nevelés (Népünk lelkének finomítása, erkölcsi nevelés, jellemképes, állampolgári nevelés.)
3. Egészségápolás.
4. Gyakorlati foglalkozás körüli teendők. (Elsősorban a gazdálkodással, különösen a megyére jellemző gyümölcstermeléssel kapcsolatos ismeretterjesztő munkát értve ez alatt.)
5. Nők iskolán kívüli népművelése. (Háztartási ismeretek, varrás, családnevelés, betegápolás.)
6. Nemzeti és népi értékek védelme.
7. A levente ifjúság nevelése.
8. Az írástudatlanok számának apasztása.
9. Népkönyvtárak fejlesztése.
10. A helyi speciális igényekhez, szükségletekhez igazodó ismeretnyújtás.

A népművelést konkrét gazdaságalakító programokhoz is felhasználták. A vármegye törvényhatóság bizottságának 1936. novemberi ülésén Szovátay György a gazdálkodók „tagosítása" mellett szólalt fel. Az ez alapján született rendelkezés arról szólt, hogy a vármegye, különösen az Őrség az ország egyik, birtokszerkezetében legelaprózottabb területe, ahol a tagosítás nehézségekbe ütközik, illetve a korábbi rossz tapasztalatok miatt a nép „*ösztönösen tartózkodik a tagosítástól*",[72] pedig az a vármegye „*kisgazdaközönségének jólétét*"[73] szolgálná. Dr. Horváth Kálmán ezért arról rendelkezett, hogy a „népies nyelven" íródott „Miért kell a tagosítás" című füzetet mind a helyi képviselőtestületi üléseken, mind a népművelési előadásokon ismertessék, majd ennek megtörténtéről 1937. február 1-jéig a főszolgabírójukat értesítsék.[74]

A korszak viszonyaira és a szigorú cenzúrára utal, a már Ablánczy népművelési titkár aláírásával ellátott, 1937. január 27-ei keltezésű értesítő, amely szerint a főszolgabírók olyan, a vármegyei népművelési bizottsággal nem egyeztetett színdarabok bemutatását engedélyezték, amelyek a vallás és közoktatási minisztérium által kiadott jegyzékben nem szerepelnek,[75] ezért Horváth Kálmán alispán külön rendelkezett az előírások betartásáról.[76]

A korábban még a vármegyeháza első emeletén[77] működő népművelési bizottság számára idő közben a kijelölt iroda már nem volt megfelelő, így egy, a „vármegyei bérház" földszintjén felszabadult kiadott lakást adták át a bizottság működésének helyéül szolgáló irodának.[78]

1937 után a VHL-ban az iskolán kívüli népművelésre vonatkozó bejegyzések szinte megszűntek. Egyedül csak a népművelést végzők éves képzésének támogatására találhatunk – fent már hivatkozott – adatokat.

A közelgő 2. világháború jelentősen befolyásolta az addigi művelődéspolitikai törekvéseket, majd a rövid koalíciós időszak után, egészen más politikai szándékkal indult újra a népművelési munka Vas megyében is.

71 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 332. Hv–1934. szám. = VHL, 1934. 17. sz. 214–215. p.

72 Vasvármegye Alispánjától. 11.854–1936. szám. = VHL, 1936. 32. sz. 306. p.

73 Uo.

74 Uo.

75 Vasvármegye Iskolánkivüli Népművelési Bizottságától. Ikn. 55–Hv.–1937. szám. = VHL, 1937. 7. sz. 90–91. p.

76 Vasvármegye Alispánja. 2134–1937. szám. = VHL, 1937. 7. sz. 91. p.

77 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1931. évi szeptember hó 21-én tartott évnegyedes rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. ai. 140. kgy. –1931. szám. = VHL, 1931. 42. sz. 296. p.

78 7495–1937. szám. = VHL, 1937. 18. sz. 212–213. p.

Gráfik Imre

Adalékok a Velemér völgyi gerencsérek hagyományának őrzéséhez

A Vasi Szemle 2020. évi 3. számában olvashatjuk Nagy Zoltán – tőle megszokott – nagy ívű tanulmányát „Az Őrség fazekassága három nemzedék távlatából" címmel.[1] Az alcím tovább pontosítja a szerzői szándékot, miszerint a földolgozás a „Gerencsér–fazekascéhek; évszámos, feliratos boroskorsók, régies díszítmények" tematikára koncentrál.

A bevezető gondolatok során és a kapcsolódó 1. lábjegyzetben – a 337. oldalon – a szerző fölsorolja azokat az eddig megjelent írásokat, kiállításokat, amelyek a térség archaikus fazekasságával foglalkoztak. Ebből az áttekintésben azonban nem szerepel egy véleményünk szerint több szempontból is jelentős filmre és időszaki kiállításra való utalás.

Bár a fölidézett publikációk egyikében–másikában található említés a fentiekre, mégis úgy véljük, indokolt részletesebb ismertetése az 1970-es évek elejének – egymással összefüggő két – figyelmet keltő vállalkozására, rangos szakmai eseményére.

Kresz Mária néprajzkutató, a téma avatott kutatója a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársaként Moldován Domokos filmrendezővel egy a népi fazekasságot átfogóan ismertető filmterv megvalósításába kezdett. Nem mellékesen megjegyezzük, hogy Moldován Domokos néprajz szakot is végzett, mint arra egy 1978-ban készült interjújában is hivatkozott: „»*A magyar naiv művészek« című 90 perces színes filmsorozatom valójában kilenc kis portré, amely a 18. századból a mai napig fut végig a magyar naiv művészet történetén. Mindez saját kutatásaimon alapszik; az első voltam, aki egyetemi diplomadolgozatomat erről írtam, s filmsorozatot csináltam. Tehát a naiv-sorozaton kívüli a »A halottlátó« az első hosszú filmem. A »Halálnak halálával halsz …«, a magyar halotti szokások költői és életigenlő filmje után a »Magyar fazekasok« következett – egy régi mesterségnek állít emléket –, utána a »Szerelmi varázslások« és a naiv-sorozat, ami már más kategóriába tartozik: portrésorozatok.*"[2]

A magunk között csak fazekasfilmek nevezett alkotást rövid ideig nyilvánosan is vetítették mint mozifilmet. A később neves dokumentum-, játékfilm és operarendezőként elismert szerző 2014-ben sem felejtette el megemlíteni munkái sorában a fazekasfilmet: „*Leforgattam még a Magyar fazekasok című filmet, ami a fazekas mesterségnek állít emléket.*"[3]

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezésünkre áll a film forgatókönyve, pontosabban annak 1979-ben közzétett változata.[4]

1 *Nagy Zoltán:* Az Őrség fazekassága három nemzedék távlatából. Gerencsér–fazekascéhek; évszámos, feliratos boroskorsók, régies díszítmények. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 2020. 3. sz. 337–363. p.

2 *Szombathy Bálint:* Beszélgetés Moldován Domokossal. = Híd, 1978. 10. sz. 1204. p. http://adattar.vmmi.org/cikkek/11624/hid_1978_10_08_szombathy.pdf (Megtekintve: 2021. február 8.)

3 *Ferenczi-Bónis Orsolya:* Dokumentum-, játékfilm és operarendező. Beszélgetés Moldován Domokossal. https://filmkultura.hu/?q=cikkek/dokumentum-j%C3%A1t%C3%A9kfilm-%C3%A9s-operarendez%C5%91-besz%C3%A9lget%C3%A9s-moldov%C3%A1n-domokossal (Megtekintve: 2021. február 8.)

4 *Moldován Domokos:* Magyar fazekasok. Színes rövidfilm forgatókönyve. Kottarajzok Sárosi Bálint. = Tiszatáj, 1979. 3. sz. (továbbiakban: Moldován, 1979.) 100–108. p. A publikáció a kottarajzokkal és hangszergrafikákkal, valamint fotóillusztrációkkal elérhető a világhálón is: http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/228/1/tiszataj_1979_003.pdf (Megtekintve: 2021. február 8.)
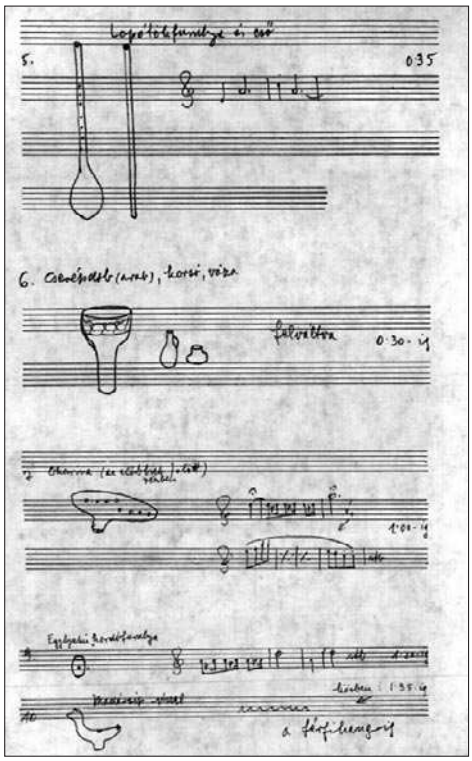

1. kép: Fazekasmunka, agyagbányászat. Néprajzi Múzeum (továbbiakban: NM) F 236420. A fénykép a „Magyar fazekasok" című film forgatásakor készült. A külszíni fejtés 1945 óta folyik. A felvétel idején még használták a bányát. Velemér, 1970. (Fotó: Kresz Mária)

Ebből kiderül, hogy a film egyes, jelentős részei az Őrségben, pontosabban veleméri völgy falvaiban kerültek forgatásra.

*„**A filmet bevezető, rövid felirat a veleméri agyagbánya frissen megbontott falán jelenik meg: 1970 őszén fazekasmestereket kerestünk fel, akik cserépedények készítéséből élnek mindmáig és hagyományos módon bányásszák az agyagot Vas megyében a veleméri völgyben** formálják Szeged-Alsóvárosban égetik Csákváron **árusítják a veleméri völgyben a cserépedényeket.** A mezőtúri agyagipari szövetkezetben fiatalok kezén élednek újjá a régi formák: a legszebb klasszikus cserépedényeket a budapesti Néprajzi Múzeum őrzi. Egy kéz az agyagfalat csákánnyal 'bontja'. Megjelenik a film címe: MAGYAR FAZEKASOK **Egy kis melencébe – fateknőbe – hullik a bánya faláról a kékes színű agyag.** Készült a MAFILM Riport- és Dokumentumfilm Stúdiójában, 1970 A film munkatársainak neve más-más színű, s formájú agyagtáblán, vagy agyagot csákányoló kézen jelenik meg. Gyártásvezető: Dr. Paulus Alajos Felvétel vezető: Fehérvári Attila Vágó: Sebestyén Enikő Hang: Nősek János Zene: Sárosi Bálint Szakértő: dr. Kresz Mária Dramaturg: Zsugán István Fényképezte: Neményi Ferenc A **melence megtelt agyaggal, s egyik kézről adják a másikra, míg a mély agyag-bányából a föld felszínére kerül.** Egy szemcsés agyagtáblán megjelenik az utolsó felirat: Rendezte: MOLDOVÁN Domokos **Ismét egymás kezén át a kis melencében felküldik a kibányászott agyagot.**"*[5] (Kiemelés tőlem – G. I.)

5 Moldován, 1979. 100. p.

2. kép: Részlet a forgatókönyvből. Sárosi Bálint népzenekutató hangszer és kottarajza. (Moldován D., 1979. 105. p. nyomán)

Mint az föntebb olvasható a film két fontos és hangsúlyos része az Őrségben került rögzítésre. Mindjárt a kezdeti képek a Vas megyei veleméri völgyet idézik, egészen pontosan a Gödörháza határában történő agyagbányászást. A képeken Varga József fazekasmester látható, s ez a képsor a film végén is föltűnik.

Egy másik jelentős részlete a filmnek ugyancsak Vas megyében, a veleméri völgyben játszódik. Ebben, a térségre jellemző, falujáró, távolsági vándorkereskedelem képei jelennek meg. Ahogy a forgatókönyv írja: *„(A Szombathely melletti Gödörházán, a veleméri völgyben vagyunk.) Egy lovaskocsira, igen tempósan, friss szalma közé pakolja két férfi a cserép-edényeket. Egy asszony az edényhalmaz szélén guggolva gondosan ugyancsak szalma közé helyezi egyenként az edényeket. Gyorsan megtelik a szekér a cserépedényekkel: az áruval. Totálképben látjuk, amint elindul az udvarról a szekér: a bakon ül a lovak s a szekér tulajdonosa – ennek a körútnak az üzlettársa, míg a fazekasmester a kocsi után ballag, hogy a lovakat kíméljék. A veleméri völgy legszebb tájain halad a szekér. Egy temető fejfái között látjuk a zöld mezőn haladni a szekeret. Majd a veleméri templom előtt is elgurulnak, míg végül megérkeznek az első faluba, ahol nagy hangon hirdetik portékáikat: A két férfi: Asszonyok, fazekat! Tálat, kis tányért vegyenek. Asszonyok, itt a Vas megyei cserépedény, Asszonyok, fazekat! Kicsiket, nagyokat, rózsásat, csinosát. Fazekat! Asszonyok! Fazekat! Duettben kiabálják: Itt a Vas megyei cserépedény, asszonyok, fazekat! Megérkezik a szekér egy régi udvarra, s elkezdődik a vásár. A két árus dobálni – pakolni – kezdi a földre a cserepeket, ezzel is reklámot csinálva 'törhetetlen' portékáiknak. Terményért adjuk! – mondják a cserépárusok a szomszédokból hirtelen oda-gyűlt asszonyoknak, embereknek, akiknek zsákjából gyorsan kerül búza, rozs, kukorica, kinek mije van, hány edényre van szüksége. Van persze, aki pénzért veszi az edényeket. A szekértulajdonos; az árus a földre dobott cserepeket felállítja, s csizmás lábával táncolni kezd rajtuk – bizonyítva ismét az edények törhetetlenségét –, s kezében az ostor botjával ütöget egy cserepet, s mellé kiabálja: Asszonyok! Hegyi korsó, boroskorsó! Asszonyok! – bizonyítván, ez is törhetetlen. örségi, pityerszeri házak, a múltbéli életet idézik, ahol a cserépedényeknek mindig megvolt a helye, funkciója. Egy elhagyott tornác könyöklőjén egy bugyigakorsó. Egy faágon száradó öntözőkanna.*

3. kép: Velemér völgyi gerencsér felrakodik a szekérre. Gödörháza, 1970. (Fotó: Kresz Mária)

4. kép: Útra készen a somogyi szekér. Gödörháza, 1970. (Fotó: Kresz Mária)

5. kép: Veleméri templom. NM F 236418. A gerencsér szekere a „Magyar fazekasok" című film forgatása alkalmával. Velemér, 1970. (Fotó: Kresz Mária)

6. kép: Fazekasmunka – edénykereskedelem. NM F 208743. A megrakott szekér néhány napig a fuvarosnál áll, amíg a fazekassal együtt elindulnak Somogyba. Gödörháza, 1967. (Fotó: Kresz Mária)

Egy ház udvarán, köcsögfa: három tejeskö-csöggel. Mint megannyi régi tárgy, emlék."[6]

A filmnek e faluzó kereskedelemmel kapcsolatos részébe kapcsolódhattam be, pályakezdő néprajzi muzeológusként. A budapesti Néprajzi Múzeumba kerülve olyan néprajzkutatókkal dolgozhattam együtt, akik a magyar és a nemzetközi néprajztudomány meghatározó egyéniségei voltak. Közülük többeket könnyebben, másokat kissé nehézkesebben lehetett – úgymond – fiatal muzeológusként megközelíteni. Kresz Mária, aki a Magyar Osztály keretébe tagolódó Kerámiagyűjteményt kezelte, nyitott, közvetlen egyénisége következtében azok közé tartozott, akikkel különösebb „tiszteletkörök" nélkül kapcsolatba lehetett lépni.[7]

Ennek ellenére meglepetésként ért, amikor egyszer a folyosón megszólított, és mint mondta, szeretne velem valamit megbeszélni. Emlékszem, kisebb pánik fogott el, afféle – még el nem felejtett – vizsga előtti hangulat, valamiféle megfelelési kényszer.

A beszélgetés azonban távolról sem az idősebb kolléga „tudásfelmérő" kérdéseivel kezdődött, sőt, mindjárt az elején jelezte, hogy ő szeretne tőlem segítséget kérni. Őszintén mondom, kissé megszeppentem, de mint mondta, tudja, hogy egyik érdeklődési területem a szállítás és közlekedés témaköre, ehhez tehát én értek, s ő éppen egy olyan komplex programon dolgozik, amiben közreműködésemre számít.[8]

Kresz Mária korábbi gyűjtései után az 1970-es évek elején egy fazekas-film forgatása kapcsán újabb gyűjtéseket végzett a Vas megyei Veleméri-völgy fazekasainál. Közbevetőleg megjegyzem, hogy a térség elnevezése is Kresz Máriától származik.[9] Korábban Kardos László a Kis-Kerka menti Őrség gerencsérmesterségéről írt.[10] Kós Károly pedig züricvölgyi gerencsérségről értekezett.[11] A film egyfajta teljes keresztmetszetét akarta adni a népi agyagművességnek, benne az Őrség sok archaizmust őrző fazekasságának, pontosabban, ahogy ott nevezték, a gerencsérek munkájának. Azaz a nyersanyag előkészítésétől, a termék elkészítésén át, az áru értékesítéséig készültek felvételek az ország különböző pontjain. Ez utóbbiban, az értékesítésben számított rám, ugyanis e nyugat-magyarországi vidéknek jellegzetes falujáró, vásározó kereskedelme volt.

Tekintettel arra, hogy a filmkészítés kapcsán egy kiállításban is gondolkodott, arra kért, hogy gyűjtsem fel, illetve vásároljam meg a falujáró, vásározó kereskedelem bemutatásához szükséges szekeret (úgynevezett somogyi szekér), teljes felszereltségével együtt. A kiállítás 1971-ben meg is valósult, ám mivel a Néprajzi Múzeumnak akkor éppen nem lévén kiállítási helye, így a Fővárosi Művelődési Házban került megrendezésre.[12]

6 Moldován, 1979. 104–105. p.

7 Lásd *Csupor István:* Kerámiagyűjtemény. In: A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Főszerk. Fejős Zoltán; szerk. Árva Judit, Gyarmati András, Szűcs Alexandra. Bp., 2000. (továbbiakban: Fejős, 2000.) 272., 286. p.

8 *Gráfik Imre:* Akinek mindenkihez volt (jó) szava (mondanivalója). Szubjektív arcképvázlat Kresz Máriáról. = Néprajzi Hírek, 2010. 2. sz. 52. p.; Vö. *Uő:* Közlekedésgyűjtemény. In: Fejős, 2000. 142., 145. p.

9 *Kresz Mária:* Bevezetés. In: Gonda György et al.: Az alsó-őrségi gerencsérség. Különlenyomat a Vasi Szemle 1986/3. számából. Szombathely, 1986. (továbbiakban: Gonda et al., 1986.) 3–4. p.

10 *Kardos László:* Az őrség népi táplálkozása. Tanulmányok az Őrség monográfiájához. 1. Bp., 1943. 204–207. p. (A magyar táj- és népismeret könyvtára; 8.)

11 *Kós Károly, ifj.:* A züricvölgyi gerencsérség. = Dunántúli Szemle, 1944. 3–4. sz. 118–131. p., 5–6. sz. 208–218. p.; valamint *Uő:* A züricvölgyi gerencsérség. In: Gonda György et al., 1986. (továbbiakban: Kós, 1986.) 15–17. p.

12 *Gráfik Imre:* „Velemér völgyi gerencsérek" – A Néprajzi Múzeum kiállítása. = Ethnographia, 1972. 1. sz. (továbbiakban: Gráfik, 1972.) 163. p.; lásd Függelék 6. A Néprajzi Múzeum saját kiállításai, 1946–1999. In: Fejős, 2000. 967. p.

Minderről így írt Kresz Mária: *„A faluzó kereskedelem meglepően sokáig fennmaradt. Amikor 1969-ben elmentem Gödörházára, Varga Ferenc mester éppen faluzó útra készült és fotózni tudtam a szekér felrakodását. Úgy tűnt, hogy ez pompás téma néprajzi filmezéshez és amikor 1970-ben valóban sor került a 'Magyar fazekasok' c. film forgatására Moldován Domokos rendezésében, Gödörházán éppen faluzásra való készülődésnek lehettünk szemtanúi. A filmben látható fazékcsere azonban nem a távoli Somogyban történt, csak a szomszédos Szentgyörgyvölgyön és az eredetilag cserére szánt edényeket végül a Néprajzi Múzeum vásárolta meg. Felmerült a gondolat, hogy kiállítást lehetne csinálni a témakörből, de hiányzott a cserépedényekhez a szekér, meg a szekér apróbb felszerelése. A Néprajzi Múzeum Közlekedésgyűjteményének akkori kezelőjével, Gráfik Imrével végigjártuk a három falut, Velemért, Gödörházát és Magyarszombatfát, hogy megfelelő szekeret keressünk. A fazekaskereskedelemről szóló kiállítás a Fővárosi Művelődési Ház kerek termében került megrendezésre1971-ben varga Ferenc fazekasmester közreműködésével. Fatengelyes korongot az akkor már több mint 80 éves nagy Sándor gödörházi fazekastól sikerült szerezni, őt örökítette meg fiatalabb korában Kós Károly egyik fényképe."*[13]

Tehát már a film készítésekor fölvetődött, hogy a régies, termékcserén alapuló, úgynevezett faluzó kereskedelemnek a középpontba állításával kiállításon is meg kellene jeleníteni a filmen látható részleteket. Ennek megvalósítása azonban komoly nehézségekbe ütközött. Az egyik fő gondot az jelentette, hogy a filmen bemutatott edények, tárgyak, eszközök magántulajdonban voltak, s a film forgatásának időtartamára csak kölcsönzésre kerültek. A másik nagy akadályt az jelentette, hogy Néprajzi Múzeum ekkor még nem rendelkezett Budapesten kiállítási térrel.

Az előbbire a gyűjteménygyarapítás révén történő tárgyvásárlás kínált lehetőséget. Abban a mennyiségben azonban, amennyi köznapi használatú edény a szekérre került, a Néprajzi Múzeum Kerámiagyűjteményének nem volt szüksége. Ezen az az áthidaló megoldás segített, hogy az ekkor formálódó szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum kapcsán távlatosan fölvetődött e faluzó kereskedelem rekonstruált megjelenítése. Ilyenformán a még Néprajzi Múzeum intézményes keretében folyó előkészületek révén a budapesti múzeum vásárolta meg a legfontosabb tárgyakat, eszközöket.

Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a tárgygyűjtő terepmunka során előkerült néhány – nem a fazekassághoz köthető, de – térségi kulturális értéket képviselő tárgy is. Természetesen nem lehetett eltekinteni ezek megvásárlásától sem. Példaként említem azokat az ácsolt ládákat és festett ládát, támlás széket, amelyek a Néprajzi Múzeum Bútorgyűjteményébe kerültek.

Megemlítem, hogy más fontos hozadéka is volt a terepmunkának. Mivel Magyarszombatfán egy régebben fazekassággal is foglalkozó, háromgenerációs családnál laktam, megfigyelhettem mindennapi életüket. A kialakult jó viszonyt követően az év különböző szakaszaiban is visszatértem és – sajátos proxemikai szempontok érvényesítésével – dokumentáltam a család életvitelét.[14]

13 *Kresz Mária:* Bevezetés. In: Gonda et al., 1986. 4. p.

14 Lásd *Gráfik Imre:* Az udvar és a ház mozgásvilága. = Néprajzi Értesítő, 1974. 87–105. p.; *Uő:* Építészeti hagyományunk nyomában. Tanulmányok a népi építészet és a településnéprajz köréből, 1974–2018. Bp., 2019. (továbbiakban: Gráfik, 2019.) 19–36. p.; *Uő:* The Motion Pattern of the Courtyard and the House. = Acta Ethnographica, 1976. fasc. 1–2. 51–74. p.; *Uő:* Signs in Culture and Tradition. Szombathely, 1998. 111–135. p.

7. kép: Ácsolt láda. NM 71.68.69. Gödörháza. Gráfik Imre gyűjtése, 1970.

8. kép: Ácsolt láda. NM 71.68.71. Gödörháza. Gráfik Imre gyűjtése, 1971. A tető gerincdeszkáján FARKAS MIHAL név (az „S" betű fordítva).

9. kép: Festett láda. NM 71.68.72. Gödörháza. Kresz Mária gyűjtése, 1970. Az előlapon felirat: 'BICSÁKI JULI 1872'. (Az évszám '7'-es számjegye bizonytalan.)

10. kép: Szék (Támlás szék). NM 71.68.68 Gödörháza. Kresz Mária gyűjtése, 1970.

A kiállító hely tárgyában ugyan számításba jöhetett valamely területileg is illetékes múzeum vagy kiállító intézmény, de indokoltabbnak tűnt – a fővárosi filmbemutatót is figyelembe véve – valamely, nagy kiállító térrel rendelkező budapesti helyszín. Erre is sikerült megoldást találni. Az 1970-es években több rangos eseménynek és kiállításnak helyet adó, mára már lebontott, XI. kerületi Fehérvári úti középületben valósulhatott meg az elképzelés. A jó látogatottságú, látványos kiállításról érdemes idézni azt a rövid beszámolót, amely a vezető néprajzi szakmai folyóirat, az Ethnographia hasábjain jelent meg.

„»Velemér völgyi gerencsérek« – A Néprajzi Múzeum kiállítása. A fenti címmel 1971. július 8-án kiállítás nyílt a Néprajzi Múzeum gondozásában a Fővárosi Művelődési Házban.

11. kép: Vendéglátóim előtornácos, úgynevezett „kódisállásos" háza Magyarszombatfán.[15]
(A grafikát Gráfik Imre fényképfelvétele alapján Garzó Ágnes készítette)

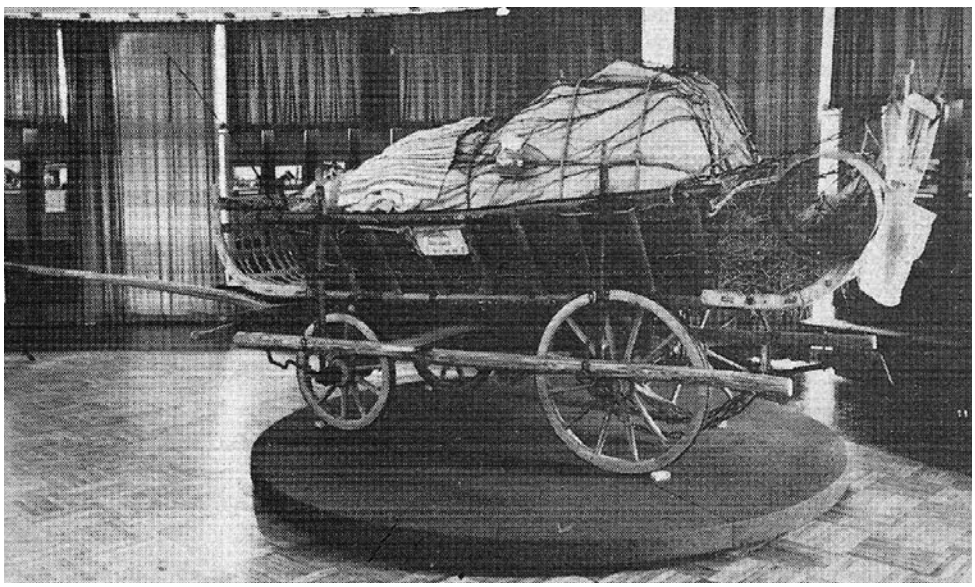
12. kép Bicsák Pál kert végében álló kemencepajtája, amelyben korábban égetőkemence állt. (Fotó: Gráfik Imre)

A Velemér völgyi gerencsérekkel régóta foglalkozik a magyar néprajzkutatás. KARDOS László az Őrség népi táplálkozásáról írott könyvében említi először (Az Őrség népi táplálkozása Budapest, 1943, 204–207.). Ifj. Kós Károly írta le rendszerezően: A züricvölgyi gerencsérség. Dunántúli Szemle 1944, 118–131 és 208–218. CZŰGH Dezső több cikkében foglalkozott a témával: Magyarszombatfa és környéke fazekassága. In: Népünk Hagyományaiból. Budapest, 1955, 45–54; Fazekasműhelyektől a Magyarszombatfai Kerámiáig I. Vasi Szemle' 1959, II, 12–30; Faluzó és vásározó fazekasok Magyarszombatfán és környékén. Néprajzi Közlemények 1959, 136–147.

Újabban M. KRESZ Mária ós GRÁFIK Imre végzett helyszíni gyűjtést e tárgykörben. MOLDOVÁN Domokos Magyar fazekasok című filmjének egy részletét a veleméri völgyben forgatta. E film készítése közben született meg a kiállítás gondolata, melynek rendezésében nagy segítséget nyújtott Varga Ferenc Gödörházán élő és ma is dolgozó fazekas mester. A kiállítás célja: emléket állítani a gazdag történeti múlttal rendelkező Velemér völgyi fazekasságnak s bemutatni e foglalkozási ág napjainkig való továbbélését. Velemér Árpád-kori templomának freskóit Aquila János festette 1377-ben. Ugyanebből az időből származik a veleméri völgy agyagmívességére következtetni engedő első adat egy 1366-os latin nyelvű oklevelében: 'Gerencher in districtu seu valle Welemer'. A Velemér völgyi gerencsér fogalma tehát már a XIV. században ismert lehetett.

A gazdag és részletező fotódokumentáció, a kiállított tárgyi emlékek bepillantást nyújtanak az országosan elterjedt fazekasmesterségnek a veleméri völgyre jellemző technikai-technológiai sajátosságaiba (korongolás oldalról, csonkakúp alakú égetőkemence etc), a változatos formakincsbe,

15 Vö. *Gráfik Imre:* Egy építészeti elem területi változatai. Oszlopos előtornác – ún. koldúsállás. In: Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve. 6. Szerk. Cseri Miklós, Füzes Endre. Szentendre, 1990. 157–170. p.; *Uő:* Ua. In: Gráfik, 2019. 139–156. p.; *Uő:* Die Gebietsvarianten eines Bauelementes. Säulenvorgang - Gartenlaube - sogenannter Bettlerstand. In: Arkadenhäuser. Bauformen, Wohnen und Dorferneuerung am Beispiel bäuerlicher Arkadenhäuser. Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche" vom 21–24. September 1988 auf Burg Schlaining. Red. Rudolf Kropf. Eisenstadt, 1990. 111–140. p. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland; 85.)

13. kép A somogyi szekér a kiállításon. (Fotó: Gráfik Imre)

a díszítés mértéktartó sokrétűségébe (agyagból rárakott gombokkal, leföcskendezéssel, ecsettel etc.) s a cserépedények funkcionális gazdagságába.

A fazekasmesterség, a gerencsérség bemutatása mellett, szorosan ahhoz kapcsolódóan a népi közlekedéskultúra egy társadalmi-gazdasági vonatkozásokban gazdag, eszköztörténetileg tanulságos, s technikailag összetett elemét is láthatták a kiállítás megtekintői: a Velemér völgyi faluzó gerencsérek szállítóeszközét, az ún. somogyi szekeret, a mai szóhasználatban gyakrabban: somogyi kocsit.

A sok munkával, fáradtsággal járó, eseményekben gazdag, színes gerencséréletet idézte fel a kiállítás, melynek megnyitásán a látogatók megnézhették a Magyar fazekasok című színes kisfilmet, melynek egy részlete – a faluzó kereskedelem – a veleméri völgyben játszódik."[16]

16 Gráfik, 1972. 163. p.

Az időszaki kiállítás leglátványosabb része kétségkívül a kör alakú kiállító tér középpontjába elhelyezett, ugyancsak kör alakú posztamensre állított *somogyi szekér* volt. Ennek valóban élethű rekonstruálásában a terepmunkán alapuló adat- és tárgygyűjtés mellett – természetesen – segítségünkre volt Kós Károly részletekben gazdag leírása és reálisan hű ábrázolást adó grafikája, érzékletes rajza.[17]

A kör alakú kiállító térben a látogatók közelről és körbe járva tanulmányozhatták a lehető legnagyobb pontossággal rekonstruált kiállítási együttest. A tárgyegyüttes további részletes ismertetéstől itt és most eltekintünk, eltekinthetünk, ugyanis a Vasi Szemle 1986. évi 3. számában olvasható a leírás, az útvonaltérképpel együtt.[18]

17 Lásd Kós, 1986. 46–48. p., és a 25. rajz: Útrakészen a körmendi vásárra (Novák Lajos Gödörháza).

18 *Gráfik Imre:* Velemér völgyi gerencsérek. = VSZ, 1986. 3. sz. 381–388. p.; *Uő:* Velemér völgyi gerencsérek. In: Gonda et al., 1986. 7–15. p.

Tóth Csaba

Vasvár és a Hegyhát a képzőművészetben

3. rész

Az írásunkban már többször említett, a Délvidéki származású Pósa Ede (*1947) festőművész 1992-ben települt át Magyarországra, azóta Balatonszemesen él. 2000-ben megalapította „Tamási Művészkert" nevű alkotótábort. 2011-ben könyvet írt a pasztellfestészetről, amit a Cser Kiadó adott ki a „Kisműterem" sorozatában.

Pósa Ede látomásos, lírai hangvételű sajátos festészeti formanyelvet alakított ki a porpasztell-festészet technikával, aminek lényegi része, hogy fekete alapra dolgozik. Városképein nem hagyja el az urbanizációs motívumokat, villanyoszlopokat, parkoló autókat, falhoz támasztott kerékpárokat stb., ezekkel is az egykori impresszionisták pillanatszemléletét követi.

Építészeti iskolázottságának köszönhetően virtuóz módon bánik a perspektivikus ábrázolással, emiatt pasztell-tájképei mindig erős háromdimenziós hatást keltenek. Ugyanakkor az is megfigyelhető ezeken a tájképein, hogy a térillúzió-képzésben nem él a cézanne-i hagyománnyal, tehát mellőzi az ábrázolt terek, tömegek megfoghatóságának megjelenítését, a tektonikus képi építkezést. (Általános jelenség a tradicionális, újfigurális mai festőknél, hogy túllépnek Cézanne-on, amire gyakorlatilag az egész modernizmus épült.) Pósa Ede képei így vákuumtereket, homorú térillúziókat képeznek.[1] (1–4. kép)

A vasvári kötődésű Galambos Rita (*1988) a szombathelyi Művészeti Szakközépiskolában bútorműves szakon végzett, ezt követően 2010-ben a Nyugat-magyarországi Egyetemen szerzett formatervező végzettséget. 2017-ben Voralbergben grafika–mediadesign szakon újabb diplomához jutott. 2011-től azonban festészettel is foglalkozik, könnyed, vitális, dekoratív, néha a humort is érintő festői világa játékos derűével új színt jelent az alkotótábor munkájában. (5–6. kép)

A Vasvári Alkotótábornak köszönhetően az egykori vármegye központja az ezredforduló utáni évtizedben képzőművészeti központtá emelkedett. Ehhez természetesen hozzájárult a Vasvári Múzeumba kerülő Török Richárd (1954–1993) szobrászművész hagyatéka, valamint a 2010-ben átadott Békeház Képzőművészeti Gyűjteménye.

Török Richárd munkásságáról az egyik legnagyobb hatású élő szobrászunk, Melocco Miklós ezt írta: „*Török Richárd szobrászata egyedülálló jelenség a magyar művészetben. Lezárt és időtlen életmű, melyet alkotója a XX. század utolsó negyedében, egy kultúrpolitikai és ideológiai értelemben egyaránt széttartó, konfliktusokkal terhelt időszakában következetesen épített fel… A legnagyobb tehetség volt, akit valaha is ismertem*".[2]

A Békeház Képzőművészeti Gyűjteménye a 20. századi Vas megyei képzőművészet természetelvű, figurális, összességében a premodern alkotóinak együttese,

1 *Pósa Ede:* A pasztellfestészet titkai. Bp., 2011. 80 p. (Kis műterem); Pósa Ede fotói.

2 *Farkas Ádám:* Időutak Török Richárd portrészobrászatában. = Magyar Művészet, 2018. 2. sz. 108. p.; *ZCB [Zágorhidi Czigány Balázs]:* Török Richárd emlékkiállítása Műcsarnokban. Vasvár és az ott őrzött értékes gyűjtemény is a figyelem középpontjába került. = Vasvári Újság (továbbiakban: VÚ), 2018. febr. 7. 1. p.

1–2. kép: Pósa Ede: Vasvár, 2019

3. kép: Pósa Ede: Vasvári lépcső, 2019; 4. kép: Pósa Ede: Vasvár, 2019

5. kép: Galambos Rita: Vasvár felé, 2020; 6. kép: Galambos Rita: Gyere, beszéljük meg, 2020

92 művész közel 4000 művével, ebből adódóan Vasi Képtárnak, Vasvári Képtárnak is nevezhetnénk.[3]

A gyűjtemény – ami bekerült a Vas Megyei Értéktárba[4] – létrehozója Kovács Tilda polgármester, Károlyi Anna restaurátorművész, Torjay Valter festőművész és e sorok írója. A Békeház állandó kiállítását időről időre a szerző rendezi át, illetve ő gondozza a gyűjteményt, ami állandó gyűjteményfejlesztést és kisebb tematikus időszaki kiállítások szervezését jelenti.[5]

A Nagy Gáspár Kulturális Központ 2009. évi megnyitása adta meg ehhez a folyamathoz az első impulzust, új kiállítóterével, kiállításaival. Az intézmény sokoldalú tevékenységének következtében Vasvár többször is egymás után elnyerte a Magyar Kultúra Városa kitüntetést.

A Vasi Hegyhát egy egységes természeti képződmény, amelyet a Rába völgye zár le nyugat felől, pontosabban Hegyhát tereli el a Rábát északkeleti irányba. „*A vasi emberek áhitatosan szeretik és jólelkűen becsülik azt a darabját a földgolyónak, amely életük színtere, munkájuk alapja és létük biztosítója… Az ember formálja a tájat és a táj formálja az ember: elszakíthatatlan kettősségben alakul a táj és az ember élete.*”[6]

A Hegyhát Barbizonja a Jeli Arborétum, ami egyben Monet givernyi Paradicsomkertje is. Jeli megálmodója, Ambrózy-Migazzi István (1869–1933) és Monet nemcsak külső megjelenésben hasonlítottak egymásra, hanem mindketten a növények, virágok szerelmesei voltak, akik ezekkel az élő organizmusokkal festettek (Monet festékkel is). Kenneth Clark mondta ki kettejük igazi közös nevezőjét a természetrajongást, amikor Monetről írta: „*A természetrajongó el tudja veszíteni magát egy nagyobb egészben, s ezáltal teljesebben éli meg létét.*”[7] A Hegyhát másik ékessége, a Szajki tavak és erdők, amelyek természeti értékeikben szintén vonzerőt jelentenek a festők számára.

A Vasi Hegyhát képi világa emiatt tehát gyökeresen eltér Vasvárétól, míg az utóbbi, mint láttuk, habár rég elvesztette megyeszékhely funkcióját, mégis az eddig közölt művekből is jól láthatóan, urbánus karakterű, a civitas jellege egyértelmű. A Hegyhát, habár csak pár kilométerrel kell elhagynunk Vasvárt, máris archaikus arcát mutatja, mintha itt megállt volna az idő, mintha évszázadokat lépnénk vissza, a boronafalu-, vagy vályogfalas építkezés akár már a honfoglalás előtt is ilyen lehetett, mint amilyenek a hegyháti népi építészeti emlékek megőrizték azt. A festők szinte archeológusok és néprajzosok egy személyben, amikor e népi műemlékek

3 http://www.vasvar.hu/index.php?ugras=katalogus&katszama=145&elem=46343 (Megtekintve: 2020. november 10.); *Torjay Valter:* A Vas megyei művészeti panteon. A vasvári Tretter-házban megvalósult új művészeti gyűjteményről. = Vasi Szemle, 2013. 3. sz. 405–458. p.

4 http://www.vasiertektar.hu/hu/s/3292/vasvari-bekehaz (Megtekintve: 2020. november 10.); Vasvár kincsei a megyei értéktárban. = VÚ, 2015. szept. 28. 11. p.

5 https://www.vaol.hu/hirek/kozos-kincsnek-adjak-1626964/ (Megtekintve: 2020. november 10.); *sna [Simon-Németh Adél]:* Újabb jelentős festmények kerültek a Békeházba. = VÚ, 2014. aug. 6. 1–2. p.; https://www.youtube.com/watch?v=3YOVJl9eGmA (Megtekintve: 2020. november 10.); http://www.vasvar.hu/hu/hirek/68896/bekenap (Megtekintve: 2020. november 10.); http://www. sztv.hu/hirek/a-vasvari-bekekotesre-emlekezett-a-varos-a-hetvegen-20180814 (Megtekintve: 2020. november 10.); http://www.vasvar.hu/katalogus/34_1_20170904210613.pdf (Megtekintve: 2020. november 10.)

6 *Dömötör Sándor:* Győrvár földje és népe. Szombathely, 1957. (továbbiakban: Dömötör, 1957.) 4. p. (Savaria Múzeum Közleményei; 2.)

7 *Clark, Kenneth:* Nézeteim a civilizációról. Ford. Falvay Mihály. Bp., 1985. 315. p. Ez a megállapítás minden itt szereplő művészre is igaz, még Turnernek is a látvány szent volt, a festészete mindig abból indult ki.

vonzásába kerülnek.[8] A dombok, az erdők, a tavak természeti szépsége pedig a hátteret adja mindehhez.

Jálics János szülőfaluját, Alsóújlakot „belülről" látja, neki „nem térkép e táj", minden megfestett témájához gyermekkori emlékek fűzik. Ezért tájképei néha életképek is. Látásmódja teljesen a magyar festészeti hagyományokat követi, el tud szakadni építészeti iskolázottságától, így tájképein nem az épületekre koncentrál, inkább azoknak és a tájjal való meghitt kapcsolatára.[9]

Nagyon érdekes tanúi e festmények a kornak, a kolhozosítás következtében miként sorvad el a régi paraszti gazdálkodás, hogy válnak egyre elhagyatottabbá a házak, pajták és istállók. Ezeket az akvarelleket biztosan nem kiállításra szánta a művész, hiszen a korszakban a hurráoptimizmus virágzott, vagyis az életnek csak a derűs oldalát lehetett ábrázolni, a képzőművészetet egyszerűen propagandának tekintették. Jálics János akvarelljei viszont érzéssel, empátiával teli művek, hol a tájjal, hol a benne élő emberekkel azonosul bennük a festő, aki – mint tudjuk – valójában építész. (7–17. kép)

Jálics Jánosnak nem volt kapcsolata a korszak vasi képzőművészetével, mégis szemléletmódja, képi világa, kompozíciós megoldásai nagyon rokonok Artner Ferenc, Gyöngyösi Simon József, Mészáros József, Radnóti Kovács Árpád, Steffek Albin, Szakács László, Sz. Habetler Márta, Szatmáry Géza vagy V. Tóth László festészetével. Ezeket a közös pontokat ma naturalizmusnak hívják, pedig csupán arról van szó, hogy lelkiismereti kérdésnek tekintették a tájhoz, a természethez, a szülőföldhöz és a látványhoz való hűséget.

A Bérbaltavárról származó Nagy Gáspár költő a „Gyermekkor" című versében így idézi meg ezt a kort és ezt a világot: *„Meztélláb, megrakva libabőrrel / két lovunk prüszkölésére figyeltem; / kaput kitárni, kaput be - / csak a kutya futott velem / egy éjszakát késtek a kerekek, / csúnyán kikezdett a félelem, / nagyanyám akkor mesélte el, hogy >hegy mögé bújtak a farkasok<, / s a vége az lett: >nem ettek meg / senkit sem<, mire elaludtam tudtam / kívülről az egészet, fújtam is álmomban, / hogy nagyanyám reszketett".*[10]

A *„Kitűzöm pipacsom"* című műben pedig így: *„Kitűzöm pipacsom, itt találtam - / senki el ne vegye tőlem! / Körülforgatom a pirosságban. / Kötelet sodortam anyám elé / az eddig hantdobáló kézzel, / apám válla kalászok közt / tűnt el a kaszaéllel. / Fenyegettem a felhőket, / villámokat: hagyják / összerakni keresztbe / a napi munkánk! / Kitűzöm pipacsom, sehol a pipacs - / kaszafenő kőbe botlom, / torkomat köszörülő időben / szólnom kell apámnak, anyámnak: / sehol a pipacs!"*[11]

Szatmáry Géza viszont az egyetlen vasi képzőművész, aki az 1950–1960-as években itt élt ezen a tájon. A Hegyháti falvak elhagyatottságában is meglátja a szépséget. A Jeli Arborétum szomszédságában álló, megüresedett Sári malmot használja egy időben műteremnek. A „Hegyháti meséken" kívül ő illusztrálta Dömötör Sándor „Győrvár földje és népe" című kiadványát, amiben az 1706. évi győztes győrvári csatának állított emléket. A győrvári Vári utcáról készített rajza az egykori Festetics birtok rendezettségét örökítette meg.[12] (18–19. kép)

8 Malonyai Dezső és Huszka József után már minden festő néprajzos is egyben, mivel, ha rajzban vagy festményben örökít meg egy népi építészeti emléket, akkor egyben értelmezi is a látottakat. Ezért több egy rajz, vagy egy festmény a fotónál.

9 A Vasvár Múzeum fotói.

10 *Nagy Gáspár:* Halántékdob. Bp., 1978. 9. p.

11 *Uő:* Szabadrabok. Egybegyűjtött versek, 1968–1998. Debrecen, 1999. (továbbiakban: Nagy, 1999.) 12. p.

12 A képeket Dömötör, 1957. 17., 19. p. vettük.

7. kép: Jálics János: Alsóújlaki utcakép, 1948; 8. kép: Jálics János: Alsóújlak, 1948

9. kép: Jálics János: Alsóújlak, 1948; 10. kép: Jálics János: Alsóújlak, 1950

11. kép: Jálics János: Alsóújlaki temetőkápolna, é. n.; 12. kép: Jálics János: Alsóújlak, 1952

13. kép: Jálics János: Alsóújlak, 1952; 14. kép: Jáics János: Faluvégi ház, 1953

15–16. kép: Jálics János: Alsóújlak, 1954

17. kép: Jálics János: Alsóújlak, 1955

18. kép: Szatmáry Géza: Győrvár látképe, előtérben a csata színhelye, 1954

19. kép: Szatmáry Géza: Győrvári utca, 1957

Káldy Lajos esetében is a szülőfaluhoz, Csipkerekhez való érzelmi kötődés a legfőbb motiváció. Ő is felnőtt fejjel körbejárja egykori gyermekkorának színtereit, a szomszédos falvakkal együtt. Közben a Vasi Hegyhát paraszti kultúrájának pusztulása tovább folytatódott, hisz körülbelül 2 évtized a különbség a Jálics János és Káldy Lajos alkotásai közt.

Erről az árvuló világról így írt Nagy Gáspár az „Ősz és tavasz között" című versének részletében: „*A falvak után / az iskolák után / elnéptelenednek / a szavak is / kiköltözünk belőlük / mert lakhatatlanná váltak / pedig már / összkomfortos bennük / bennük a hazugság / és plafonig ér a gyávaság / * Nagyon kellemetlen / bizonyos dolgokról beszélni / / viszont legalább ilyen kellemetlen / bizonyos dolgokról hallgatni / ha az első felét nézzük a dolgoknak / akkor: Mond igazat és betörik a fejed! ! (és kitörik még a nyakad is...) / ha pedig a másodikat vesszük: Ne szólj szám, nem fáj szívem! / (és legjobb tálcán előre fölkínálni...)*"[13]

Káldy Lajos hegyháti pincéket ábrázoló rajzai és akvarelljeit nevezhetnénk a „pusztulás képeinek" is, hiszen több évezredes fölműves, paraszti gazdálkodás utolsó, szemünk előtt eltűnő építményeinek állít emléket. (20–37. kép)

Csonka Ernő festőművész már kicsit másként látja e tájat. Ő a vasi tájak festője, különösen kedveli Szombathely és Kőszeg környékét. A „Kámi ártér" című képe Csonka Ernő 1960-as évekbeli ciklusának fő műve, melankolikus hangulatában ugyancsak jelen van a hagyományos falu elmúlása feletti rezignáció.[14] A kép a barbizoni festők világát is megidézi, elsősorban

13 Nagy, 1999. 501. p.

14 Az írásban szereplő képek *Pósfai János:* Isten ecsetjének árnyéka ... Árnyékrajz Csonka Ernő festőművészről. Szombathely, 2002. 81., 91. p. találhatóak.

20. kép: Káldy Lajos: Csipkerek, 1963; 21. kép: Káldy Lajos: Csipkerek, feszület, 1975

2. kép: Káldy Lajos: Csipkerek, 1975; 23. kép: Káldy Lajos: Csipkerek, 1977

24. kép: Káldy Lajos: Csipkerek, 1983; 25. kép: Káldy Lajos: Alsóújlak, 1988

26. kép: Káldy Lajos: Csipkerek, 1992

27. kép: Káldy Lajos: Egervölgy, 1994; 28. kép: Káldy Lajos: Alsóújlak, é. n.

29. kép: Káldy Lajos: Csipkerek, 1995; 30. kép: Káldy Lajos: Csipkerek, é. n.

31–32. kép: Káldy Lajos: Csipkerek, 1998

33. kép: Káldy Lajos: Oszkó, 1999; 34. kép: Káldy Lajos: Oszkói pincék, 1999

35. kép: Káldy Lajos: Oszkó, 1999

36–37. kép: Káldy Lajos: Petőmihályfa, 2000

a földszínek és a természetben látott zöldek különös párbeszéde folytán. (38–40. kép)

Kám kapcsán meg kell említeni a Hegyhát másik költő szülöttjét, Káldi Jánost (1922–1991), aki szülőfalujáról, Kámról így írt: *„Tágas, görbe téléji utcák / s két ágaskodó, szelíd torony. / Nyárfák égnek a Hold fényében, / árnyékuk reszket a házsoron. / illatos, áldott, jámbor falu, / házai félénk, bús barikák: / összebújnak itt a domb alatta, mint akiket üldöz a világ. / Zörgő híd áll a falu szélén, / alig tartja tíz korhadt lába. / Néhány ablak sajnálva nézi / s könynyeket ejt az éjszakába.”*[15]

Torjay Valter (*1964) festőművész a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán szerezte meg első történelem–rajz szakos tanári diplomáját – itt Mészáros György festőművész volt a tanára –, majd ezt követően az Eötvös Lóránt Tudományegyetemen művészettörténész diplomához jutott. Sajátos premodern, tradicionálisan figurális a képzőművészeti látásmódja. A rendszerváltás idején festette a mákfai képét. A rég megüresedő paraszthá z homlokzata még így is őrzi népi építészetünk klasszikus arányérzékét. Torjay Valter látványelvű, figurális festészete több szállal kötődik Nagybányához, ecsetkezelésében, színlátásában leginkább Ziffer Sándorhoz. 2019-ben a Szülőföld Könyvkiadó reprezentatív albumot jelentetett meg munkásságáról.[16]

Krieg Ferenc (1921–2013) festőművész a 2. világháború előtt Révész Imrénél és Gallé Tibornál tanult, majd a Képzőművészeti Főiskolán Berény Róbertnél és Burkhardt Rezsőnél. 1970-ben költözött Szombathelyre a Balaton-felvidékről, és kapcsolódott be a Vas megyei képzőművészeti életbe. A Vasi Hegyhát egyik legszebb részén, a Szajki tavaknál vásárolt egy házat, így onnan térképezte fel a környék festői szépségeit. Művei egyaránt készültek a helyszínen és a műteremben. Az 1990-es évek elején nagyon színes, sziporkázó tájképeket festett erről a vidékről. Őt elsősorban a táj szépsége érdekelte, nem a falvak népi építészetének sajátos, archaikus jellege. Ebben az időben újra hatottak rá az impresszionisták és a posztimpresszionisták. Különösen Monet késői korszaka és Van Gogh pálcikás ecsetkezelésű időszaka, néha még a pointilisták és az expresszionisták is.

A hegyháti táj vad egzotikummá válik ecsetje alatt, szinte Gauguin Tahitiben készült titokzatos természetközelsége elevenedik újjá e képeken. A szerző a művész egyik kiállítás-megnyitóján „neonimpresszionizmusnak” nevezte ezt a látásmódját, mivel felfokozott, szinte foszforeszkáló színekkel festi meg a művész ezeket a tájképeit. Hihetetlenül impulzív ez a festészet, örvényszerű áramlások uralják a képfelület, sziporkázó az előadásmód. Ennyire vitális, életvidám festészet ritka egy 70 év körüli alkotónál, Krieg Ferenc ugyanis ennyi idős volt, amikor ezeket a munkáit készítette.[17] (41–45. kép)

A szombathelyi születésű Kovács Zsóka (*1971) a Szegedi József Attila Tudományegyetemen szerzett latin–ógörög szakon bölcsészdiplomát, majd a Debreceni Egyetemen folytatta tanulmányait, végül Mészáros Szabolcs tanítványa a Nyugat-magyarországi Egyetem képi ábrázolás szakán. Látásmódja sok tekintetben rokon tanáráéval, mindketten szenvedélyes

15 *Káldi János:* Halott vízimalom. Versek. Szombathely, 1947. 15. p.

16 *Torjay Valter:* Önvallomás. Szombathely, 2019. 336 p.

17 Krieg Ferenc képei részben az Ars Savaria. Szerk. Masszi Ferenc, Tóth Csaba, Kassai Ferenc. Szombathely, 1993. 300 p. művészeti kiadványból, részben a szerző digitális képi adattárából valók

kutatják a vízfelületek hullámzó, csillogó tükröződését. Kovács Zsóka azonban sokkal közelebb került a fotóalapú festészethez, ami képkivágásaiban, és a felületek valóságtartalmában teljesen követi a fotográfia nyelvét, eszköztárát.

Kovács Zsóka gyermekkorát egy hegyháti faluban, Oszkón töltötte, így neki is a táj – a látványon túl – személyes élményekkel teli világ.

A Jeli Arborétumról, Kismákfáról és Oszkóról több képet is festett. Kovács Zsóka festészete a hazai fotóalapú, újfigurális iskola meghatározó része, ugyanakkor el is válik attól, mivel szemlélődő alkatánál fogva a látványt megörökítő, fotó alapján készült képeit képes kimélyíteni gondolati tartalmakkal, és érzésekkel kiszélesíteni. Számára a természet nemcsak látvány, hanem a transzcendentális világszemlélet része is, az ember körülölelő élő burok.[18]

18 Kovács Zsóka művei elérhetők: https://sites.google.com/site/akovacszsoka/ (Megtekintve: 2020. december 19.)

38. kép: Csonka Ernő: Kámi ártér, 1964;
39. kép: Csonka Ernő: Hídvégi faluvég, 1984

40. kép: Csonka Ernő: Hídvégi ártér, 1994

41. kép: Krieg Ferenc: Öreg hársfák, 1990; 42. kép: Krieg Ferenc: Táj csavart fákkal, 1992

43. kép: Krieg Ferenc: Szajki tó, é. n.

44. kép: Krieg Ferenc: Erdő mélye, é. n.; 45. kép: Krieg Ferenc: Erdőben, é. n.

Pósa Ede: Vasvár, 2019

Jálics János: Alsóújlaki határ, 1950

Jálics János: Alsóújlaki látkép, 1951

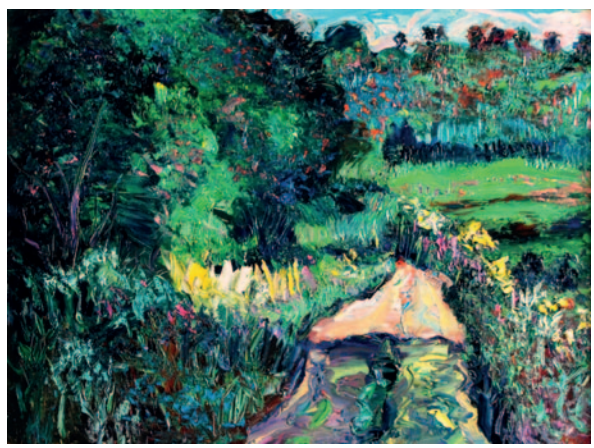
Jálics János: Alsóújlak, 1954

Káldy Lajos: Csipkereki udvar, 1974

Torjay Valter: Mákfai ház, 1989

Krieg Ferenc: Út, é. n.

Kovács Zsóka: A jeli tó ősszel, 1995

Illés Péter: Paraszti szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúlon. Vas, Zala, Nyugat-Somogy.

SZOMBATHELY: VASI MÚZEUMBARÁT EGYLET, 2020. 108 P.

A bor, az mindig több mint bor. Több a szőlő levéből erjesztett italnál. A szőlőhegy pedig mindig több mint szőlőhegy. Több mint a szőlő és a bor termelésének és a megélhetés biztosításának a helyszíne. Termőtáj, természeti- és egyben épített környezet, amely az ember munkájának évszázados nyomát viseli magán. A munka, a gazdálkodás fontos színtere, de egyben a szabadidő és az ünnepnapok kitüntetett terepe is.

A 21. században a szőlészet–borászat a mezőgazdaság – és a turizmus – egyik jól jövedelmező ágazata, uniós források bevonásával is egyre inkább fejlődő, modernizálódó bevételi forrás. A hatalmas borászati üzemekhez és a kisebb–nagyobb családi gazdaságokhoz képest, ahol a szőlőhegy már csak egyszerű „dűlőnek" számít, léteznek olyan rejtett kis világok, ahol a régi szőlőhegyek jellegzetes, időtlennek tűnő kulturális örökségét, de legalábbis annak kései lenyomatát megtapasztalhatjuk. Ezekről a minőségi borvidéki besorolás alá nem eső, de jelentős táji és társadalmi értékeket őrző kisparcellás, egykor paraszti, majd utó-paraszti (zártkerti) szőlőhegyekről szól Illés Péter *Paraszti szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúlon* című könyve. A Vas, Zala és Nyugat-Somogy falvainak határában meghúzódó szőlőhegyek – illetve azok reliktumainak – történeti–néprajzi, anyagi és szellemi kulturális örökségének bemutatására vállalkozott az etnológus–muzeológus szerző, aki már korábban, doktori értekezésében és hosszabb–rövidebb írásaiban is a tradicionális tájfenntartó közösségeket vizsgálta, elsősorban a Vasi-hegyhát paraszti szőlőhegyein. A téma fontosságát és aktualitását jelzi, hogy a kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült el, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával, megjelenéséhez az Agrárminisztérium és a Hungarikum Bizottság is hozzájárult.

A tudományos igényességet soha nem mellőző, ugyanakkor tetszetős és olvasóbarát kötetet vehet kézbe az olvasó. (A grafikai tervező és a borító a MAUZ Kft-nek köszönhető.) A képekkel és korabeli forrásokból származó idézetekkel gazdagon illusztrált könyvhöz Ambrus Lajos előszava adja meg az alaphangulatot, amely a szőlőhegyet, mint a magyar tájképet alapvetően meghatározó „szent helyet" írja le. „A szőlőhegy lényegét a legjobbak mindig értik" – ezt a lényeget pedig öt fejezetben tárja elénk a szerző, majd az utószóban a hagyományos kiscsaládi gazdálkodás helyett létrejövő új társadalmi funkciókat, potenciálokat is felvázolja.

A kellemes dizájnnal szerkesztett fejezetek közül az első a paraszti szőlőhegyek tájformáló szerepét tárgyalja. A délnyugat-dunántúli kisparcellás művelésű szőlőhegyeket középkori gyökerekig vezeti vissza, amelyek létrejötte a művelési módból következik és jellegzetes tájképi tagozódást eredményez. A tájképbe nemcsak a szőlőültetvények tartoznak bele, hanem az azokat szervesen kiegészítő gyümölcsösök, kaszálók, utak, kutak és egyéb tájhoz alakított elemek is. Beletartoznak – természetesen – a szőlő feldolgozására és a bor tárolására épített „hajlékok" is. Az előforduló pincetípusok leírásaihoz remek példákat látunk a szerző saját felvételein.

A kötet nagy része a szőlőhegyi közösségek hagyományvilágát írja le. Azt a tradicionális jobbágy–paraszti műveltséget, amely a 19. század végéig, a filoxéravészt

követő műszőlészeti ismeretek elterjedéséig fennmaradt. E közösségek alakulását a 11. századtól követhetjük nyomon, a szőlőművesek–földesurak egymáshoz való viszonyán, az adózási módokon és a hegybirtok tulajdonszerkezetén keresztül. Megismerjük a szokásjogok mentén szerveződő sajátos területi önkormányzatú hegybéli közösségek, a hegyközségek évszázadokig íratlan hagyományokon alapuló zárt kultúráját. A 17. századtól írásba is foglalt rendtartások (hegytörvények) összehasonlító elemzésével megérthetjük a szőlőhegyi birtokos közösség működését, de a változásokra és azok miértjeire is magyarázatot kapunk. Régi iratok részletei demonstrálják az egyéni és közösségi kötelességek mibenlétét, a felmerülő konfliktusokat, az esetleges szankciókat.

A hegybéli élet ciklikusságát a szentekhez köthető határnapok szabták meg. A jeles napokhoz a vallásos népszokásokon kívül jogi népszokások fűződtek, amelyek a működés kereteit biztosították. A szőlőhegy mágikus védelméről a kápolnák és más vallásos kisépítmények gondoskodtak, valamint a fogadott, többnyire szentekhez köthető ünnepnapokon tartott misék és búcsúk. A népszerű boros vagy a mezőgazdaság határnapjaihoz kapcsolódó szentek ünnepein kívül Illés felsorol még rengeteg jeles napot, amelyhez jogi, vallásos vagy mágikus eljárások kapcsolódtak. Külön foglalkozik a nők szerepével a szőlőhegyen, akik csak kivételes alkalmakkor tartózkodhattak az amúgy zárt, férfiközösség számára fenntartott világban; nem hagyja figyelmen kívül a szőlősgazdák és az állandó lakosok közti ellentéteket; és néhány betyártörténettel is színesíti a szőlőhegyről kialakult képet.

A szőlő- és gyümölcsfajták, a szőlő- és gyümölcsfeldolgozás módszereinek és eszközeinek hagyományos néprajzi leírásán túl megkapjuk a kisüsti pálinkafőzés, valamint egyéb szőlőhegyi gasztronómiai jellegzetességek – gyümölcsecetek, aszalványok, lekvárok – ismertetését is. A dolgos hétköznapok mellett a szőlőhegyi lakomák, étkezési- és italozási alkalmak mutatják azt az összetett rendszert, amely magát a szőlőhegyet jelenti.

A kötet felvázolja a nagyobb törvényi változásokat, és rámutat, hogy egyes szőlőhegyi tradíciók túlélték az 1848. évi jobbágyfelszabadítást, a 19. század végi és a 20. század első felének állami szabályozásait, sőt, a hegyközségek 1949. évi felszámolását is. A hegyre menés sokáig része maradt a szőlőbirtokos családok mindennapjainak, mára azonban az egykori önellátó vegyes gazdálkodást folytató hegygazdák utódai legfeljebb hobbi szinten termesztenek szőlőt. Túl fogják így élni szőlőhegyeink napjaink legújabb technológiai forradalmát, a kultúra digitalizációját, adatfelhőbe költözését? Marad valami a hagyományos földhasználati formákból? Igényli a virtuális valóságban élő ember a természet közelségét, érzi a termőföld megmunkálásának ősi ösztönét? Lesz majd hova menekülni a virtuális térből? A kulturális- és ökoturizmus ki tudja használni a paraszti szőlőhegyek reliktumaiban rejlő lehetőségeket? Vajon visszahozható az elmúlt idő?

Az elmúlt idő nem visszahozható – következtet a szerző az utószóban. *Úgy* nem. De talán új gazdasági–társadalmi funkciók mentén megőrizhető valami a régi szőlőhegyek világából. Ha meglátjuk értékeit, és legalább reliktumait átmentjük az utókornak. Ehhez pedig, miközben évszázadokat repít vissza az időben, kiváló iránymutatást ad dr. Illés Péter írása a Nyugat-Dunántúl paraszti szőlőhegyeiről.

Gyanó Szilvia

BARÁTH ZSOLT: KONFLIKT ZWISCHEN BISCHOF DRASKOVICH UND DEN DEUTSCHEN UNTERTANEN IN PERNAU IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 17. JAHRHUNDERTS. BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ABTEI ZU PERNAU

Die im westlichen Teil des Komitat Vas befindliche Abtei zu Pernau befand sich ab dem 14. Jahrhundert in den Händen von mehreren Benefiziaren, unter denen György Draskovich wahrscheinlich am bekanntesten war. Der die Abtei besitzende Bischof-Abt geriet in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts mit den deutschsprachigen Untertanen in Pernau in derart schwierigen Urbarialkonflikt, für welchen im Laufe des Jahrhunderts fast kein Beispiel auffindbar ist. Die Hauptgründe für den Streit sind in der Veränderung der die wertvollen wirtschaftsgeschichtlichen Beiträge gewährenden Urbarialleistungen zu suchend. Das Bild wird zur selben Zeit durch den sich verbreitenden Protestantismus und durch die Geldmangel des gegen den Osmanen geführten Kampf abgetönt.

JÓZSEF HORVÁTH: DIE PATRIOTISCHE MEDAILLE DES UNGARISCHEN KÖNIGS KARL IV. (1887–1922)

Nach Vermutung wurde die im Beitrag vorgeführte Medaille – deren mehrere Exemplare wahrscheinlich – noch zur Gelegenheit des ersten Thronbesteigungsversuches des Königs von Ungarn und Böhmen Karl IV. – als Kaiser Österreichs Karl I. – zwischen 26. März und 6. April 1921 ihren Anhängern in Szombathely verliehen. Die Bestätigung oder die Widerlegung dieser Annahme beansprucht noch weitere Forschungsarbeit. Der vorliegende Beitrag macht primär dieses Mal etliche Gutachten bekannt.

GÁBOR ILON: DAS ARCHÄOLOGISCHE ERBE DER „WART" UND DES „WINDENLANDES"
Teil 1.

Der in zwei Teilen erscheinende Beitrag untersucht die im Titel volkskundlich zwei Regionen zuordneten, an diesen unmittelbar angrenzenden 26 Siedlungen, bzw. derer 85 archäologische Fundstellenmaterialien im Gebiet des heutigen Landes, jedoch mit Ausblick auch auf die benachbarten Regionen. Da solche Arbeit bisher nicht angefertigt worden war, beschreibt er nach der kurzen Bekanntmachung der Geschichte der Forschung und Umgebung – auf kaum genügende Angaben beruhend – eine skizzenhafte Siedlungsgeschichte von der Jungsteinzeit her bis zur Türkenzeit. Aus dem ersten Teil geht hervor, dass es in der Urzeit, d. h. bis zur Erscheinung der Römer, zu dieser Zeit drei Zeitalter „abgestastet" werden kann: erstens die Zivilisation aus der mittleren Jungsteinzeit, die Linearkeramikkultur in Transdanubien, dann die Hügelgrabkultur aus der späten Bronzezeit, schließlich die Kelten aus der Eisenzeit.

SZILÁRD BIERNACZKY: LÁSZLÓ MAGYAR, DER FORSCHER DER LEBENDEN UND UNBELEBTEN NATUR VOR MITTELAFRIKA

In der schriftlichen Nachlaß des berühmten afrikanischen Geländeforschers aus dem 19. Jahrhundert – eine Großmonographie, sieben Tagebuchauszüge, 60 Briefe – gilt als eines der sehr wichtigsten wissenschaftsgeschichtlichen Unika der anlässlich des 200. Jubiläums der Geburt von László Magyar stattgefundenen fünf Gelehrtentreffen die Erfor-

schung der auffindbaren naturwissenschaftlichen Bezüge. Dieser Beitrag, als eine bedeutend erweiterte Variante einer früher bereits publizierten Zusammenfassung, zieht sämtliche die Naturwissenschaften berührenden – geologischen, traditionellen ärztlichen, botanischen, zoologischen, bzw. geographischen, hydrographischen und landwirtschaftlichen – Angaben in Betracht, von der Forschungsvorgeschichte nicht zu schweigen.

BALÁZS NÉMETH: SCHEINDER AN DER FRONT. ZWEI KRIEGSTATEN DES HUSAROBERSTEN JÓZSEF TÖRÖK IM JAHRE 1915

Der Husaroberst József Török kämpfte ab Beginn des I. Weltkrieges bis 1915 im Verband des kaiserlichen und königlichen Husarregimentes Nr. 11. Den Sommer 1915 zeichnete sich in den Kämpfen in der Umgebung von Dnjestr zweimal aus. Das erste Mal geriet er als Mitglied einer Streifwache in Feuergefecht, im Laufe dessen die Russen zurückgeschlagen wurden. Bald darauf nahm er wieder an einer Streifwache teil, während dessen die Russen den Dnjestr durchgeschwommen in die Flucht geschlagen und Pferde erbeutet wurden. Für seine beiden Taten wurde er ausgezeichnet. Im Zivilleben war er in Szombathely als Offizier- und Herrenschneider tätig.

KATALIN ESZTER KOVÁCS: MOSAIKEN AUS DEM LEBEN DES BÜRGERMEISTERS ZU SZOMBATHELY, ISTVÁN KISKOS (1874–1945) Teil 2.

István Kiskos (1874–1945) gelangte auf der Stufenleiter emporkommend am 20. Mai 1914 auf die Spitze von Szombathely. Er pflegte großangelegte Städtepläne. Als eines der größten Ergebnisse seiner Bürgermeistertätigkeit galt, daß er die Stadt erfolgreich über den Krieg und die darauffolgenden Revolutionen hinwegführte. Der erste Weltkrieg deutete auf die Notwendigkeit des Zustandebringens des bereits in seinem Programm angekündigten Krankenhauses und der Schlachtbank hin. Er war zwischen 9. Oktober 1930 und 8. Juni 1931 als Abgeordnete tätig. Nach der erfolglosen Parlamentswahl zog sich aus dem politischen Leben zurück.

ZOLTÁN HORVÁTH: „AUS DEM BAU DER NATION KANN SICH NIEMAND AUSZIEHEN". DIE LAGE DER AUSSERSCHULISCHEN VOLKSBILDUNG IM KOMITAT VAS. IM SPIEGEL DER ANORDNUNGEN UND BESTIMMUNGEN IN DEN 1920–1930-ER JAHREN

Das Amtsblatt, die berufliche, methodologische Zeitung der außerschulischen Volksbildungs-kommission des Komitates Vas war ab 1925 das Blatt der Transdanubischen Lehrer (Dunántúli Tanítók Lapja), dann das der Transdanubischen Volksbildungslehrer (Dunántúli Népművelők) – zwischen 1932–1938, bis die Anordnungen, die lokalen Rechtsregeln im Amtsblatt vom Komitat Vas (Vasvármegye Hivatalos Lapja) erschienen. Das Blatt erschien das erste Mal am 8. Januar 1903 als Amtsblatt des Munizipiums Komitat Vas. Der Beitrag beschreibt anhand der Publikationen des Munizipiums Komitat Vas die Lage der Volksbildung im Komitat Vas in den 1920-er und 1930-er Jahren, mit besonderer Hinsicht aufs Tätigwerden der außerschulischen Volksbildungskommission im Komitat Vas.

IMRE GRÁFIK: BEITRÄGE ZUR TRADITIONSPFLEGE DER TÖPFER IM TAL VON VELEMÉR

Im Zusammenhang mit dem Beitrag von Zoltán Nagy mit dem Titel: *„Die Töpferei der Wart aus der Perspektive von drei Generationen"* in der 3. Nummer der Zeitschrift Vasi Szemle ruft der Verfasser einen aus mehreren Aspekten bedeutenden Film und eine periodische Ausstellung hervor, die zu Beginn der 1970-er Jahren – als miteinander zusammenhängende, zwei – aufmerksamserregende Unternehmen und Ereignisse von Rang galten. Die Ethnologin Mária Kresz und der Filmregisseur Domokos Moldován unternahmen einen die Volkstöpferei umfassend beschreibenden Filmentwurf. Die zwei wichtigen und betonenden Teile des Films – des Tongrubenbaues und die Verwertung der Gefäße wurden in der Wart, im Tal von Velemér aufgenommen. Bereits beim Drehen wurde aufgeworfen, daß der im Mittelpunkt befindliche altertümliche, auf Produkttausch beruhende sg. von Dorf auf Dorf wandernde Handel mit den im Film sichtbaren Teilen auch ausgestellt werden könnte. Der Verfasser schloss sich als Berufsanfängermuseologe dem Drehen, dann diesem Teil der Veranstaltung der Austellung an. Die Ausstellung erfolgte im Jahre 1971. Da das Museum für Ethnographie (Néprajzi Múzeum) zu der Zeit keinen Ausstellungsplatz hatte, wurde es im Hauptstädtischen Kulturhaus (Fővárosi Művelődési Ház) vorgestellt.

CSABA TÓTH: VASVÁR UND HEGYHÁT IN DER BILDENDEN KUNST
Teil 3.

Die Fremdenverkehrsrolle dieser Kleinstadt und des sie umgebenden Kleinraumes wurde erst in der jüngsten Zeit im Lande allgemein bekannt, besonders die der attraktivsten Sehenswürdigkeiten, das Arboretum in Jeli. Der Beitrag von Csaba Tóth erschließt die bildkünstlerischen Darstellungen von Vasvár und dem Vasi Hegyhát in chronologischem Überblick ab der zweiten Hälfte des 19. Jahrhundert bis auf den heutigen Tag. Diese Landschaft gab Josef Mindszenty und Gáspár Nagy, die zwei Persönlichkeiten der jüngsten Vergangenheit. Im Beitrag werden auch belletristische Parallelen neben den bildkünstlerischen Werken vorgelegt. Die bildkünstlerische Sammlung im 2011 übergebenen Friedenshaus in Vasvár spielte eine Katalysatorrolle im bildkünstlerischen Leben des Raumes. Es wurden Künstlerlager, Künstlerkolonien organisiert, die die kulturelle Bedeutung des einstigen Komitatssitzes erhoben, zurückgebracht hatten. Der Beitrag gilt als ein großes Anstarren, Revelation, um zu beweisen, wie viel verborgene Werte noch im Lande und Komitat Vas vorhanden sind.

ZSOLT BARÁTH: CONFLICT OF BISHOP GYÖRGY DRASKOVICH WITH THE SERFS OF PORNÓAPÁTI IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY. CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF ABBEY OF PORNÓAPÁTI

The Abbey of Pornóapáti, in the western part of Vas County has changed hands several times since the 14th century, but perhaps the best known of them was György Draskovich. In the first decades of the 17th century, the bishop-abbot, who held the abbey, became embroiled in an almost unprecedentedly serious conflict with the German-speaking serfdom of Pornóapáti. The main causes of the strife are to be found in the change of socage, which, by the way, provide valuable economic historical data, but at the same time, the conflict was also influenced by the lack of money caused by the spread of Protestantism and the struggle against the Ottomans.

JÓZSEF HORVÁTH: PATRIOT MEDAL DONATED BY CHARLES I OF AUSTRIA (1887–1922), KING OF HUNGARY

It is assumed that the medal presented hereby, and probably several copies of it, was donated by Emperor Charles I of Austria – in Hungary going by the name of Károly IV, King of Hungary and Bohemia – to his devotees in Szombathely on the occasion of his first attempt to seize the throne between March 26 and April 5, 1921. Further exploratory work is required to prove or disprove this assumption. This paper presents some preliminary expert opinions.

GÁBOR ILON:
THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF THE "ŐRSÉG" AND "VENDVIDÉK"
Part 1

The article, published in two parts, examines 26 settlements and a total of 85 archaeological sites belonging to or adjacent to these two regions, with a view to the neighboring regions as well. As no such work has been done so far, after a brief description of the history of research and the research environment, the author outlines the history of the settlements from the Neolithic to the Turkish period, building on the barely sufficient data. The first part reveals that in prehistory, that is, until the appearance of the Romans, we can currently identify three eras in the region: first the Middle Neolithic civilization, the Transdanubian line-decorated pottery culture, then the tumulus culture from the Late Bronze Age, and finally the Celts from the Iron Age.

SZILÁRD BIERNACZKY:
LÁSZLÓ MAGYAR, EXPLORER OF ANIMATE AND INANIMATE NATURE IN CENTRAL AFRICA

On the occasion of the 200th anniversary of the birth of László Magyar, five scholarly meetings were held in the autumn of 2018. One of the important novelties of the series was the exploration of the scientific aspects of the written legacy of László Magyar, a prominent representative of 19th century African fieldwork. The legacy contains a large monograph, seven diary excerpts, and 60 letters. This dissertation, which is a significantly expanded version of a previously published summary, encompasses all of László Magyar's fields in natural sciences – geology, traditional medicine,

botany, zoology, geography, hydrography, agriculture –, all the while keeping in mind the history of his research as well.

BALÁZS NÉMETH: TAILOR ON THE FRONTLINE. THE TWO COMBAT ACTIONS OF JÓZSEF TÖRÖK HUSSAR CORPORAL IN 1915

József Török, a Hussar corporal fought in the Imperial and Royal 11th Hussar Regiment from the beginning of World War I until 1915. In the summer of 1915, he distinguished himself twice in the fighting in the Dniester region. First time, he was involved in a firefight as a member of a patrol, during which the Russians were driven back. Not long after, he took part in another patrol, during which, after crossing Dniester River swimming, they put the Russians to flight and took their horses. He was decorated for both of his actions. In the civilian life he worked as a tailor for officers and gentlemen in Szombathely.

ESZTER KATALIN KOVÁCS: MOSAICS FROM THE LIFE OF ISTVÁN KISKOS (1874–1945), MAYOR OF SZOMBATHELY. Part 2

István Kiskos (1874–1945) became the mayor of Szombathely on May 20, 1914, after walking through the career ladder. He had large-scale urban development plans. One of the greatest achievements of his work as mayor was that he led the city through the war and subsequent revolutions. The World War I showed the need to establish a hospital and a public slaughterhouse, these were already announced in his program. From October 9, 1930 to June 6, 1931, he served as a Member of Parliament. After a failed election in 1931, he retired from political life.

ZOLTÁN HORVÁTH: "NO ONE CAN WITHDRAW THEMSELVES FROM THIS NATION-BUILDING WORK" – THE SITUATION OF EXTRACURRICULAR ADULT EDUCATION IN VAS COUNTY, IN THE LIGHT OF THE DECREES AND REGULATIONS OF THE 1920S AND 1930S

The bulletin, professional and methodological newspaper of the Extracurricular Adult Education Committee of Vas County was the Dunántúli Tanítók Lapja (Journal of Transdanubian Teachers) from 1925, then the Dunántúli Népművelő (Transdanubian Adult Educator) from 1932 to 1938. The decrees and local legislation on adult education were published in the Hivatalos Lap (Official gazette) of Vas County. The Gazette was first published on January 8, 1903, as the official gazette of the Vas County Legislature. The study presents the situation of adult education in the 1920s and 1930s, especially the operation of the Extracurricular Adult Education Committee of Vas County based on the county's official gazette.

IMRE GRÁFIK: CONTRIBUTIONS TO THE TRADITION-PRESERVATION OF VELEMÉR VALLEY POTTERS

This present essay recalls a film and a periodical exhibition in connection with the study published in the 3rd issue of Vasi Szemle in 2020 by Zoltán Nagy, entitled "The Pottery of the Őrség from the Perspective of Three Generations". These events were noteworthy enterprises, and prestigious interconnected professional events of the early 1970s. Ethnographer Mária Kresz and the film director Domokos Moldován

started to implement a film project that comprehensively describes folk pottery. The two important parts to the film; clay mining and the sale of pottery were recorded in Őrség, in the Velemér Valley. Already during the filmmaking, an exhibition was suggested that would focus on the traditional, product exchange-based commerce, to present some aspects of the film. The author became involved in this part of filmmaking and then in organizing the exhibition as a fledgling museologist. The exhibition was realized in 1971, but since the Ethnographic Museum did not have an exhibition place at that time, it was presented in the House of Culture in the Capital.

CSABA TÓTH: VASVÁR AND HEGYHÁT IN FINE ARTS
Part 3

The role of tourism in this small town in Western Transdanubia and the surrounding micro-region has only recently become nationally known, especially its most attractive landmark, the Jeli Arboretum. Csaba Tóth's study explores the fine art representations of Vasvár and the Vasi Hegyhát in a chronological overview from the second half of the 19th century to the present day. This is the land of József Mindszenty and Gáspár Nagy, two outstanding Hungarian personalities. The study also presents literary parallels alongside works of fine art. The Fine Arts Collection of the Vasvár's "Békeház" (House of Peace), completed in 2011, played a catalytic role in the fine arts life of the region, with creative camps and artists' colonies, bringing back the cultural significance of this former county seat. The study is in fact an open-mouthed astonishment over the fact that how much hidden value there is still in the country and in Vas County.

SZERZŐINK

BARÁTH ZSOLT (1988) doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs
DR. BARISKA ISTVÁN (1943) történész, ny. levéltárvezető, Kőszeg
DR. BIERNACZKY SZILÁRD (1944) ny. egy. docens, mb. szenior előadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Budapest; költő, irodalmár, muzsikus, néprajzkutató, afrikanista, Érd
BÍRÓ ZSOLT (1969) fordító, tanár, Szombathely
DR. GRÁFIK IMRE (1944) néprajzkutató, ny. múzeumi főtanácsos, Szombathely
GYANÓ SZILVIA (1978) etnográfus, muzeológus, Thúry György Múzeum, Nagykanizsa
HORVÁTH JÓZSEF (1952) helytörténész, ny. könyvtáros, Szombathely
HORVÁTH ZOLTÁN (1982) közművelődési szakember, Szombathelyi Médiaközpont Nkft.; igazgató, AGORA Szombathelyi Kulturális Központ
ILON GÁBOR (1956) régész, szellemi szabadfoglalkozású, Mesterháza
KOVÁCS ESZTER KATALIN (1988) levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely
DR. NÉMETH BALÁZS (1981) nyelvész, jogász, hadtörténeti kutató, Vas Megyei Kormányhivatal, Szombathely
TÓTH CSABA (1959) festőművész, főiskolai docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Savaria Egyetemi Központ, Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ, Vizuális Művészeti Tanszék, Szombathely